

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES

A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

भट्टचिन्तामणिः

भट्टकुलावतंस-

महामहोपाध्यायश्रीगागाभट्ट-

निरचित-

BHĀṬṬA CHINTĀMAṆI

OF

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA SRI GĀGĀ BHĀṬṬA

.EDITED BY

PANḌIT RĀMA KRISHṆĀ ŚĀSTRĪ

Alias TĀTYĀ ŚĀSTRĪ PATAVARDHANA,

Professor, Government Sanskrit College, Benares

FASCICULAS I

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT BOOK DEPOT,

BENARES

AGENT—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PRINTED AT THE RAJ RAJESHWARI PRESS & THE TARA PRINTING WORKS,

BENARES

1900

श्रीः ।

आतन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाङ्कितभव्यामशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चीरम्या-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः २५—

भाट्टचिन्तामणेस्तर्कपादः ।

भट्टकुलावतंस महामहोपाध्यायश्रीगागाभट्टेति
प्रसिद्धनामधेयश्रीविश्वेश्वर सुधी
विरचितः ।

धारणसेय राजकीय प्रधान संस्कृतपाठशालायां
व्याकरणशास्त्राध्यापकेन पदवर्धनो पाण्डेन
तात्याशास्त्रपरनामकेन श्रीरामकृष्ण
शास्त्रिणा सपरिष्कारं परिशोधितः ।

राजराजेश्वरी तालपत्रालये श्री बाबूहरिशासुमेन
सुव्रवित्वा प्रकाशितः ।
सन् १९०० इस्वी ।
वैक्रम संवत् १९५७ ।

शुभम् ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

भाट्टचिन्तामणिः ॥

अधिसरयूतटिनीतटपधिसाक्केताङ्गणमार्थितदुद्यानम् ।
खेलनीरदनीलो बालो मे मानसे सदा भूयात् ॥ १ ॥
सारं यच्छ्रुतिशिरसामगोचरं यन्मनोवचसाम् ।
तत्कौशल्यावचसां शिक्षापात्रं महो वन्दे ॥ २ ॥
विश्वामित्रकुलध्वजः समभवद्यो भट्टनारायण-
स्तद्वंशस्य करीरतां दधदयं विश्वेश्वराख्यः कृती ।
गागामट्ट इति प्रयां दिनकरात्प्राप्तः पितुर्लालनाद्
मीमांसांस्वुनिधिं प्रमथ्य चिनुते श्रीभाट्टचिन्तामणिम् ॥ ३ ॥
गुरोरथ कुमारिलस्य मुरविद्विषोपि श्रम-
कृमो न सफलो ऽभवद्भवति तत्र कस्योद्यमः ।
स साहसमिति प्रयामवितर्यां प्रकर्तुं ममो-
द्यमोयमिति चिन्तयन् बुधजनः परिक्षाम्पतु ॥ ४ ॥

अथातो धर्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

अनेन सूत्रेण विषयप्रयोजनकथनद्वारा शास्त्रारम्भकर्तव्यता प्रतिपाद्यते । कर्तव्यपदाध्याहारेण जिज्ञासापदे विचारलक्षण-
या च वेदाध्ययनानन्तरं वेदाध्ययनहेतुको धर्मज्ञानेच्छाप्रयो-
ज्यो धर्मप्रमाफलको विचारः कर्तव्य इति सूत्रार्थः । तेन वि-
चारहेतुध्वजसमुदायरूपशास्त्रस्य धर्मज्ञानप्रयोजनकता धर्मविषय-
ता चोक्ता । सम्बन्धोपि प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः । वेदाध्य-

यनेहेतुकता चाधीतवेदस्य धर्मेण पापमपनुदतीत्यादिवाक्ये-
भ्यः । सामान्यतो धर्मज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकज्ञानेच्छाहेतु-
त्वात् । तथाहि । धर्मेणेति वाक्येन सामान्यतो धर्मज्ञाने तदुत्तरं
तदनुव्यवसाये धर्मज्ञानत्वसामान्यप्रत्यासत्त्या सकलधर्मज्ञान-
ज्ञानम् । यद्वत्त्वसामान्यप्रत्यासत्त्या नीलवटादिज्ञानवत् ।
ततस्तद्विषयकेच्छेति क्रमेण सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य वि-
शेषधर्मप्रकारकेच्छाप्रयोजकत्वम् । सा चेच्छा सममाण-
कधर्मज्ञानं जायतामित्याद्याकारिका, तादृशेष्टसाधनताज्ञानज-
न्या च । तादृशज्ञानज्ञानं च धर्मज्ञानत्वसामान्यलक्षणप्रत्या-
सत्त्येति । तेन चाधीतवेदो ऽधिकारी प्रदर्शितः । इदं च सूत्रं स्मृ-
तिरूपं स्वमूचितन्यायानुग्राह्यप्रमाणसापेक्षं चेत्यध्ययनविधिमूल-
कम् । तेनापि वेदाध्ययनानन्तरं तदर्थज्ञानाय विचारविधानात् ।
तथाहि । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यन्नाध्ययनकरणकभावनाधामर्थ-
ज्ञानं भाव्यम् । कर्मानुष्ठानौपयिकत्वेन पुरुषार्थत्वादिति । स्व-
गर्ग्यत्वमिति चेत् । न । अदृष्टार्थत्वापत्तेः । नाप्यङ्गरग्रहणम् ।
पुरुषार्थाननुबन्धिस्त्वात् । व्याकरणादीनां वेदाङ्गत्वोपपत्तेश्च । अ-
ङ्गत्वं कार्यजनने सहकारित्वं, तच्च वेदाध्ययनस्यार्थज्ञानार्थत्वे
उपपद्यते । व्याकरणादीनां वेदार्थज्ञानोपयोगित्वात् । स्व-
गर्ग्यत्वे वा तदनुपयोगात् । वेदाध्ययनमिष्टजनकदृष्टार्थकम् ।
अर्थवद्विषयकविहित्वाध्ययनत्वात् अङ्गाध्ययनवदित्यनुमानात् ।
अत्र स्तोत्राध्ययने व्यभिचारवारणाय अर्थवद्विषयकेति । वि-
षयन्त्राध्ययने व्यभिचारवारणाय विहितेति । अतो ऽर्थज्ञानं
भाव्यम् । न चार्थज्ञानस्य भाव्यत्वे ऽनध्यायादेनियमानां स्व-
रूपकार्ययोरनुपयोगादध्ययनाङ्गत्वानुपपत्तिः । कार्पोपयोगाभा-
वेपि विघ्ननिवारणार्थत्वेन स्वरूपोपयोगित्वात् । नियमापूर्वं उप-

योगाच्च । कर्मार्थिकतव्यप्रत्ययस्तु सम्बन्धमात्रे लाक्षणिकः ।
 विपं भुनक्ति सक्तूञ् जुहोतीतिवदनीप्सितकर्मत्वपरो वा । ईप्सि-
 तकर्मत्वपरत्वेपि स्वाध्यायकर्मकभावनाविशिष्टतत्करणभावनावि-
 धित्वेनैतस्य विधेरर्थज्ञानभाव्यकत्वमिति कश्चित् । अत्र स्वाध्या-
 यत्वं स्वशाखात्वम् । स्वत्वञ्च परम्परया ऽध्ययनविषयत्वमनु-
 ष्ठानविषयत्वं च । तेन वेदत्रयान्तर्गतैकैकशाखापरः स्वाध्याय-
 शब्दः । तेनाध्ययनानुष्ठानयोः स्वपरम्परापरिगृहीताध्ययनानु-
 ष्ठानविषयत्वोपपत्तिः । तत्रैतिकर्तव्यतापेक्षायां योग्यतया वि-
 चार इतिकर्तव्यतात्वेन सम्बन्धतइति विचारकर्तव्यतासिद्धिः ।
 एवं च “स्याणुरयं भारद्वाजः किलाभूदधीत्य वेदं न विजाना-
 ति योर्थम्” “योर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूत-
 पाप्मे” त्वर्याभिज्ञतदनभिद्वानिन्दास्तुती उपपद्येते इति वार्ति-
 कादयः ॥

पितृचरणास्तु प्रोक्षणादिविधावपूर्वसाधनत्वेन व्रीहीणाभि-
 धात्रापि प्रयोजनवदर्थज्ञानजनकत्वेन स्वाध्यायस्यैव भाव्यत्वं,
 वेदार्थज्ञानस्य द्रव्यप्राप्तिप्रतिष्ठौपयिकत्ववत्कर्मानुष्ठानौपयिकत्व-
 मिति लोकासिद्ध पुरुषार्थत्वं, द्रव्यार्जनवत् । अतोय विधिः
 प्रतिग्रहादिनियमवदध्ययननियमार्थः । नन्वध्ययननियमस्य नि-
 पेधेषु नोपयोगः, अध्ययनेनैव विध्यर्थं जानन् विधेयानुष्ठानेन, फ-
 लमाप्नुयादिति उदध्यगनेनैव निषेधार्थं जानन् निषेध्यानुष्ठानेन
 प्रत्यवेयादिति कल्पनायां निषेधाध्ययने प्रवृत्त्ययोगादिति चेत्
 न । तत्रागत्याऽध्ययनेनैव निषेधार्थमजानन् प्रत्यवेयादिति क-
 ल्पनात् । न चैतावता ऽदृष्टार्थकत्व, नापि विनियोगभङ्गः । य-
 देव विप्रया करोतीति वाक्यं तु अर्थज्ञानस्य नाद्गतावोधकं,
 किं तु श्रद्धोपनिषज्जन्यज्ञानार्थवादः । अस्तु वा यत्करोतीति

वैदिककर्मसामान्यमुद्दिश्य विद्यापदलक्षितार्थज्ञानविशेषनियमार्थः
सन्नद्धताबोधकः, व्रीहिविधिवत् । तथापि न ऋत्वपूर्वार्थज्ञानजन-
कत्वेनैवोद्देश्यता, येनाध्ययनस्याङ्गता स्यात्, स्याच्च प्रकरणापे-
क्षा । स्वाध्यायस्योद्देश्यत्वादेव तद्रतैकत्वाविवक्षया वेदानधी-
त्येत्यादिस्मृतेरेतन्मूलकत्वे न तन्मूलश्रुत्यन्तरकल्पनागौरवम् ।
तेनार्जनविधिवद् अर्थज्ञानजनकत्वेनैवोद्देश्यतेति अर्थज्ञानफल-
काविधिर्विचारकर्तव्यताक्षेपक इत्याहुः ॥

तेनार्थज्ञानपर्यग्तं गुरुकुलवासो विचारकरणं चाध्ययन-
विधेः फलम् । ऋत्वधिकारनियमाच्च । तथाहि । वसन्ते ब्रा-
ह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यमित्यादिवाक्यैर्ब्राह्म-
णाद्यङ्गत्वेनोपनयनं विधीयते । अपृथर्वं ब्राह्मणमुपनयीतेत्यादि-
वाक्येषु ब्राह्मणाद्युद्देशेनाष्टवर्षत्वादिविधिः तत्सन्निधिपठितश्वा-
ध्ययनविधिः कर्तृसापेक्षः कार्यपेक्षानुपनीतानेव कर्तृन् शृङ्गाति
इत्यध्ययनविधिप्रमुक्ताध्ययनजन्यार्थज्ञाने नैवर्णिकानामेव सिद्धे
ऋत्वविधयो ऽप्यर्थज्ञानोपायाक्षेपकत्वाभावात्प्रायसहकृता ब्राह्म-
णादिपरा एव भवन्तीति शूद्रादेरुपनीतकर्तृकाध्ययनजन्यार्थज्ञान-
रूपाङ्गसम्पादनासमर्थस्य नाधिकारः । तमध्यापयीतेति सन्नि-
धिसिद्धोपनीतकर्तृकत्वानुवादः । यद्वा उपनयनाध्यापनवाक्य-
योः प्रयोजकव्यापाराविवक्षया उपगमनाध्ययनविधिः । अ-
ष्टवर्षो ब्राह्मण उपगच्छेत्सोधीयीतेति शाखान्तरीयत्वेन स्वा-
ध्यायविधेर्नान्यर्क्यम् । कर्मणां नित्यतया उपनयनाध्ययनयोः
फलतो नित्यत्वम् । यद्वा

ब्रह्मसत्रविशां काल औपनायनिकः परः ।

अत ऊर्ध्वं पठन्त्येते

इति वाक्येन अनधीयाना व्रात्या भवन्तीति नि-

पेधेन च नित्यत्वसिद्धिः । अधीतवेदस्य प्रयोजनवत्त्वं
चेत्यमवसेयम् । विधीनां प्रवृत्तिजनकप्रवर्तनाज्ञानम्, अ-
र्थवादानां प्राशस्त्यज्ञानं, मन्त्राणां विशिष्टार्थस्मरणं, ना-
म्नां कर्मभेदो गुणफलोपबन्धः सङ्कल्पलाघवं च, साम्नामक्षरा-
भिव्यक्तिः, स्तोभानां सामकालपूर्त्ताः, उपनिषदां पारलौकिक-
फलकर्मप्रवृत्तिजनकशरीरव्यतिरिक्तजीवात्मज्ञानं, क्रमज्ञानादि-
च यथेष्टमूहनीयम् । एवमद्धानां वेदोपकारकत्वम् । तच्च शिक्षा-
याः स्वरादिनिश्चयद्वारा, कल्पस्य शाखान्तरसन्दिग्धाविध्युप-
संहारद्वारा, न्यायलभ्यार्थतात्पर्यनिर्णयद्वारा च, व्याकरणस्य
वैदिकोद्भवज्ञानद्वारा, छन्दसां वैदिकवाक्यपरिमाणद्वारा, ज्यौ-
तिषस्य वैदिककर्ममयोगोपयोगितिथ्यादिज्ञानद्वारा, अधीतवेद-
जन्यार्थज्ञानोपयोगित्वाद् शास्त्रारम्भसिद्धिर्विधी । अधिकरणं च
पञ्चाङ्गम् ।

विषयः संशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरः ।

प्रयोजनं च पञ्चाङ्गं शास्त्रे ऽधिकरणं स्मृतम् ॥

सद्बुतित्थेति काचित्पाठः । तच्चेत्यम् । अध्ययनविधिर्विष-
यः । वेदाध्ययनोत्तरं धर्माधर्मज्ञानफलकविचारविधायको न वे-
ति संशयः । अध्ययनस्य गुरुमुखोच्चारणपूर्वकोच्चारणरूपत्वा-
त्तस्य विश्वजिद्वत्स्वर्गार्थत्वादधीत्य स्नायादिति स्नानविधिना
न कर्तव्य इति पूर्वपक्षः । उक्तयुक्त्या ऽध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्य-
न्ततया तस्य विचारमन्तरेणासम्भवात्कर्तव्यः । स्मृतिस्त्वध्य-
यनकरणकभावनोत्तरकालं स्नानमिति व्याख्येया । धृत्यनुरो-
धादिति सिद्धान्तः । प्रयोजन स्पष्टम् । एवमग्रे ऽप्यधिकरणानि
द्रष्टव्यानि । तथा च सिद्धं धर्मज्ञानाय शास्त्रमारम्भणीयमिति ।
तज्ज्ञानं च स्वरूपप्रमाणसाधनप्रयोजनाविचारद्वारेणैति तच्चिन्ता ।

एवं सूत्रे अकारमश्लेषेणार्थचिन्ताया अपि शब्दे विषयत्व-
मुक्तम् ॥

अत्र कैपिनेविघ्नाभावनिश्चयाद् ग्रन्थादौ न मङ्गलाचरणे-
प्रवृत्तिरिति जीर्णाः ॥ वस्तुतस्तु अतः पदेन अध्ययनहेतुत्वोक्ते-
रानन्तर्यस्याप्यर्थप्राप्तत्वादयशब्दानर्थक्यापत्त्या अयशब्दो मङ्ग-
लार्थकः । तत्त्वं च समाप्तिविघ्नध्वंसान्यतरहेतुत्वेन विहितत्वम् ।
विधायको वेदस्वाचारानुमेयः । न च नास्तिकग्रन्थकादम्ब्या-
दावन्वयव्यतिरेकव्यभिचारेण मङ्गलस्य तद्देतुत्वेन विधिर्न सं-
भवतीति वाच्यम् । व्यभिचारस्य हेत्वन्तरमयुक्ततया श्रुतिवो-
धितहेतुत्वबाधकत्वाभावाद्धिघ्नसमसद्रूप्याकमङ्गलत्वेन कारणत्व-
कल्पनाद्वेति जीर्णाः । समाप्तेर्बुद्धिमतिभादिदृष्टसामग्रीजन्यतया
मङ्गलाजन्यत्वेन विघ्नध्वंसहेतुत्वेन विहितत्वं मङ्गलत्वमिति मणि-
कृत् ॥ अप्र चिन्तयन्ति । विघ्नध्वंसस्य न भाव्यता, अपुरुषार्थ-
त्वात् । न च समाप्तिजनकत्वेन तस्य पुरुषार्थता । समाप्तौ
विघ्नसंसर्गाभावस्यैव जनकतया ध्वंसस्याजनकत्वात् । अन्य-
था विघ्नात्यन्ताभाववदारब्धस्य समाप्तिर्न स्यात् । इष्टसाधन-
त्वभाव्यत्वयोः समानप्रकारकत्वनियमात् । न च विघ्नसंसर्गा-
भावस्यैव भाव्यता । अत्यन्ताभावप्रागभावयोर्ध्वंसवदजन्यत्वेन
संसर्गाभावत्वस्य भाव्यतानवच्छेदकत्वात् । अतो ऽदृष्टद्वारा म-
ङ्गलस्य बुद्धिमतिभादीनां च दृष्टद्वारा समाप्तिजनकत्वम् । यदि
चोपवापकर्मत्वेन तुपाणामन्वये तादृशनियमस्य व्यभिचार इति
विभाव्यते तदा कीर्णकरमतिपत्तिकर्मत्वातिरेककर्मत्वान्वये तादृ-
शनियमाद्धिघ्नध्वंसत्वस्य भाव्यतावच्छेदकत्वानुपपात्तिरेव । अ-
दृष्टकल्पनागौरवं तु विघ्नध्वंसस्य फलत्वोपि मङ्गले पूर्वोचराज्ञोप-
संहृतये कल्पमिति दिक् ॥

चोदनालक्षणार्थो धर्मः ॥ २ ॥

अनेन सूत्रेण धर्मस्वरूपं तत्प्रमाणं चोच्यते । न तावद्यागापूर्वोभयनिष्ठा धर्मत्वं जातिः । यागस्य क्रियेच्छान्यतररूपतया क्रियात्वेनेच्छात्वेन च सङ्करात् । अतो ऽपूर्वनिष्ठैव सुखकारणतावच्छेदिका धर्मत्वं जातिरिति नैयायिकाः ॥ अपूर्वमजानतामपि यागादिकर्तारि धार्मिक इति प्रयोगोद्भवोद्धितेषु साधनत्वरूपो यागापूर्वोभयनिष्ठोपाधिरेव धर्मत्वमिति केचित् ॥ षस्तुतस्तु अलौकिकश्रेयःसाधनत्वेन विहितक्रियात्वं विहितत्वं वा धर्मत्वम् । सोमादिष्वङ्गत्वेन विहितेष्वतिव्याप्तिवारणाय तृतीयान्तम् । अलौकिकत्वं च वेदतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणागम्यत्वे सति प्रमितिविषयत्वम् । वेदत्वं च न मुख्यवेदप्रयोगविषयत्वं शाखासमुदायत्वं वा, शाखात्वस्य वेदैकदेशत्वरूपतया आत्माश्रयात् । नापि सन्दिग्धकर्तृकवाक्यत्वम् । वादिनोः सन्देहाभावेन मध्यस्यस्य वादिष्ववाक्यवाक्यप्रयोगजन्यतया तत्र पक्षतावच्छेदकज्ञानाभावेनान्योन्याश्रयात् । अतो मन्त्रत्वब्राह्मणत्वव्यापकजातिविशेषो वेदत्वमिति केचित् । तदपि पौराणमन्त्रब्राह्मणत्वव्यापकपुराणत्वे ऽतिव्याप्तेर्न युक्तम् । शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वे सति शब्दाजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यप्रमाणशब्दत्वं वेदत्वमिति चिन्तामणिः । अत्र लौकिकवाक्ये ऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं, घटादिवारणाय द्वितीयं, स्मृतिपुराणादिवाक्येष्वतिव्याप्तिवारणाय शब्दाजन्येति । तावृश्वरीपज्ञानजन्यत्वाद्देवस्य लक्षणसमन्वयः । अपौरुषेयवाक्यत्वं वेदत्वम् । अपौरुषेयत्वं च पौरुषेयभिन्नत्वम् । पौरुषेयत्वं च न तावत्स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्व-

म् । स्वातन्त्र्यस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाद्, व्यर्थविज्ञेयत्वात्, पठ्यमानभारते ऽव्याप्तेश्च । नापि शब्दाजन्यवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानजन्यजातीयत्वं, पठ्यमानभारते अव्याप्तिवारणाय तज्जातीयेति । महाभारतादावसम्भवात् । सर्वस्यैव शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वात् । तदुच्चारणेच्छाजन्यवाक्यत्वं, तदर्थधीजन्यवाक्यत्वं वा, सजातीयोच्चारणानपेक्षीचरितजातीयत्वं वा, स्मृतिपुराणादिष्वव्याप्तिवारणाय सजातीयेति । एतादृशपौरुषेयस्वाभावस्य वेदे सत्त्वात् । तथा च सिद्धमपौरुषेयं वाक्यं वेद इति । उपपादयिष्यते वेदमुपरिष्ठात् । अनिष्टसाधनकलञ्जमसृणादौ व्यभिचारवारणाय श्रेयाःपदम् । अपूर्वे व्यभिचारवारणाय विहितेति । तत्त्वं च विधिविषयभावनान्वयित्वम् । तेन फलसाधनत्वेन विहितक्रियाद्रव्यगुणादीनां धर्मत्वम् । एतेन विहितक्रियाजन्यत्वमपूर्वनिष्ठमेव धर्मत्वमित्यपास्तम् । धर्मः क्षरति कीर्तनादित्यादौ तु लाक्षणिकः प्रयोगः । एवं च “यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि”ति ।

“इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ।

अयं तु परमो धर्मः इति निर्धारणपट्ट्यापि सद्गच्छते । न चैवं श्येने धर्मत्वापत्ति, रिष्टत्वात् । प्राणविद्योगरूपहिंसायाः श्येनफलत्वेन श्येने हिंसात्वाभावाग्निपेषामवृत्तेरधर्मत्वयोगात् । तदुक्तम् ।

हिंसा हि फलमेतेषां भिन्ना तेभ्यः स्वरूपतः ।

सा हि प्राणविद्योगात्मा श्येनस्तत्रासिवत्पृथक् ॥

यदि च प्राणविद्योगानुकूलव्यापारस्य हिंसात्वमुपेयते तदाप्यदृष्टाद्वारकव्यापारस्य हिंसात्वात् श्येने तदभावः सुवचः । अस्तु वा हिंसात्वं तथाप्यग्नीषोमीयाहिंसात्वादिश्रेयतया निषेचाम-

वृत्तेर्धर्मत्वोपपत्ति । यागे रागादङ्गे वैधी प्रवृत्तिरित्यादि प्रा
भाकरवचनं निर्युक्तिकत्वाद्नादेयम् ॥ यदि च तत्र हिंसात्वा-
भावेऽप्यदृष्टद्वारकमरणानुकूलव्यापारस्याभिचारत्वेन

“अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुष्यति”

इति स्मृत्या ऽभिचारस्य निषिद्धतया तत्रार्धमत्वं विभा
ष्यते । तदा तस्यान्यतरूपेण धर्मत्वेऽपि न क्षतिः । अलौकिक
पदेनैव त्रिवाहार्थमिच्छावादस्य विधेयत्वेऽपि धर्मत्वं व्यावर्त्यते ।
तस्य त्रिवाहमात्रसाधनतया तदभावात् । अत एव “पञ्चानृता-
न्याहुरपातकानी”ति पातकत्वाभावमात्र तत्र, न तु धर्मत्वम् ।
उपनिषज्जन्यात्मज्ञानस्याविद्यानिवृत्तिद्वारा मोक्षजनकस्य प्र-
माणान्तरमाप्तत्वाद्नालौकिकत्वमिति न तत्र धर्मत्वम् । अस्तु वा
तत्र धर्मत्वम् । निषेधबोधितालौकिकानिष्टसाधनत्वमधर्मत्वम् ।
इदमप्यवधेयम् । स्वप्रकृतगद्गास्नानादीनां मित्यात्वेऽपि श्रेय-
साधनतया धर्मत्वम् ॥

यस्यायस्यामवस्थायां यत्रत्कर्म करोति चः ।

तस्यान्तस्यामवस्थायां तच्चत्फलमुपाश्रुते ॥

इति वचनात् । अतः सिद्धं क्रियादीनां धर्मस्वरूपत्वम् । ए
तत्प्रमितिकरण वेदः । तत्रापि प्राधान्येन विधिनिषेधो । ननु
कोयं विधिस्तेन च कथमलौकिकश्रेय साधनत्प्रबोध इति चेत् ।
अत्र के चित् । लिङादिश्रवणे प्रवृत्तिर्जायतइति लिङादिज्ञान
प्रगत्तिसामग्रीजनकम् । सा च कृतिसीम्न्यस्वप्रकारकेच्छारूपा
चिकीर्षा, तज्जनकज्ञानं च लिङादिभिर्जन्यते, तच्चेष्टसाधनत्व
चलवेदानिष्ठाननुबन्धित्वज्ञानम् । अन्यतराभावे प्रवृत्त्यजननी
त् । अतो लिङादिज्ञानेन त्रिनयज्ञानजननात् त्रितयेषिं शक्ति ।
पुष्पवन्तशब्दवद्युगपदर्थत्रयस्य बोध । अन्वयश्च तेषां विधेय-

धात्वर्थे । एवं च यागादिनिष्ठेष्टसाधनताबोधार्थं प्रामाण्यं, निषेधेष्वपि कलञ्जभक्षणादावनिष्ठसाधनत्वबोधार्थं प्रामाण्यमिति केचित् ॥ भीमांसकास्तु विधेः प्रवर्तनायां शक्तिः । शब्दजन्यप्रवृत्तौ प्रवर्तनाज्ञानस्य हेतुत्वात् । प्रवर्तनाज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वम्, अहमेनं प्रवर्तयामि आचार्यो मां प्रवर्तयतीत्यनुभवात् । न च तत्रेष्टसाधनत्वज्ञानमेव प्रवर्तकम् । अनिष्ठसाधनेऽपि आचार्यप्रवृत्तितोहं करोमीत्यनुभवात् । प्रवर्तना च परनिष्ठप्रवृत्तिहेतुः प्रवर्तकधर्मः । प्रवर्तकधर्मत्वं चाहमेनं प्रवर्तयामीति देवदत्तस्त्वं प्रवर्तयंति नाहमित्यादिप्रतीतिसाक्षिकं, भोजनस्य स्वनिष्ठप्रवृत्तिहेतुत्वेन प्रवर्तनात्ववारणाय परनिष्ठेति, प्रवृत्तिविशेषणम् । आचार्यत्वादिवारणाय प्रवृत्तिहेतुरिति । प्रवृत्तिहेतुलिङ्गादिवारणाय धर्मत्वं समवेतत्वं बोध्यम् । स च धर्मो लोके इच्छादिरूपो वेदे तु तदसम्भवालिङ्गादिनिष्ठो ऽलौकिकः कल्पते । प्रवृत्तिजनकत्वं च प्रवृत्तिविषयेष्टसाधनताज्ञानजननद्वारेत्यासिष्ठेष्टसाधनताबोधकत्वात् सिद्धं विधेः प्रामाण्यम् । एतच्च नियोज्यान्वयवादे स्फुटीकरिष्यते । एवमर्थवादानामपीष्टसाधनयागविशेष्यकलक्षितमाशस्त्यप्रकारकप्रमितिजनकत्वेन भावनाविशेष्यकप्राशस्त्यादिप्रमितिजनकत्वेन वा प्रकारांशे अनधिरगतायगन्तृत्वं विशेष्यांशे धर्मप्रमाजनकत्वं चोपपादनीयम् । एवं मन्त्राणां निर्वापाग्न्यादिस्सारकत्वेनानधिगतार्थगन्तृत्वरूपप्रामाण्यासम्भवेऽपि अविस्वादिफलकत्वमेव प्रामाण्यमिति जीर्णाः ॥ अद्भुताविधिकल्पनद्वारेष्टसाधननिर्वापादिविशेष्यकमन्त्रप्रकारकप्राशस्त्यादिसंसर्गकप्रमाणकत्वेनोपयोग्यवृत्तिरिति सोमेश्वरः ॥ मयाजादिमन्त्रादिविशिष्टेन भावयेदिति प्रयोगविध्यर्थे पदार्थे पदार्थविषया प्रामाण्यमिति मिथ्याः ॥ वस्तुनस्तु

मन्त्राणां मन्त्रवाक्यार्थबोधजनकत्वेनैव प्रामाण्यं निर्वापाग्न्यादि-
संसर्गस्थानधिगतत्वेनानधिगतार्थगन्तृत्वोपपत्तेः । इष्टसाधननिर्वा-
पस्य विशेष्यत्वाद्धर्ममामाण्योपपत्तेश्च । यदि च स्वसमाना-
धिकरणस्वाव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिज्ञानाविषयविषयकत्वरूपमनधिग-
तार्थकत्वं विभाव्यते तदा सुतरां स्मारकत्वे ऽपि प्रामाण्योपप-
त्तिः । एवं नाम्नां समकारकमितिजनकत्वेन प्रामाण्यम् ॥

तस्य निमित्तपरीष्टिः ॥ ३ ॥

धर्म वेदः प्रमाणमित्युक्तं, तत्सम्भवति नवेति परीक्षा, मत्स्य-
क्षादीनां धर्मप्रामाण्यासम्भवानिरूपणद्वारा क्रियतइत्यर्थः । किं
नाम प्रामाण्यं प्रमाकरणत्वम् । ननु किं प्रमात्वम् । उच्यते ।
यथार्थानुभवत्वम् । याथार्थ्यञ्च तद्द्विधेश्येकत्वे सति तत्प्रकार-
कज्ञानत्वं, भ्रमवारणाय विशेष्यकान्तम्, रजतविशेष्यकद्रव्यत्व-
प्रकारकज्ञाने रजतत्वप्रमात्ववारकं तत्प्रकारकमिति । न च
रत्नरजतयोरजतरत्नप्रतीतेः प्रमात्वापत्तिः, ज्ञानैक्येन तद्द्विधेश्येक-
त्वतत्प्रकारकत्वयोः सत्त्वादिति वाच्यम् । तद्द्विधेश्येकत्वा-
वच्छिन्नतत्प्रकारकत्वस्य विवक्षणात् । तत्रापि येन सम्बन्धेन
तद्वत्त्वं तेन तत्प्रकारकत्वं बोध्यम् । अतो न समवायेन लोहितः
स्फटिक इति ज्ञाने ऽतिप्रसङ्गः । न चैवं पाकरक्ते इदानीं इया-
मरूपवानिति प्रतीतेः प्रमात्वप्रसङ्गः । यद्वच्छिन्नेत्यस्य विव-
क्षितत्वात् । रूपप्रकारताया वर्तमानकालावच्छिन्नरूपवद्विशेष्य-
कत्वानवच्छेदकत्वात् ॥ अन्ये तु अयं विनाशीत्यादीं मनुषो
वर्तमानार्थत्वासम्भवेन सम्बन्धार्थकत्ववदत्रापि सम्बन्धार्थ-
कत्वादव्याहतमेव प्रमात्वमित्याहुः ॥ निर्विकल्पकस्य तु
भ्रमप्रमोभयवर्हिभूतत्वमेवाकरे व्यक्तम् । अस्तु वा तस्यापि

प्रमात्यं, विशेष्यादृत्त्यमकारकत्वस्यैव प्रमात्वात् । अत्र ज्ञानत्व
घटितमेव प्रमात्यं सुवचं, तथापि तस्य स्मृतिसाधारण्येन तत्कार-
णस्य प्रमाणान्तरतापत्त्यानुभवत्वघटितमेवानुमन्यन्ते सांप्रदा-
यिकाः । अनुभवत्वस्य जातित्वेन ज्ञानत्वाघटितत्वाच्च गौरवमि-
त्यन्ये ॥ वस्तुनस्तु ज्ञानत्वघटितमेव त, ह्यववात् । न च स्मृतिका-
रणस्य प्रमाणान्तरतापत्तिः । इष्टत्वात् । निर्युक्तिकप्रवादस्य हेयत्वा-
त् । अत एव मन्त्राणां स्मारकत्वे ऽपि प्रामाण्यम् । अनुभवत्वं
च स्मृतिभिन्नज्ञानत्वं, स्मृतिजनकतावच्छेदकजातिविशेषो वा ।
न च स्मृतौ निश्चयत्वेन ज्ञानत्वेन वा जनकतेति वाच्यम् । गौ-
रवात् । बहुतरानियताजनकवृत्तित्वाच्च । न च स्मृतितो ऽपि स्मृ-
तिजननाद्यानुभवत्वेन स्मृतिहेतुतेति वाच्यम् । प्रथमानुभवस्यैव
संस्कारद्वारा तत्र हेतुत्वात् । न च स्मरणेनानुभवजन्यसंस्कार-
नाशात्स्मरणोत्तरमस्मरणप्रसङ्गः । चरमस्मृतेरेव तन्नाशकत्वक-
ल्पनात् । अतो ऽनुभवत्वेन स्मृतिजनकता । संस्कारं प्रति तु उ-
पेक्षान्यनिश्चयत्वेन । संशयात्संस्काराजननाश्चिथयेति । समा-
नप्रकारकस्मृतेरेव संस्कारनाशकत्वकल्पनात्समूहालम्बनादितो
नैकैकगोचरकामिकस्मरणानुपपत्तिः । उद्बोधकसमवधानस्यैव
तत्तदस्मृतिजनकत्वात् । उपेक्षात्वं च प्रवृत्तिनिवृत्त्यजनकज्ञानत्व-
म् । नादृशेन संस्कारानुत्पत्तेः सर्वसम्भवंत्वात् । उपेक्षान्यत्वञ्च
उपेक्षात्वात्यन्ताभावत्वम् । तेनाशे उपेक्षात्मकस्यांशे ऽनुपेक्षात्मक-
स्य सुवर्णतृणे इति ज्ञानस्यादाशेन संस्काराजनकत्वमपत्त्यहम् ।
तदंशे उपेक्षात्वाभावसत्त्वात् । इदं रजतामिति ज्ञाने प्रकारांशे
प्रमात्वाभाववत् । अतो ऽनुभवत्वं जातिः । वस्तुतः संस्कारं प्रति
उपेक्षान्यसंशयान्यानुभवत्वेन स्मृतिं प्रति ज्ञानत्वेन जनकता, ना-
तः पण्डसंस्कारकल्पनेति युक्तम् । एवं च संस्कारजनकताव-

च्छेदकतया ऽनुभवत्वजातिसिद्धिरिति ॥ संस्कारश्च सविषय
 कः । अन्यथा पटविषयकानुभवस्य स्वजन्यसंस्कारसम्बन्धेन
 स्मृतिहेतुत्वे घटत्वप्रकारकानुभवात् तद्विशेष्यकस्मरणापत्तिः । अ-
 तः समानप्रकारकसमानविशेष्यकसंस्कारस्य तादृशस्मृतिं प्रति
 हेतुत्वान्नानुपपत्तिः । एव च स्मृतिजनकतावच्छेदके ऽनुभवत्व-
 स्वाप्रवेशेन लाघवम् । समानविशेष्यकसमानप्रकारकत्वेनैव स्मृ-
 तिजनकत्वादिति दिक् ॥ स्मृतित्वं च ज्ञातविषयकज्ञानत्वं, सं-
 स्कारजन्यज्ञानत्वं वा । एवं चाज्ञातविषयकं बाधकज्ञानरहित-
 ज्ञानं प्रमेति फलितम् । अनेनैवाशयेनागृहीतग्राहित्वं प्रामाण्य-
 मित्याचक्षते । न चैवं गृहीतविषयकधाराबाहिकज्ञानस्याप्रामा-
 ण्यप्रसङ्गः । कालस्य षडिन्द्रियवेद्यत्वेन पूर्वक्षणविशिष्टघटस्य वि-
 षयीकरणेन तादृशस्योत्तरज्ञानाविषयतया ऽनाधिगतार्थाविषय-
 कत्वसम्भवात् । मन्त्राणामनुवादवाक्यानां स्मृतीनां च स्व-
 समानाधिकरणस्वाव्यवहितपूर्वक्षणवर्तिज्ञानाविषयविषयकत्वस्व-
 रूपागृहीतग्राहित्वेन प्रामाण्योपपत्तिः ॥ तानि च प्रमा-
 णानि प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यनुपलब्ध्याख्यानि प-
 ङ्क् लौकिकानि । धर्मप्रमाणानि विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयस्मृति-
 सिद्धाचाररूपाणि पट् ॥ धर्मभेदकानि शब्दान्तराभ्याससंख्या-
 नामगुणप्रकरणान्तराणीति पट् । धर्माङ्गताबोधकानि श्रुतिलिङ्ग-
 वाक्यप्रकरणस्थानसमाख्येति पट् । श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रवृ-
 त्तिरूपाणि पट् क्रमेबोधकानि । वचननामलिङ्गान्यतिदेशप्रमाणा-
 नि । स्थानापत्तिरूढप्रमाणम् । प्रत्याम्नानप्रतिषेधार्थलोपरूपा-
 णि बाधप्रमाणानि ॥ एवमेकत्रिशदलौकिकप्रमाणानि । एपा-
 यांलोकसंयोगादिवत्सहकारितामात्रं, विधिरेवात्र मानमित्य-
 पि कोचित् । इदं तु चिन्त्येत । ज्ञानप्रामाण्यं ज्ञानहेतुभिन्नहेतु-

जन्यं ज्ञानग्राहकाभिन्नज्ञानग्राह्यञ्चो, स्वरज्ञानसामग्रीजन्यं ज्ञान-
 ग्राहकसामग्रीग्राह्यं वेति ॥ अत्रनैयायिकाः । प्रमात्वं ज्ञानसामा-
 न्यकारणभिन्नकारणजन्यतावच्छेदकम् । ज्ञानवृत्त्यनित्यधर्म-
 त्वात् । अप्रमात्ववदित्यनुमानेन प्रमात्वस्येन्द्रियादिगतगुणजन्य-
 त्वं सिद्धयति । दोषाभावस्य कारणत्वे गौरवात् । पीतः शङ्ख
 इति शङ्खत्वप्रमानुत्पत्तिप्रसङ्गाच्च । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्धेतुक-
 त्वासिद्धेश्च । एवं च प्रमायां गुणः ध्रमे दोषः कारणम् । किं
 च रङ्गादपि रजतज्ञानोत्पत्तिदर्शनाच्च ज्ञानमात्रस्य तत्प्रकारक-
 त्वावच्छिन्नतद्वाद्दिशेष्यकत्वानियमः । अतस्तत्र भिन्ना सामग्री वा-
 च्या । ज्ञानसामान्यकारणजन्यत्वे जन्यज्ञानमात्रस्य प्रमात्वप्रस-
 ङ्गः । तेन प्रामाण्यमप्रामाण्यं च परत उत्पद्यते । एवं ज्ञानान्तरेण
 गृह्यते । तच्च इदं ज्ञानं प्रमा, गुणवत्कारणजन्यत्वात्, अर्थ-
 क्रियासंवादात्, बाधाभावाद्, इत्याद्यनुमानम् । संवादत्वं च त-
 द्विषयविषयकत्वम् । न चैवं वेदवाक्यजन्ययागस्वर्गसाध्यसाध-
 नभावज्ञाने ऽर्थक्रियासंवादाभावात् न कदापि प्रामाण्यनिश्चयः
 स्यादिति वाच्यम् । तेषामीद्वरवाक्यजन्यतया गुणवत्कारणज-
 न्यत्वेन तदनुमानात् । न चार्थक्रियादिज्ञानेषु कथं प्रामाण्य-
 निश्चय इति वाच्यम् । अगत्या तत्र स्वतःप्रामाण्यग्रहानी-
 कारात् । तस्मात्परतः प्रामाण्यं निश्चीयतइत्याहुः । सिद्धान्त-
 स्तु अनन्तगुणानां हेतुत्वमपेक्ष्य ज्ञानसामान्यसामग्रीजन्यत्व-
 स्यैवोचितत्वात् । दोषवादिन्द्रियजन्यस्यापि धर्म्यशे प्रमात्वो-
 ष्च । एतेन गुणज्ञानज्ञाप्यत्वं दोषाभावज्ञानज्ञाप्यत्वं चापा-
 स्तम् । अनेकदोषाभावानामननुगतत्वेन गौरवात् । अतो न
 ज्ञानोत्पत्तेः परतस्त्वं, नापि ज्ञे- परतस्त्वं सम्भवति । तथा
 हि । नोदकाहरणरूपार्थक्रिया ज्ञानेनार्थनिश्चयद्वारा पूर्वज्ञाने

प्रामाण्यनिश्चयः । तस्यापि स्वप्नावस्यायामर्थव्यभिचारेण तेनार्थनिश्चयासम्भवात् । नापि तज्जन्यसुखोत्पत्त्या । अपथ्यार्थादपि स्वप्ने चन्दनलेपादिज्ञानात्सुखोत्पत्तेस्तस्याप्यर्थव्यभिचारात् । किं चोदकाहरंणादिरूपार्थक्रियया व्याप्यविधया घटनिश्चयः । व्याप्तिश्च सम्बन्धरूपेति नागृहीते सम्बन्धिनिग्रहीतुं शक्यते । तत्र सम्बन्धिघटज्ञाने स्वत एव प्रामाण्यनिश्चयो वाच्यः । एवं गुणज्ञानसंवादज्ञानयोरपि । न चैतार्थाविषयो निश्चेतुं शक्यते । न च तत्रापि ज्ञानान्तरेण प्रामाण्यानिश्चयः । अनवस्थापत्तेः । एवं च स्वत एवार्थतथात्वनिश्चयो वाच्यः । एवं तर्हि घटादिज्ञानेपि स्वत एव प्रामाण्यं, तस्यापराधाभावात् । तेन ज्ञानग्राहकेणैव तस्य ज्ञानामिति सिद्धं प्रामाण्यज्ञप्तेः स्वतस्त्वम् । किं च ज्ञानं न प्रत्यक्षम् । तस्य प्रत्यक्षत्वे निर्विकल्पकप्रत्यक्षवारणाय निष्प्रकारकत्वनिर्विशेष्यकत्वानिःसंसर्गकत्वानां विनिगमकाभावेन त्रयाणामपि प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवात् । न च विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य हेतुतया तदभावान्न निर्विकल्पकप्रत्यक्षतापत्तिरिति वाच्यम् । विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या एकत्रोभयामिति रीत्या वा तादृशप्रत्यक्षे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकानिश्चयस्य हेतुत्वाभावेन तद्रीत्या निर्विकल्पकप्रत्यक्षापत्तेर्दुर्वारत्वात् । एवं चावश्यकप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावकल्पनमपेक्ष्यात्मनिष्ठगुणप्रत्यक्षे तादात्म्येन ज्ञानस्यैव धर्माधर्मभावानामिव ज्ञानभावनादृष्टसाधारणवैजात्यकल्पनया तज्जास्यवच्छेदेनैव वा प्रतिबन्धकत्वकल्पनमुचितम् । जानामीत्याद्यनुभवानामपि अनुभवामीत्युपनीतमानत्वम् । एवं च विषयनिष्ठज्ञाततया तन्निष्ठमेव ज्ञानमनुमीयते । घटो ज्ञानवान् ज्ञाततावत्त्वादिति । तत्र घटत्वनिष्ठ-

प्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन ज्ञानानुमितौ तादृशप्रकार-
 तानिरूपितविशेष्यतारूपप्रामाण्यग्रहः । न च ज्ञाततायाः प्रमा
 त्वाव्याप्यतया तदनुमापकत्वासम्भव इति वाच्यम् । प्रमास्व-
 र्याननुमेयत्वात् । ज्ञानानुमाने समानसंविस्संबन्धतया ज्ञानत्वव-
 र्तमात्वस्य स्वतस्त्वसम्भवात् । न च ज्ञातताया मानाभावः ।
 तस्या विषयज्ञानातिरिक्ताया आवश्यकत्वात् । तथाहि । न ता-
 वद्विषयता ज्ञानस्वरूपा । घटप्रकारकभूतत्वविशेष्यकज्ञानाद्भूतल-
 प्रकारकघटविशेष्यकानुव्यवसायापत्तेः । नापि विषयस्वरूपा,
 विशिष्टज्ञानसमूहालम्बनयोरवैलक्षण्यापत्तेः । अत उभयातिरिक्ता,
 सा च नित्या, छाद्यवात् । अन्यथा अनन्ततत्ताद्विषयकज्ञानैरनन्त-
 तत्तद्विषयतोत्पत्तितन्नाशकल्पनात् गौरवापत्तेः । एवं च नष्ट-
 युधिष्ठिरादिविषयकज्ञानोत्पत्तिरपि सुखभेदे युक्तम् । अन्ये तु
 आत्मघटयोर्व्याप्यतालक्षणः सम्बन्धो मानसप्रत्यक्षः स विषयते-
 स्यादुः । तेषां भावं ताकलयामः ॥ अन्ये तु तत्तज्ज्ञानज-
 न्या तत्तद्विषयनिष्ठा ज्ञातता सा च नष्टभाविषिषयनिष्ठा-
 पि । न चासतोः कर्म कार्पोत्पत्तिरिति वाच्यम् । द्वित्वादि-
 वदुत्पत्तां वापकाभावात् । न च तत्र नष्टद्वित्वस्य स्मरणमिति वा-
 च्यम् । अननुभूताद्वित्वस्य स्मरणसम्भवात् । न च यावदाश्रय-
 प्रत्यक्षं विना कर्म द्वित्वप्रत्यक्षमिति वाच्यम् । छाद्यत्वेन संयो-
 गप्रत्यक्षे तस्य हेतुत्वाद्दीकारेण व्यासज्यवृत्तिधर्मप्रत्यक्षे तस्य
 हेतुत्वाभावेन तत्प्रत्यक्षस्य छुन्नत्वान् । न चाश्रयप्रत्यक्षं विना
 कर्म तन्निष्ठगुणप्रत्यक्षमिति वाच्यम् । वायुप्रत्यक्षाभावे ऽपि त-
 निष्ठप्रत्यक्षप्रत्यक्षस्य स्वपेक्षादीकारात् । अतो द्वित्ववदुत्पत्तयोर्भा-
 विभूतपदार्थनिष्ठत्ववत् तत्तज्ज्ञानोत्पाद्यविषयताया अपि भावि-
 भूतपदार्थनिष्ठत्वम् । न च द्वित्वादेर्गुणस्य समवायिकारणाभावेन

भाविभूतयोः कथमुत्पत्तिरिति वाच्यम् । समवायसम्बन्धेन भा-
वकार्योत्पत्तौ तादात्म्यसम्बन्धेन द्रव्यस्य जनकतेति समवायि-
कारणकार्यकारणभावस्य वक्तव्यत्वेन संख्यायाः पदार्थान्तरत्वेन
विषयतावत् समवायेनोत्पत्त्यभावेन समवायिकारणानावश्यक-
त्वात् संख्याया विषयतायाश्चाभावं जानामि, अभावौ द्वौ,
चतुर्विंशतिर्गुणा इति प्रतीत्या ऽभावगुणादिनिष्ठतया स्वरूप-
सम्बन्धेनोत्पत्त्यङ्गीकारेण समवायिकारणानावश्यकत्वात् । न
च द्वित्वादीनामाकस्मिकत्वप्रसङ्गः । अपेक्षानुद्धेरेव जनकतया
नियामकत्वात् । अपेक्षानुद्धेरीभिव्यञ्जकत्वे तु नित्यतया
न तदापत्तिप्रसङ्गोपि । न च कार्यसमवेतगुणत्वेनानित्यत्वानु-
मानात् कथं नित्यत्वमिति वाच्यम् । एकत्वेनाङ्गीकृतासु अरु-
णादिव्यक्तिषु व्यभिचाराद्, अनुकूलतर्कभावेनाप्रयोजकत्वा-
च्च । न च आश्रयाभावे विषयताद्वित्वादेः कान्वस्यानामिति वा-
च्यम् । कपालादिनागे क्षणमात्रं घटादेरिव विषयताया अपि स-
त्त्वे बाधकाभावात् । अतो नष्टघटादावपि घटो ज्ञात इत्याद्यनुभ-
वाद् भूतभाविनिष्ठत्वमिति, दिक् ॥ अत एव ज्ञानजन्यज्ञात-
तावत्त्वाद् घट जानामीति कर्मत्वोपपत्तिः । तस्मादतिरिक्ता
विषयता । किं च ज्ञानेच्छाकृतिसंस्काराणां समानविषयक-
त्वेनैव कार्यकारणभावे लाघवादपि विषयता ऽतिरिक्ता, सैव
च ज्ञातता, तथैव ज्ञानं गृह्यते, तन्निष्ठप्रमात्वमपीति स्वतस्त्वम् ।
नन्वेवमिदं ज्ञानं प्रमा नवेति सन्देहो न स्यात्, ज्ञानाग्रहे ध-
र्मिज्ञानाभावात्, तद्गृहे तन्निष्ठप्रमात्वस्यापि ग्रहादिति चेन्न ।
नायं ज्ञानविशिष्टप्रमात्वसंशयः, किं तु विषयसंशय एवायं, पुरो-
वर्तिनि रजतत्वमास्ति वा नवेति रजतादिज्ञानोत्तरं प्रमात्वस्मरणे
रजतादिज्ञाननाशात्तत्संशयोपपत्तेः । यद्वा धर्मिज्ञानाभावेपि

धर्मान्द्रियसन्निकर्षमात्रेण संशयोत्पत्तिः । यद्वा सत्यपि प्रामा-
 ण्यज्ञाने दोषवशादेव तदुत्पत्तिः । दोषश्चानभ्यासदशानापन्न-
 त्वमिति । तस्माद्युक्तं ज्ञप्तिप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमिति ॥ गुरवस्तु घ-
 टादिमात्रविषयकं न ज्ञानं सर्वज्ञानानां त्रिपुटीविषयकत्वाङ्गीका-
 रात् । त्रिपुटी च ज्ञानात्मविषयरूपा, तेन सर्वज्ञानं घटं जाना-
 मीत्याद्यनुव्यवसायाकारमिति । स्वेनैव स्वस्य घटादिविषय-
 कग्रहणात्ततः प्रामाण्यमित्याहुः ॥ पुरारिमिश्रास्तु घटादिज्ञानो-
 चर घटं जानामीत्याद्यनुव्यवसायो जायते तेन घटत्ववद्विशेष्य-
 कत्वघटत्वप्रकारकरूपप्रामाण्यग्रह इत्याहुः ॥ वस्तुतो जलादिज्ञा-
 नोत्तरं भट्ट्या जलादिनिश्चयोत्तरं पूर्वज्ञाने प्रामाण्यं जानाती-
 ति कश्चित् । कश्चिन्तु ज्ञात्वा प्रामाण्यं भवतीति इत्यनुभवाज्जातं
 ज्ञानं प्रमा न वेत्यादिसंशयानुभवान्नज्ञानमात्रे स्वतः प्रामाण्य-
 निश्चयो युक्तः । नापि परतः प्रामाण्यं क्व चित्सिद्धान्तभ-
 ङ्गापादकम् । किं तु क्व चित्स्वतः प्रामाण्यग्रहः । क्व चित्प-
 रत इत्यननुगत एव प्रामाण्यग्रहः । शक्तिग्रहवत् । तेन वेदजन्य-
 ज्ञाने संशयामावात्स्वतः प्रामाण्यं, तद्विद्यज्ञाने तु परतः प्रा-
 माण्यं ज्ञायते । अतएव स्मृतिजन्यज्ञाने सन्मूलकत्वगुणज्ञानादेव
 प्रामाण्यं सिद्धान्तेष्वङ्गीकृतमिति युक्तमुत्पदयापः ॥

इति गागाभट्टकृतभाट्टचिन्तामणौ

ज्ञानप्रामाण्यविचारः ॥

सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्र-
 त्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् ॥ ४ ॥

इदानीं प्रत्यक्षस्य धर्मप्रामाण्यनिराकरणाय प्रत्यक्षलक्षण-
मुक्तं सूत्रकारेण । न तावदिन्द्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति लक्षण-
म् । ज्ञानमात्रस्य मनोजन्यत्वात् । अत इन्द्रियार्थसम्बन्धजन्यं-
ज्ञानं प्रत्यक्षमिति सूत्रकारः । न चेश्वरप्रत्यक्षे ऽव्याप्तिः । ईश्वर-
ज्ञानस्यानुमितिविलक्षणत्ववत् प्रत्यक्षविलक्षणत्वादिति जीर्णाः ॥
यद्वा ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । अनुपित्युपमितिशब्दबोधा-
र्यापत्तिस्मृतीनां ज्ञानकरणकत्वात् । न च सविकल्पकप्रत्यक्षे वि-
शिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षे चाव्याप्तिः, तयोर्निर्विकल्पकादिज्ञानकरण-
कत्वादिति वाच्यम् । व्यापारवदसाधारणकारणस्य करणत-
या तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकस्य व्यापारतया च निर्विक-
ल्पकादेः कारणत्वे ऽप्यकरणत्वात् । जन्यज्ञानजन्यमात्रवृत्तिजा-
तिशून्यज्ञानत्वं वा । सर्वत्र प्रत्यक्षे इन्द्रियस्य करणत्वात् । तत्सं-
बन्धस्य व्यापारत्वाच्च तादृशानामनुमितित्वादीनां प्रत्यक्षे
ऽप्रावाञ्छलक्षणसङ्गतिः । सविकल्पकत्वादिकं तु न जातिः । इन्द्रि-
यत्वं च संबद्धार्यविशदावभासकत्वम्, अपरोक्षज्ञानजनकद्रव्य-
त्वं वा, ज्ञानानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वं
वा ॥ तच्च षड्विधम् । घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रमनोभेदात् । त-
त्राद्यानि चत्वारि गन्धरसरूपस्पर्शमात्राभिष्यञ्जकतया गन्धादि-
मत्त्वानुमानेन पृथिव्यक्षेत्रोवायुप्रकृतीनि । श्रोत्रमपि शब्दमात्र-
ग्राहकतया शब्दवत्त्वानुमानेनाकाशात्मकमित्यक्षपादीयाः । अ-
धिगुप्तैपान्तर्गतदिशःश्रोत्रमिति लिङ्गादिगात्मकत्वं युक्तम् ।
मनासि च सुखीति प्रत्यक्षमिन्द्रियजन्यं, प्रत्यक्षत्वा, दित्यनुमानं
प्रमाणम् । अन्ये तु सुखादीनां नित्यद्रव्यविशेषगुणत्वेन द्रव्या-
न्तरसंयोगासमवायिकारणकत्वे सिद्धे तादृशसंयोगाश्रयतया
मनःसिद्धिरित्याहुः ॥ तन्न । शरीरसंयोगेन सिद्धसाधनादर्था-

न्तरत्वाच्च । तच्चान्तरिन्द्रियं स्वातन्त्र्येणात्मतद्योग्यगुणतद्-
 तजातिमात्रग्राहकं, बाह्यविषयेषु तस्य स्वातन्त्र्याभावात् । कुतो
 न स्वातन्त्र्यमिति चेन्न । तस्याणुपरिमाणस्य देहाद्वादिर्मात्राभा-
 वेन साक्षिकर्पासमवायुगपत्ज्ञानानुत्पत्तिरुच्यते यत्सोऽणुन्वे प्रमा-
 णम् । येषु तस्य विभुत्वमाह्वस्तेषामपि देहावच्छिन्नस्यैन्द्रिय-
 त्वादस्वातन्त्र्यास्रतिः, युगपत्ज्ञानोत्पत्तिरिष्टैव । साक्षिकर्पश्च
 संयोगः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवायश्चेति । द्रव्यं
 संयोगेन, तद्रतगुणकर्मजातयो द्वितीयेन, गुणकर्मगतजातयस्तृ-
 तीयेन । के चिन्तु समवायरूपमत्तासत्त्या द्रव्यगुणकर्मसामान्यग-
 ता सत्ता श्रूयते । सत्ता च तत्कालसंबन्ध इति तस्य जातिगतत्वं
 नानुपपन्नमित्याहुः, तेषां भावं नाकलयामः । शब्दस्य च द्रव्य-
 त्वात्तत्रापि सयोग एव संबन्ध । ननु बाह्येन्द्रियग्राह्यतया शब्दे
 गुणत्वमिति चेत् । न । वायी रूपत्वादेसामान्ये च
 व्यभिचारात् । अन्यसद्रव्यगुणत्वामावविशिष्टप्रत्यक्षेण गुणत्वा-
 भावानुमानाच्च । तथापि कर्मवेगवत्त्वेन द्रव्यत्वानुमानम् ।
 न च तथापि शब्दे श्रोत्रसंयोगासम्भवः, तस्य सर्वत्रोपल-
 भ्येन विभुतया दिगात्मकश्रोत्रस्यापि विभुतया संयोगासमवा-
 यिकारणकर्माभावादिति वाच्यम् । न तावत्संयोगत्वावच्छिन्नं
 शक्ति कर्मगो जनकता, संयोगजसंयोगे व्यभिचारात् । किं तु
 विजातीयसंयोगे, तत्र वृत्तान्तकल्पनमपेक्ष्य जन्यसंयोगे कर्मत्वे-
 न कारणता युक्ता । संयोगजसंयोगानङ्गीकाराच्च न व्य-
 भिचारः । विभुती मियः संयुक्ते निरन्तरद्रव्यत्वात्, घटाकाशव-
 दित्यनुमानेन विभुसंयोगसिद्धेः ॥

तच्च प्रत्यक्षं निर्विकल्पक-साविकल्पक-श्चेति द्वेरा । मन्दा-
 रताविशेष्यतादिविषयतारदिवं ज्ञानं निर्विकल्पकं, तद्विशेषण-

विशेष्यभावानापन्नघटत्वदिविषयकम् । इन्द्रियसंयोगान-
न्तरमविविक्तसामान्यव्यक्तिभागस्य व्यक्तिमात्रगोचरज्ञानस्य
जायमानत्वात् । तच्च प्रत्यक्षं, किं चिद्भासतइति प्रतीतेः,
अश्वोप्ययं न तथा पूर्वं प्रतीत इति प्रतीतिश्चेति के चित् ।
विशिष्टज्ञानरूपसन्निकल्पकस्य विशेषणज्ञानं विनोत्पत्त्यसम्भवा-
दनुमानगम्यमित्यन्ये ॥ विशेष्यविशेषणेन्द्रियसन्निकर्षस्य
विशिष्टज्ञानहेतुतया विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञाने न हेतुत्वमिति
के चित् ॥ तत्सिद्धं घटत्वनीलपीतादिनानाधर्मविषयकं निर्वि-
कल्पकम् ॥ सविशेष्यकं समकारकं ससंसर्गकं वा ज्ञानं सविक-
ल्पकम् । तच्च जातिद्रव्यगुणक्रियानामविषयकतया पञ्चधा ।
चाक्षुषादिभेदेन षोढा च । तत्र प्रत्यक्षमात्रे महत्त्वं हेतुः । तच्च
द्रव्यप्रत्यक्षे समवायेन, गुणक्रियाजातिप्रत्यक्षे समवायघटितसा-
मानाधिकरण्येन, गुणक्रियागतजातिप्रत्यक्षे त्वेकार्थसमवायसमवा-
येन । चाक्षुषे चोद्भूतरूपमुद्भूतानाभिभूतरूपालोकसंयोगश्च ।
कालादिचाक्षुषे महत्वोद्भूतरूपादीनां न हेतुतेति के चित् । स्पर्श-
ने चोद्भूतस्पर्शः । न तु रूपमपि । तेन वायुरापित्वाचप्रत्यक्षः ।
एवं च बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षत्वं नोद्भूतरूपकार्यतावच्छेदकं,
किं तु चाक्षुषत्वादिजातिरेवेति लाघवम् । मानसेपि महत्त्वं हे-
तुरिति के चित् । नेत्यन्ये ॥ केचिषु क्रिया न प्रत्यक्षा, किं-
तु विभागोत्तरसंयोगाभ्यामनुमेया । अतस्तत्प्रत्यक्षे महत्त्वस्य
न हेतुतेत्याहुः ॥

द्रव्याणि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनोन्धकार-
शब्दरूपाण्येकादश । गुणा रूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणसंयोगविभा-
गपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारादृष्टादिसुखदुःखेच्छाद्वेषय-
त्ना इति विंशतिः । कर्म चळनात्मकमेकम् । सामान्यं परा-

पररूपं द्वेषा । समवायश्चैकः । शक्तिस्त्रिधा । सहजा ऽऽधेया
 पदशक्तियेति । अभावस्त्रिधा । ध्वंसो ऽत्यन्ताभावो भेदश्चे-
 ति ॥ एवं च द्रव्यगुणकर्मसामान्यसमवायशक्त्यभावाः सप्त
 पदार्थाः ॥ संख्यापि गुणादिदृष्टित्वात्पदार्थान्तरमित्यन्ये ॥
 गुणसमुदाय एव पृथिव्यादिद्रव्यं, नातिरिक्तमिति के चिद् ।
 तन्न । पृथिव्यादौ पाकादिना पूर्वरूपनाशस्योत्तररूपोत्पत्ते-
 श्चातुर्भवसिद्धत्वाद् ॥ अन्ये त्ववयवसमुदायमेवावयवविनमाहुः ।
 तदपि न । उत्पन्नः पटो विनष्टः पट इत्यादिप्रतीतेः । तेन पटो
 रूपवान् नीलश्चलति दित्यो ऽप्यमिति सविकल्पकं सि-
 द्धम् ॥

ननु नेपं प्रमा । अलीकपटत्वादिजातिविषयकत्वात् । तथा-
 हि । न तावद्द्वयक्तिभिन्ना जातिः मत्स्यलक्ष्णत उपलभ्यते । इह गवि-
 गोत्वमिति प्रतीत्यभावात् । भिन्नापि सा सर्वगता व्यक्तिमात्र-
 निष्ठा वा । अन्तरालेनुपलब्धेर्नाशः, द्वितीयेपि नित्याया उत्प-
 त्त्ययोगात् । अमूर्तोपा व्यक्त्यन्तरादागमनासम्भवाद् भविष्यति
 घटे सा न स्यात् । न चांशत आगमनम्, निरवयवत्वात् एव-
 येकस्यां व्यक्तौ कृत्स्नायामंशेन वा न वृत्तिःसम्भवतीत्यवगन्त-
 व्यम् । अतो न व्यक्तितो भिन्ना जातिः सम्भवति । व्यक्त्या-
 त्मकत्वं तु नित्यत्वानित्यत्वाम्बां विरुद्धपरमार्थ्यामपहास्तिनम्,
 भेदाभेदश्चात्यन्ताविरुद्धः । एवं च स्वसप्तणरूपशुद्धविषयकमेव
 निर्विकल्पकं प्रपेति चार्वाकैकदेशिमः । तन्न । काणकूटाद्यसह-
 शगोव्यक्तिप्रेकाकारप्रत्ययानुपपत्तेः । किं च सामान्यस्या-
 लीकत्वं वदता वस्तुत्वव्यापकभेदाभेदासम्भवेन सामान्ये
 वस्तुत्वं निराश्रयने । सिद्धं तर्हि वस्तुत्वसामान्यम् ।
 भेदाभेदाद्विकारेण च पूर्वोक्तमत्यसापादनादिनिरासः । इयं

गौरिति पदयोर्भिन्नमवृत्तिनिमित्तकयोः सामानाधिकरण्येनानुवृ-
त्तव्यावृत्ताकारवोयकत्वेन भेदाभेदसिद्धिः । किञ्च जा-
तिव्यक्त्योः समवायसम्बन्धाङ्गीकारेण चाभेदसिद्धिः । येन
सम्बन्धेनाधेयमाधारस्य स्वानुरक्तवृद्धिजनकं स सम्बन्धः सम-
वायः न त्वयुतसिद्धसम्बन्धैः सः । युतासिद्धेर्वक्तुमशक्यत्वात् ।
पृथक्चलनवत्त्वस्य वृत्तशाखयोः सत्त्वेन तयोः समवायसम्ब-
न्धो न स्यात् । अतो भेदाभेदः । एवमवयवावयविनोर्गुणगु-
णिनोः क्रियाक्रियावतोरपि भेदाभेदानुसन्धेयः । तेन सिद्धं
सामान्यं जातिरूपं, तद्वाधके तूपाधिरूपम् । सामान्यं च नि-
त्यमेकमनेकानुगतम् । तद्वाधकानि च

व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोधानवस्थितिः ।

रूपहानिरसम्बन्धो आंशिकत्वमपीष्यते ॥

इति । एकव्यक्तिगतं न सामान्यम् । तुल्यव्यक्तिगतं न
सामान्यद्वयम् । यथा घटत्वकलशत्वादि । परस्परात्यन्ताभाव-
समानाधिकरणमेकव्यक्तिवृत्ति न सामान्यं द्वयम् । यथा भूत-
त्वमूर्त्त्वे । अनित्यम् न सामान्यं, यथा पृथुवृन्दोदराकारत्वम् ।
असमवेतं न सामान्यम् । यथा ऽभावत्वादि । आंशिकं न सा-
मान्यम् । यथोपेक्षात्वमिति दिक् । तत्राप्यांशिकत्वं सङ्करान्तर्गत-
म् । स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य जातिनिष्ठ-
स्वस्वाभावोभयसामानाधिकरण्यकत्वस्य भेदाभेदगर्भस्य दूष-
कतावीजस्य तुल्यत्वादित्यस्तु प्रसक्तानुप्रसक्तम् । अतः-
साविकल्पक्रममा सिद्धा ॥

अत्र निरालम्बनवादिनः । सर्वाणि वाद्ययथादिविषयका-
णि सविकल्पकज्ञानानि मिथ्यार्थविषयकाणि, वाद्यार्थविषयक-
ज्ञानत्वात् । स्वप्नप्रत्ययवत् । स्वप्नज्ञानानां हि वाद्ययथायाकारेण

परिणतं ज्ञानमेव विषयो न घटादि, तदानीमभावात् । मनःप्र-
त्यासत्यभावात् । स्वशिरश्छेदादीनामसम्भवाच्च । अतस्तत्र
ज्ञानरूपात्मैव विषयः । एवं सर्वज्ञानानामिति दृष्टान्तेन न किं
चिदपि ज्ञानं प्रमेत्याहुः ॥ तत्र । स्वममल्ययानामात्मविषयक-
त्वासिद्ध्या दृष्टान्तासिद्धेः । किं च नीलोपमित्यादिसविक-
ल्पकानामात्मविषयकत्वे नीलोहमित्याकारत्वापत्तिः । अत इदं
बाह्यविषयकम् । बाधकाभावेन प्रमेवेति ॥

शून्यवादी तु न ज्ञानाविरिक्तो बाह्यो विषयो ऽस्ति, ज्ञान-
स्यैवाकारो विषयो ज्ञानस्वरूपात्मक एव, स्वज्ञानवत्, तेन
सविकल्पक न ममा । तथाहि । नीलादेः किं ज्ञानविष-
यत्वम् । न तावत्पदार्थत्वं सत्तावत्वं वा । नीलज्ञाने पीतादेर-
पि विषयत्वमसद्भात् । न ज्ञानहेतुत्वम्, इन्द्रियादेरपि तत्त्वम-
सद्भात् । नापि ज्ञानजनकमन्निकर्षाश्रयत्वम् । रूपज्ञाने स्पर्श-
स्य विषयत्वापत्तेः । नापि सादृश्यविशिष्टहेतुत्वं, विशेषणज्ञान-
स्य ज्ञानत्वेन सादृश्याद्देतुत्वाच्च विशिष्टज्ञाने विषयत्वमसद्भात् ।
न चाल्यन्तसादृश्यं विवक्षितं, तच्च न ज्ञानत्वेन, तस्य साधार-
त्वात् । किं त्वेकज्ञानविषयत्वेन । तच्च त्रिपुटीमल्यज्ञाङ्गीकारेण
ज्ञाननीलपेरिकज्ञानविषयत्वाद्देतुत्वाच्चोपपन्न विषयत्वमिति
वाच्यम् । धाराबाहिरुज्ञानेषु पूर्वज्ञानस्य सादृश्येनोत्तरज्ञाने
विषयत्वापत्तेः । ज्ञानस्य स्वस्मिन्स्वस्य हेतुत्वासम्भवेन विषय-
त्वानुपपत्तेः । न च ज्ञाने नीलाद्याकारतासमर्पकत्वे सति हेतु-
त्वम् । तच्च जगत्सुप्तस्यैव सन्निधिनेति वाच्यम् । विषय-
स्य नीलाद्याकारतासमर्पकत्वे मानाभावात् । ज्ञानवैचित्र्यं
मानमिति चेत् । न । अर्थं विनापि स्वज्ञानवैचित्र्यदर्शनात् ।
नापि ज्ञानजन्योपादानज्ञानादिव्यवहारवन्त्वम् । घटज्ञाने घट-

व्यणुकानां विषयत्वापत्तेः । सुखादीनां स्वज्ञानाविषयत्वाप-
त्तेश्च । न च सुखादिषु सुखीत्यादिशब्दप्रयोगो व्यवहार इति
वाच्यम् । शब्दप्रयोगस्य ज्ञानविषयनिरूपकत्वाभावात् । ज्ञानवि-
षयनिरूपणपूर्वकत्वेन शब्दप्रयोगस्य तेन विषयनिरूपणे इतरे-
तराश्रयापत्तिः । नापि ज्ञानजन्यज्ञाततावत्त्वं तत् । भूतभावि-
प्यतोस्तदसम्भवात् । तत्र मानाभावाच्च । अतो ज्ञानात्मकमेव
तत् । किं च विषयो ज्ञानात्मको, ज्ञानेन सहोपलभ्यमानत्वा-
त्, ज्ञानत्ववत् । सहानुपलभ्यमानयोर्घटपटयोर्भेददर्शनमनु-
कूलतर्कः । न च घटोयमिति ज्ञानस्य ज्ञानाविषयत्वेनासिद्धः
सहोपलम्भ इति वाच्यम् । उत्तरकालं ज्ञातो घट इति ज्ञान-
घटयोः स्मरणदर्शनेन पूर्वानुभवस्यावश्यकतया घटोयमिति ज्ञान-
स्य ज्ञानविषयकत्वकल्पनात् । स्वप्नादिज्ञानानां साकारत्व-
मिव सर्वेषां साकारत्वेन ज्ञानातिरिक्तविषयाभाव इति स्वमतं
परिष्करोति । तच्चिन्त्यम् । नीलादेर्ज्ञानात्मकत्वे ज्ञानस्य स्वविष-
याकारत्वे मानाभावात् । उक्तानुमानस्याभयोजकत्वार्त्तं । समूहा-
लम्बने सहोपलभ्यमानयोर्घटपटयोरभेदाभावेन व्यभिचारा-
च्च । किं च न ज्ञानात्मको विषयः । ज्ञानाभावविषयके ज्ञाने
ज्ञानाभावस्य ज्ञानात्मकत्वासम्भवात् । तदेवेदमिति स्थायित्व-
विषयके ज्ञाने स्थायित्वस्य क्षणिकज्ञानात्मकत्वासम्भवात् ।
इदं नानाकारमिति चित्रबुद्धावनेकाकारस्थैकास्मिन्नसम्भवाच्च ।
किं च विषयस्य ज्ञानात्मकत्वे ज्ञानस्यापरोक्षत्वनियमेनानुमिति-
विषयबन्धादेः परोक्षत्वानुपपत्तिः, किं चातीतकालसम्बन्धानु-
मानविषयस्यातीतकालसम्बन्धस्य वर्तमानज्ञानात्मकत्वानुपप-
त्तिः । न च तत्रातीतं ज्ञानमेव विषय इति वाच्यम् । अतीतत्व-
स्य ज्ञानाकारत्वासम्भवात् । अतोवश्यं ज्ञानभिन्नो विषयो

वाच्यः । तन्निष्ठविषयत्वं ज्ञानजन्यफलभागित्वं नित्यमतिरिक्तं वे-
त्युक्तं भाट्ट । न च स्वप्नदृष्टान्तो युज्यते । तस्यापि बाह्यविषयत्वा-
त् । तथाहि । स्वप्ने दिवसानुभूतदेशकालान्तरगताः शिरश्छेदा-
दयो विषया अदृष्टोद्बोधितसंस्कारवशात्स्मर्यमाणा निद्रारूपदोष-
वशेनात्मनिष्ठतया भासन्ते । एवं चान्यसम्बन्धित्वेनाचगताना-
मन्यसम्बन्धित्वेन भानं शक्तिरजतज्ञानवत् । इयमेव चान्यथा-
ख्यातिः । न च बाह्यविषयेषु मनसस्तदानीमसम्बन्धात्कार्यं
भानमिति वाच्यम् । ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासत्तेरङ्गीकारात् ।
प्रमुष्टनचाकस्मरणाङ्गीकाराद्वा न दोषः । अतः स्वप्नज्ञानानां बा-
ह्यविषयत्वं सिद्धम् । तेनानुभूयमानानां बाह्यार्थानामपलापासम्भ-
वात्तद्विषयकज्ञाने न मिथ्यात्वं, किं तु दुष्टकारणजन्यं बाधि-
तमिति ॥

गुरुवस्तु शक्तिरजतज्ञानादौ न संसर्गाग्रहो मानाभावात् ।
किं तु स्मरणानुभवविषययो रजतत्वशुक्त्योरसंसर्गाग्रहमात्रं, ना-
न्यथाख्यातिः । किं त्वसंसर्गाग्रहरूपेयमख्यातिः । एवं चासं-
सर्गाविषयकत्वप्रकारकज्ञानस्य प्रवृत्तौ व्यवहारे च हेतुत्वादति-
छाद्यवमित्याहुः ॥ तन्न । असंसर्गाविषयकत्वरजतत्वप्रका-
रकत्वयोर्ज्ञानविशेषणयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमकामा-
वेन कार्यकारणमावद्वयकज्ञानागौरवात् । एवं सामान्यतः
प्रवृत्तौ कार्यताज्ञानस्य हेतुत्वे यत्र कार्यताभ्रमात्प्रवृत्तिस्तत्रासं-
सर्गाविषयकत्वकार्यत्वप्रकारकत्वयोर्विशेषणाविशेष्यभावे विनि-
गमनाविरहेण हेतुहेतुमद्भावद्वयकल्पनम् । एवमप्रामाण्यज्ञाना-
भावविशिष्टकार्यत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वेन यत्राप्रामाण्यग्रहो भू-
मरूपस्तत्राप्रमात्वात्संसर्गाविषयकत्वकार्यत्वप्रकारकत्वयोर्विशेष-
णविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण हेतुहेतुमद्भावद्वयकल्पे

ऽतिगौरवापत्तिः । अतो ऽज्ञासंसर्गाग्रहस्य प्रवृत्तिव्यवहारादि-
हेतुत्वानुपपत्तेर्नाख्यातिसम्भवः । तेनान्यथाख्यातिरुपरजतत्व-
विशिष्टज्ञानस्यैव ग्रहे प्रवृत्त्यादिहेतुता युक्तेति । न चैवं चैत्रो र-
जतज्ञानवान् कार्यताज्ञानवत्त्वादिति ज्ञानान्मैत्रस्य प्रवृत्त्यापत्त्या
भ्रान्तभ्रान्तिज्ञसंकरापत्तिरिति वाच्यम् । भ्रान्तिज्ञस्य बाधादेव
प्रवृत्त्यभावोपपत्तेः । परकीयरजतत्वप्रकारकज्ञानज्ञानवतः क्षण-
विलम्बेन रजतत्वप्रकारकज्ञानादेव प्रवृत्त्यङ्गीकारात् । ज्ञानाविषय-
कज्ञानत्वेन प्रवृत्त्यङ्गीकाराद्वा न दोषः । यद्वा रजतविषयकप्रवृ-
त्तित्वावच्छिन्नं प्रति रजतत्वप्रकारतानिरूपितरजतनिष्ठमुख्याविशे-
ष्यताशालिज्ञानत्वेन हेतुत्वाच्च काप्यनुपपत्तिरिति । किं च सर्व-
त्र प्रवृत्तौ नासंसर्गाग्रहो हेतुः । सर्वदा प्रवृत्त्यापत्तेः । किं तु प्र-
माजन्यप्रवृत्तौ तत्प्रकारकनिश्चयो हेतुः । भ्रमजन्यप्रवृत्तौ चा-
संसर्गाग्रह इति कार्यकारणभावद्वयकल्पनागौरवम् । मम तु सर्वत्र
प्रवृत्तौ तत्प्रकारकनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वमिति लाघवमिति दिक् ॥

तच्च सविकल्पकं द्विविधम् । लौकिकमलौकिकञ्च । उक्त-
सन्निकर्षजन्यमाद्यम् । सामान्यलक्षणाज्ञानलक्षणाजन्यं द्वितीयम् ।
सामान्यलक्षणा च सामान्यज्ञानं ज्ञायमानं सामान्यं वा । तेन
सम्बन्धेनेन्द्रियसम्बद्धानां तत्सामान्याश्रयव्यक्तीनां प्रत्यक्षम् ।
इदञ्चावश्यकम् । अन्यथा व्यवहारविषये घटे शक्तिग्रहे सर्व-
व्यक्तीनामप्रत्यक्षतया सर्वत्र शक्तिग्रहो न स्यात् ॥

गद्देशस्तु महानसीयधूमे व्याप्तिप्रत्यक्षे सति घूमत्वसामान्य-
लक्षणप्रत्यासत्त्या सकलधूमप्रत्यक्षानङ्गीकारे धूमो बन्दिव्याप्यो
न वेति संशयो न स्यात् । प्रसिद्धधूमे प्रत्यक्षेण व्याप्तिनिश्चया-
त् । अन्यस्य चाज्ञानात्संदेहानुपपत्तिः । किञ्च सुखार्थं कर्मणि
प्रवृत्तिर्न स्यात्, सिद्धसुखेच्छाविरहात् । असिद्धस्य चाज्ञाना-

त् । एव सुखादाविच्छापि न स्यात् । किं च कपालेषु घट-
प्रागभावप्रत्यक्षं न स्यात् । प्राचीनघटानां प्रतियोगित्वानुपपन्न्या
प्रागभावविशेषणीभूतस्य प्रतियोगिनो घटस्याज्ञानात् । एवं क-
पालाधिकरणको वर्तमानप्रागभावप्रतियोगी घट इति शब्दबो-
धोपि न स्यात् । अतः सामान्यलक्षणाऽङ्गीकार्येति ॥

अत्र शिरोमणिः । प्रसिद्धधूम तद्धूमत्वेन व्याप्तिनिश्चयेपि
धूमत्वेन तन्निश्चयाभावात् उक्तसंशयस्य नानुपपत्तिः । समानप्रका-
रकनिश्चयस्यैव संशयादिविरोधित्वात् । धूमत्वेन व्याप्तिनिश्चये सं-
शयाभावस्येष्टत्वात् । एवमिच्छाप्रवृत्त्योरपि तत्प्रकारकनिश्चयदेव-
कतया नानुपपत्तिः । विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वानङ्गीकारे-
ण विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणभावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य हे-
तुत्वानङ्गीकारेण च नात्यन्त्राभावप्रत्यक्षानुपपत्तिः । किं च प्राग-
भावसत्त्वेऽप्यत्र घटो भविष्यतीत्यत्र न घटप्रागभावमतीतिः कि-
न्तुत्पत्तिप्रागभावस्य । तस्याश्च कालसम्बन्धरूपाया अपत्य-
सत्त्वात् तत्प्रतियोगिकप्रागभावस्य सुतरामप्रत्यक्षत्वात् तत्प्रति-
योगिप्रत्यक्षार्थं का कया सामान्यलक्षणायाः । तथाहि । भवि-
ष्यति भविष्यत्यादौ उत्पत्तिर्घात्वर्थः । आख्यातार्थस्तदनुकूलव्या-
पारः, तेन वर्तमानकालोत्तरकालीनकपालाधिकरणकोत्पत्त्यनुकू-
लव्यापारवान् वर्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्त्यनुकूलव्यापारवान्
वा घट इति बोधः । उत्पत्त्याश्रय इति वा । एवं न इक्ष्यतीत्यत्र
नाशो घात्वर्थः वर्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वरूपं भवि-
ष्यत्त्वं प्रतियोगितासम्बन्धेन घात्वर्थेऽन्वेति । तेन वर्तमान-
प्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिककपालाधिकरणकनाशप्रतियोगी घट
इति बोधः । एवं चात्र वर्तमानोत्तरकालीनत्वं न प्रा-
गभावेन तत्प्रतियोगिना घटेन वा नाशेन वान्भवेति । तदन्वये

परश्वो भविष्यति परश्वो नद्दृश्यति श्वो नद्दृश्यति श्वो भ-
विष्यतीति प्रयोगापत्तिः । गृहाङ्गणआगमिष्यति देवदत्ते इव उ-
त्पत्स्यति गृहाङ्गणे भविष्यतीति प्रयोगापत्तिश्च । तेन वर्त्तमा-
नोत्तरकालत्वस्य उत्पत्तावेवान्वय इति न तदर्थं सामान्यलक्ष-
णापेक्षा । वस्तुतः प्रागभावे प्रमाणाभावात् सर्वमिदं गर्भस्रा-
वगलितमिति । न च प्रागभावानङ्गीकारे उत्पन्नस्य पुनरुत्पत्ति-
प्रसङ्गः । शततन्तुकपटे द्वितन्तुकपटोत्पत्तिप्रसङ्गश्चेति वाच्यम् ।
तद्व्यक्तेरेव प्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारात् अक्लृप्तप्रागभावतद्धेतुत्वक-
ल्पने गौरवात् ॥ के चिन्तु प्रागभावो नाशश्च नाभावरूपः ।
किं त्वाद्यलक्षणसम्बन्धरूपोत्पत्तिपूर्वकालरूप एव प्रागभावः ।
एवं चरमक्षणसम्बन्ध एव नाशः । तस्योत्तरकालमेव नाशाद-
नित्यत्वम् । अत एव घटो भविष्यति नष्टो घट इति प्रतीतिः ।
न हि नाशोस्ति प्रागभावोस्तीति कश्चित्प्रत्येति । अतो ना-
शप्रागभावौ न स्त इति वदन्ति । वस्तुतः सिद्धसुखविषयकप्रवृ-
त्त्यभावादसिद्धसुखज्ञानार्थमरण्यस्थदण्डादौ प्रवृत्तिजनकघटहे-
तुताग्रहार्थं शक्तिग्रहार्थं च सामान्यलक्षणावश्यकीति युक्तम् ॥

एवं ज्ञानलक्षणानङ्गीकारेज्ञातस्य सुरभिचन्दनखण्डस्य च-
क्षुषा सुरभि चन्दनमिति ज्ञानं न स्यात् । सौरभांशे सौरभ-
त्वांशे वा प्रत्यासत्तेरभावात् । अतस्तत्र तज्ज्ञानमेव प्रत्यासत्तिः ॥

- न्यायविदस्तु योगजधर्मप्रत्यासत्तिं तृतीयामाहुः ॥ तद्यो-
गिषु मानाभावेनामुन्दरम् । न चेतिहासपुराणादि मानम्, त-
स्यान्यतात्पर्यकत्वादिति दिक् ॥

इति गागाभट्टकृते भाट्टचिन्तामणौ
प्रत्यक्षपरिच्छेदः ॥

अनुमानं तु “ज्ञानसंबन्धस्यैकदेशदर्शनादेशान्तरे ऽसन्निकृष्टे वृ-
द्धिः” इति सूत्रेणोक्तम्। सामान्यरूपेण ज्ञातव्यव्यक्तिकस्य व्यक्तिवि-
शेषदर्शनजन्यं सन्दिग्धसाध्यवदाधिकरणकमसाभिच्छ्रुताध्यविष-
यकं निश्चयरूपं ज्ञानमनुमितिरित्यर्थः। व्याप्यतावच्छेदकमकारक-
पक्षधर्मतानिश्चयजन्यं ज्ञानमनुमितिरित्यर्थः। न चैवं पदजन्यप-
दार्थस्मरणवद्ब्रह्मज्ञानेन व्यापकस्मृतिरिति वाच्यम्। व्यापकव-
त्पक्षस्यानुभवाभावेन व्यापकवत्पक्षस्मृतित्वासम्भवात्। न चाश्वि-
उपेक्षात्वानुपेक्षात्ववत् आंशिकं स्मृतित्वानुभवत्वामिति वाच्यम्।
उपेक्षात्वानुपेक्षात्वयोरविरुद्धयोर्द्धर्मयोरैकानुभववृत्तित्वेपि वि-
रुद्धयोः स्मृतित्वानुभवत्वयोरैकज्ञानवृत्तित्वासम्भवात्। अत एव
चाक्षुपत्वमानसत्वयोर्विरोधेन बन्धशेषमानसत्वमपास्तम्। बहि-
र्विषये तस्यास्वातन्त्र्यात् पक्षचाक्षुपसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाच्च।
न च तथापि व्याप्यतावच्छेदकमकारकपक्षधर्मतानिश्चयजन्ये
तदनुव्यवसाये ‘वाद्दिशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षे तत्सदृशज्ञानजन्यानुमि-
तौ विशिष्टशब्दबोधे तत्स्मरणे चातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। ता-
दृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वस्य विवक्षणात्। उक्तस्थलेषु अनुव्यवसाये-
विषयत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षे विशेषणतावच्छेदकमकारकनि-
श्चयत्वेनोपमितौ सादृश्यज्ञानत्वेन शब्दबोधे चावान्तरवाक्यार्थ-
ज्ञानत्वेन स्मृतावनुभवत्वेन हेतुत्वात्। एवं भ्रमसंशयोत्तरप्रत्यक्षे वि-
शेषदर्शनस्य भ्रमादिविरोधित्वेन हेतुत्वाद्भ्रमसंशयोत्तरैककोटिक-
प्रत्यक्षत्वस्यार्थसमाजसिद्धतया विशेषदर्शनजन्यत्वानुद्गीकाराद्वा
नातिव्याप्तिः। न चान्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरननुगमनैकौपादाने
ऽपरत्राव्याप्तिरिति वाच्यम्। व्यभिचारज्ञानविरोधिज्ञानविषयत्वे-
न व्याप्तिज्ञानस्यानुगमात्। तेन व्यभिचारधीविरोधिधीविषयता-
वच्छेदकधर्ममकारकपक्षधर्मत्वाज्ञानजन्यज्ञानमनुमितिरिति तु फ-

लितम् । नैयायिकास्तु लाघवाद् व्यभिचारधीविरोधिधीवि-
 षयधर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानमनुमितिरिति वदन्ति ।
 तत्परापमर्शवादे निराकारिष्यते । यद्वा अनुमतित्वजातिमती अनुमि-
 तिः । अनुमितित्वजातिस्तु अनुमिनोपीत्यनुभवसिद्धा । त-
 त्करणमनुमानं तच्च भूतभाबिलिङ्गेनानुमित्यन्तत्पत्त्यापत्तेर्ज्ञानमेव,
 न तु ज्ञायमनो हेतुः । अथ केयं व्याप्तिः । अत्र गौडमैथिलसर्व-
 स्वम् । साध्यवदन्यावृत्तित्वं व्याप्तिः । बहिष्मन्महानसान्धद्रदावृत्ति-
 त्वाद् धूमे लक्षणसमन्वयः । धूमवन्महानसान्धयोगोलकवृत्तित्वाद्
 धूमवान्वन्हेरित्यसद्धेतौ च नातिव्याप्तिः । अत्र साध्यतावच्छेदक-
 सम्वन्धेन साध्यवान् बोध्यः । तेन समवायेन बन्दिमद्वन्द्वयवान्य-
 महानसृष्टित्वेऽपि धूमस्य नाव्याप्तिः । साध्यवदन्यश्च साध्य-
 वत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेदवान् बोध्यः । तेन यत्किञ्चिद्ब-
 न्दिमदन्यवृत्तित्वेऽपि धूमस्य नाव्याप्तिः । वृत्तित्वाभावश्च वृत्ति-
 त्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः । तेन धूमवदन्यजलावृत्तित्वेऽपि
 बन्दी नातिव्याप्तिः । न केवमीदृशव्याप्तिज्ञानस्य केवलान्वयि-
 न्यसम्भवात्कथमनुमितिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । केवलान्व-
 यिव्यतिरेकहेत्वोः पञ्चरूपोपपन्नत्वाभावेनानुभापकत्वाभावा-
 त् । एवं च केवलान्वयिव्यतिरेकयनुमानमेव नेति । यद्वा हेतुस-
 मानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकमाध्यतावच्छेद-
 कावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः । अत्र प्रपिद्धानुमाने घ-
 टाभावमादाय लक्षणसमन्वयः । व्यभिचारिष्ययोगोलकवृत्तिधू-
 माभावमादाय नातिव्याप्तिः । अत एव महानसीपवन्धभावं
 बन्दिमदोभयमावां वादाय नाव्याप्तिः । तत्र महानसीपवन्दि-
 त्वस्य च प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन बन्दित्वस्य प्रतियोगि-
 तानवच्छेदकत्वात् । दण्डिमान् दण्डिसंयोगादित्यर्था रूप-

स्वव्याप्यजातिमदान् पृथिवीत्वादित्यादौ च स्वाश्रयसंयु-
 क्तत्वादिसम्बन्धेन दण्डत्वादिकमेव साध्यतावच्छेदकम् ।
 तस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वान्नाव्याप्तिः । हेत्वाधिकरणं
 च तदवच्छेदकसम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणं च
 बोध्यम् । तेन बन्दिमान् घूमादित्यादौ सपत्वायेन घूमावयववृ-
 त्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि बन्दिहत्वस्य द्रव्यं विशिष्टस-
 त्वादित्यादौ च शुद्धसत्त्वाधिकरणगुणादिनिष्ठाभावप्रतियो-
 गितावच्छेदकत्वेपि द्रव्यत्वस्य नाव्याप्तिः । अभावश्च हेत्वाधि-
 करणावच्छेदेन प्रतियोगिव्यधिकरणः । प्रतियोगितावच्छेदका-
 वच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणश्च बोध्यः । तेन संयोगी द्रव्यत्वा-
 त्कपिसयोगी एतत्त्वादित्यादौ नाव्याप्तिः । न वा संयोगी
 सत्त्वादिशिष्टसत्त्वान् जातेरित्यादावतिव्याप्तिः । प्रतियोग्यन-
 धिकरणत्व च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन, तेन ज्ञानवान्सत्त्वा-
 दित्यादौ सत्ताधिकरणयथादेर्विषयतया ज्ञानाधिकरणत्वेपि न-
 क्षतिः । ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्य
 चिदनधिकरणत्वं तत्सामान्यस्य यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेद-
 कावच्छिन्नानधिकरणत्वं वा विनसितम् । आग्ने कपिसंयोगी
 एतद्द्रव्यत्वादित्यनाव्याप्तिः । कपिसंयोगाभावस्य हि प्रतियो-
 गितावच्छेदकावच्छिन्नो वृत्तावृत्तिरपि कपिसंयोगो भवति त-
 दनधिरक्षण च वृत्त इति । द्वितीये प्रतियोगिव्यधिकरणाभा-
 वापसिद्धिः । सर्वस्यैवाभावस्य पूर्वसणवृत्तित्वविशिष्टत्वा-
 भावात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् न च बन्दिमान्
 घूमादित्यादौ यथाभावादेः स्वात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्व यद्यपि
 पर्वतादेस्तथापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तत्प्रतियोग्यन-
 धिकरणत्वमस्त्येवेति कथं प्रतियोगिव्यधिकरणापसिद्धिरि

ति वाच्यम् । घटाभावे यो बन्धभावस्तस्य घटाभावात्मक-
 तया घटाभावस्य बन्धिरपि प्रतियोगी तदाधिकरणं च पर्वतादि-
 रिति क्रमेण प्रतियोगिव्यधिकरणस्याप्रसिद्धत्वात् । यदि तु
 घटाभावादौ बन्धभावादिभिन्न इत्युच्यते । तथापि धूमाभाव-
 वान् बन्धभावादित्यादावव्याप्तिः । तत्र साध्यतावच्छेदकस-
 म्वन्धः स्वरूपसम्बन्धस्तेन सम्बन्धेन सर्वस्यैवाभावेस्य पूर्वक्षणवृ-
 त्तित्वाविशिष्टस्वामावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्ये-
 ति । तृतीये तु कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादौ अव्या-
 प्तिः । आत्मवृत्तिकपिसंयोगाभावाभावः कपिसंयोगस्तस्य च
 गुणत्वात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकं गुणसामान्याभावेत्वं तदव-
 च्छिन्नानधिकरणत्वं च हेत्वधिकरणस्यात्मन इति चेत् । मैवंम् ।
 यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमंतस्तादृ-
 शप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् । ननु कालो घट-
 वान् कालपरिमाणादित्यत्र प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः ।
 हेत्वधिकरणस्य महाकालस्य जगदाधारतया सर्वेषामभावानां
 साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन कालिकविशेषणत्वेन प्रतियोग्यधिकर-
 णत्वसत्त्वात् । अत्र के चित् । महाकालभेदविशिष्टघटाभाव-
 स्तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणः । महाकालस्य घटाधारत्वेपि महा-
 कालभेदविशिष्टघटानाधारत्वात् । महाकाले महाकालभेदाभा-
 वात् । यद्वा प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेद-
 कावच्छिन्नानधिकरणहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितासामान्ये
 यद्दर्पावच्छिन्नत्वपत्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन सम्बन्धे-
 न तद्दर्पावच्छिन्नस्य तद्देहेत्यापत्तत्वं व्यापकसामानाधिकरण्यं
 च व्याप्तिः । अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्देतावव्याप्तिवारणाया-
 नधिकरणान्तं हेत्वधिकरणविशेषणम् । यद्वा हेतुसमाना-

धिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवत्त्वावच्छिन्न-
 वृत्तित्वं व्याप्तिः, अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तिन्वाद्भ्रं न
 प्रतियोगिव्याधिकरणत्वादिनिवेश इति लाघवमिति जीर्णाः ।
 तस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वात्तथैव प्रतीतिरस्त्येव तद्विवक्षेति नव्याः ।
 अत्राचार्याः । व्यापकसामानाधिकरण्यं न व्याप्तिः । किं
 तु व्यापकसम्बन्धमात्रम् । तेनाद्यदृष्टायादेरुपरि संवितरि कृत्ति-
 कोदयस्य रोहिण्युदये हेतुत्वोपपत्तिरित्याहुः । न चैवं व्यतिरे-
 कव्याप्तौ कथं व्याप्तिपदप्रयोग इति वाच्यम् । अनुमितिकार-
 णीभूतज्ञानविषयव्याप्तैर्लक्ष्यतया व्यतिरेकव्याप्तौ व्याप्तिपद-
 प्रयोगाभावेऽपि बाधकाभावात् । वस्तुतो व्यभिचारधीविसोधिबि-
 पयधर्मविशिष्टहेतुतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुतेति
 युक्तम् । तेनानुमानत्रैविध्यमुपपन्नम् । पञ्चरूपत्वानियमस्त्व-
 विवक्षित इति ॥

तादृशव्याप्तिग्रहे व्यभिचाराग्रहः सहचारग्रहश्च हेतुः ।
 भूयोदर्शनं तु न हेतुः । व्यभिचारास्मरणे सत्तदज्ञे-
 नापि व्याप्तिग्रहात् । भूयोदर्शनं तु क्वचिद् व्यभिचार-
 शङ्कानिवर्तकम् । वत्र चित्तर्कः । व्याप्यारोपेण व्यापकारो-
 पद्वारानिष्टप्रसञ्जनं तर्कः । तथापि बन्धिविरहेऽपि धूमस्या-
 दित्याशङ्का कार्यकारणभावप्रतिसन्धानान्निवर्तते । तत्राप्यहेतुको
 भवत्वित्याशङ्कानुधूमार्थं बन्धेर्नियमत उपादाने प्रवृत्तिर्न स्यादि-
 ति व्यायातेन निरसनीया । यत्र स्वत एव शङ्का नावतरति न
 तत्र तर्कापेक्षेति दिक् ॥ व्याप्तिग्रहश्च सकलधूमे सामान्यलक्षण-
 मत्याभक्त्या, सा च निरूपिता माक् । तदङ्गीकारे तु महानसीप-
 प्ते धूमत्वप्रकारकव्याप्तिग्रहात् पर्वतीयधूमे धूमत्वप्रकारक-
 व्याप्तिस्मरणोपपत्तिः । उपाधिज्ञानेन च व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धः ।

स च यद्दर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्तद्दर्मावच्छिन्नसाधनाव्याप-
कः । भवति धूमवान् बन्हेरित्यत्र धूमत्वावच्छिन्नव्यापकं तत्सा-
धनबन्हेरव्यापकमार्द्रेन्धनम् । स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र
मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकं शारुपाकजत्वं मित्रातनय-
त्वाव्यापकम् । वायुश्चाक्षुषः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्र द्रव्य-
त्वावच्छिन्नचाक्षुषत्वव्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वं तदवच्छिन्नेहोरोरव्या-
पकं च । एवं ध्वंसो दिनाशी जन्यत्वादित्यत्र भावत्वं जन्यत्वाव-
च्छिन्नसाध्यव्यापकं साधनाव्यापकं च । एवं यत्र तादृशो
धर्मो नास्ति तत्र साध्याधिकरणतदनधिकरणान्पतरत्वरूपधर्मो
बोध्य इति । अपञ्च स्वव्यभिचारेण साधने साध्यव्यभिचा-
रज्ञापनेन व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकः । बन्धिरनुष्णः कृतक-
त्वादित्यत्र बन्हीतरत्वमुपाधिः । अयमेव बाधोन्नीत इत्युच्यते
प्रसिद्धानुमाने पर्वतेतरत्वं नोपाधिः । साध्यव्यापकत्वाग्राहक-
मानाभावात्, अपं च बाधोन्नीतः । सन्दिग्धपक्षेतरत्वं तु
नोपाधिः, सम्प्रदायादिति के चित् । अन्ये तु उपाधेः सत्प्रतिप-
क्षोत्पापनेन दूषकता । बन्धिना धूमसाधने आर्द्रेन्धनाभावेन त-
दभावः साध्यते । इत्थं करका पृथिवी कठिनसंयोगवत्त्वादित्य-
त्र साधनव्यापकमप्यनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वमुपाधिरित्याहुः ॥

पक्षत्वं च असत्यां सिद्धौ सत्यां वा सत्यामनुमित्सायाम्
उभयासत्त्वे वा ऽनुमितेरुदयादनुमित्साविरहविशिष्टायाः सिद्धे-
रभावः । अनुमित्सा च यादृशयादृशेच्छासत्त्वे ऽनुमितिः सासा
विवक्षिता । तेन प्रत्यक्षाभिन्नं बन्धिज्ञानं जायतामालोकेन बन्धि
ज्ञानं जायतामित्यादीच्छासंग्रहः । अत्राप्यं निष्कर्षः । तत्साध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नसाध्याविशिष्टतत्पक्षतावच्छेदकाविशिष्टभिन्नावि-
षयिका ऽनुमितित्वभिन्नप्रमितिविभाजकधर्माविषयकतद्धिता-

वच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गकत्वाप्रकारकत्वे सति तदन्यलिङ्गतावच्छे-
 दकावच्छिन्नलिङ्गकत्वाप्रकारिका तल्लिङ्गतावच्छेदकावच्छिन्नलि-
 ङ्गकानुमितित्वावच्छिन्नानुद्देशकत्वे सति तल्लिङ्गतावच्छेदकाविरु-
 द्धधर्मविशिष्टलिङ्गकानुमितित्वावच्छिन्नानुद्देशिका तद्विशिष्टलिङ्ग-
 कत्वाप्रकारकत्वे सति तद्विरुद्धधर्मविशिष्टलिङ्गकत्वाप्रकारिका त-
 ल्लिङ्गकालान्यकालाविषयिणी या तदन्यानुमित्सा तद्विरुद्धविशिष्ट-
 सिद्धभावः पक्षतेत्यर्थः । अत्र तत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसा-
 ध्यविशिष्टतत्पक्षनावच्छेदकविशिष्टभिन्नाविषयिकेतिकारणात्पर्वते
 बन्धनुमितिर्जायतां, मत्पक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायतां, पर्वते बन्धि-
 म्त्वसं तद्द्रव्याप्यपरामर्शः विषयान्तरे चानुमितिसामान्यभावस्तत्र
 यत्किञ्चिज् ज्ञानं जायतामितीच्छादीनां संग्रहः । अनुमितित्व-
 भिन्नप्रामितिभिन्नरूपधर्माविषयकेतिकारणात् अनुमितौ मत्पक्षत्व-
 भ्रमदशायां पर्वतो बन्धिमान्निनि मत्पक्षं जायतामितीच्छायाः न
 संग्रहः । तल्लिङ्गतावच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गकत्वाप्रकारकत्वे सति
 तदन्यलिङ्गकतावच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गकत्वाप्रकारिकेतिकारणात्
 धूमत्वावच्छेदेन व्याप्यत्वपरामर्शदशायां द्रव्यत्वावच्छेदेन द्र-
 व्यत्वावच्छिन्नलिङ्गकानुमितिच्छाया न संग्रहः । तल्लिङ्गतावच्छे-
 दकावच्छिन्नलिङ्गकानुमित्वावच्छिन्नानुद्देशकत्वे सति तल्लिङ्ग-
 तावच्छेदकाविरुद्धधर्मविशिष्टलिङ्गकानुमितित्वावच्छिन्नानुद्देशिके-
 तिकारणात् धूमेनालोकेन च बन्धनुमितिर्जायतामितीच्छाया न
 संग्रहः । यत्र द्रव्यत्वस्य लिङ्गतावच्छेदकत्वानुल्लेखिनी द्रव्येण ब-
 ण्धिमनुमित्युपायिताच्छा तस्याः संग्रहश्च । तद्विशिष्टलिङ्गकत्वाप्रका-
 रकत्वे सति तद्विरुद्धधर्मविशिष्टलिङ्गकत्वाप्रकारिकेति कारणात्
 यत्र आलोक-व्यावच्छेदकत्वानवगाहिनी आलोकेन बन्धिमनु-
 मित्युपायिताच्छा तस्या न संग्रहः । तल्लिङ्गकालान्यकालाविष-

विणीतिकरणात् पूर्वकालीनपर्वतीयधूमेन बन्धनुमितिर्जा-
यतामितीच्छायान संग्रहः ॥

गौडमलापैः स्वकपोलकल्पितेरिच्छासयारव्यसृष्ट्यार्थकार्यैः ।

दृष्टैव कालक्षणं विचिन्त्य चिन्तामयोपैक्षि स्वपुष्पतुल्यः ॥

परामर्शश्च यदि पक्षविशेष्यकस्तदा तद्विशेष्यिकैवानुमि-
तिः । हेतुविशेष्यके तु साध्यविशेष्यिकेति मणिकृत् । उभयवि-
धेनापि पक्षविशेष्यिकैवेति नव्याः । अत्र धूमालिङ्गकपर्वतपक्षकव-
न्निविधेयकानुमितिं प्रति धूमपरामर्शस्य हेतुत्वं, धूमालिङ्गकत्वं स्वा-
व्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन धूमज्ञानवत्त्वम्, अव्यवहितोत्तरत्वं च
धूमज्ञानाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वे सति
स्वाधिकरणत्वरूपम् । तेनापेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शसंग्रहः । एवं
तत्तत्परामर्शानां कारणतेति । ननु सर्वेषु परामर्शेष्वनुमितिकारण-
तावच्छेदकतया परामर्शत्वं जातिः किमिति नाभ्युदेयते । चा-
क्षुपत्वादिना सङ्कर इति चेत्, तर्हि तस्यां जातौ मानसत्वव्या-
प्यताङ्गीकार्या, चाक्षुपपरामर्शानन्तरं जायमानांयामनुमिती
व्यभिचारवारणस्य मध्ये मानसपरामर्शकल्पनेन सम्भवात् । न
च चाक्षुपसामग्या मानसप्रतिबन्धकत्वेन तदानीं मानसोत्पादा-
सम्भव इति वाच्यम् । फलवलेन चक्षुर्योगाभावेन चाक्षुपसाम-
ग्यभावस्य सत्त्वात् । ननु परामर्शत्वं स्मृतित्वव्याप्यम् । चा-
क्षुपादिपरामर्शोत्तरोत्पद्यमानानुमितिस्थले भवति इव स्मरणरूप-
परामर्शकल्पनासतिः । एवं च स्मरणस्य संशयात्मकत्वाभावेन
संशयानन्तरमनुमित्युत्पादनासम्भवात् । विशेषतः परामर्शका-
रणतायां निश्चयत्वस्यापेक्षेनातिलायनमिति चेत्, चाक्षुपादिपरा-
मर्शोत्तरोत्पद्यमानानुमितिस्थले स्मरणात्मकपरामर्शकल्पने तज्ज-
नकसंस्कारकल्पने चातिगीरवाप्तेः । अनुमितिजनकतावच्छे-

दकजातेः संशयात्मकमानसव्यावृत्तत्वकल्पनेन संशयात्मकपरा-
मर्शादनुमित्यापादनासम्भवेन विशेषहेतुतायां निश्चयत्वामवेश-
स्य तुल्यत्वात् । समूहालम्बनात्मकपरामर्शोत्तरमेकानुमितौ तद्व्या-
प्यवत्तापरामर्शान्तरकल्पनेन समूहालम्बनात्मकपरामर्शेऽनुमि-
तिजनकतावच्छेदकजातिर्न कल्पते । अतो न तत्र द्वितीयानु-
मितिः । तस्मात् परामर्शत्वं जातिरिति चेत् । अत्र के चित् ।
उक्तनेपेनेष्टहेतुताज्ञानादी प्रवृत्तिजनकतावच्छेदकवैजात्यस्यापि
मानसत्वव्याप्यत्वेन सिद्धचेष्टसाधनत्वादिपरामर्शविशेषे प्रवृ-
त्तिजनकतावच्छेदकवैजात्येन रुद्धरभसत्वात् । न च प्रवृत्तिजन-
कतावच्छेदकवैजात्यं चाक्षुषत्वव्याप्यत्वमिति वाच्यम् ।
परामर्शत्वस्य चाक्षुषत्वादिब्याप्यत्वेन विनिगमनाविरहात् ।
अतो न परामर्शत्वं जातिरित्याहुः ॥

अत्र गौतमीयाः । बन्धाद्यनुमितौ बन्धिव्याप्यालोकवान्प-
र्वत इत्यादिविशिष्टपरामर्शस्यैव हेतुत्वं, न त्वालोको बन्धिव्या-
प्य आलोकवान्पर्वत इति ज्ञानद्वयस्य, गौरवात् । यत्र च ज्ञान-
द्वयादनुमितिस्तत्र विशिष्टज्ञानकल्पनाच्च व्यभिचार इत्याहुः ॥

मीमांसकास्तु बन्धिव्याप्यधूमवान् पर्वत इति विशिष्टपरा-
मर्शस्य हेतुत्वादिनये व्याप्त्यंशे निश्चयत्वं निवेश्य धूमांशेपि
निश्चयत्वं निवेशनीयम् । तथा च निश्चयत्वस्य तदभावा-
प्रकारकत्वरूपबहुतरपदार्थघटितत्वेन तेषां परस्परविशेषणवि-
शेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कार्यकारणमाववाहृत्यम् । ज्ञान-
द्वयवादिनये तु ज्ञानस्य भिन्नतया निश्चयत्वमवेशेपि न मियो
विनिगमनाविरहस्तत्र लाघवाभित्याहुः ॥

न च परामर्शवादिनये व्याप्त्यन्वच्छिन्ना या हेतुनिष्ठप्रका-
रता तन्निरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशक्तिनिश्चयत्वेन हे-

तुत्वकल्पनेन व्याप्त्यंशे निश्चयत्वानिवेशेन नोपदर्शितगौरवमिति वाच्यम् । बन्दिव्याप्त्यंशे निश्चयत्वानिवेशे बन्दिव्याप्त्यो घूम इति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयकाले व्याप्त्यभावप्रकारकं ज्ञानं जायतामितीच्छासत्त्वे व्याप्त्यंशे संशयात्मकतया विधिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधोत्पत्तौ बाधकाभावः । तथा च तादृशज्ञाने व्याप्त्यंशे निश्चयत्वनिवेशेन गौरवतादवस्थात् । न च तादृशज्ञानस्याहार्यत्वेन न तस्मादनुमित्यापत्तिः । आहार्यपरामर्शादनुमित्यापात्तिवारणार्थमनाहार्यत्वानिवेशस्यावश्यकत्वादिति वाच्यम् । अनुमितिजनकताच्छेदककोटावनाहार्यत्वस्यानुगतस्याशक्यनिर्वचनत्वेन तद्व्यक्तिविश्रान्ततया तथाविधतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूटस्यानुमितिजनकतावच्छेदककोटी निवेशमपेक्ष्य व्याप्त्यंशे निश्चयत्वस्यैव तर्कसहत्वात्, तथा च गौरवं तदवस्थमिति दिक् ॥

ज्ञायमानं लिङ्गमनुमानमिति केचित् । भूतभाविच्छिद्वाभ्यामनुमित्यंजननापत्तेस्तज्ज्ञानमिति युक्तम् । तच्चानुमानं द्विविधं, स्वार्थं परार्थं च । परामर्शेन स्वस्यैव साध्यज्ञानजनकं स्वार्थम् । प्रतिज्ञाश्रवणप्रयोगेण परस्य साध्यज्ञानजनकं परार्थम् । अवयवत्वं चानुमानवाक्यैकदेशत्वम् । ते च प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनरूपाः पञ्च । साध्यविशिष्टपक्षप्रतिपादकवाक्यत्वं प्रतिज्ञात्वं, यथा 'पूर्वतो बन्दिमा' निति । तृतीयान्तपञ्चम्यान्तान्यतरानुमितिप्रयोजकवाक्यत्वं हेतुत्वं, यथा 'घू मवत्त्वा' इति । सदृष्टान्तव्याप्तिप्रतिपादकवाक्यत्वमुदाहरणत्वं, यथा 'यो घूमवान् सो ऽग्निमान्' 'यथा महानस' इति । व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिपक्षप्रतिपादकवाक्यत्वमुपनयत्वं, यथा 'तथा चाय'मिति । व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यहेतुकसाध्यविशि-

एतत्प्रतिपादकवाक्यत्वं निगमनत्वं, यथा 'वन्दिष्याप्यधूमवत्त्वाद् वन्दिष्या' निति । उदाहरणं साध्यम्योदाहरणं वैधर्म्योदाहरणं चेति द्विविधम् । हेतुमदुद्देशेन साध्यवद्दुपादानमाद्यम् । साध्याभाववद्दुद्देशेन हेत्वभाववद्दुपादानं द्वितीयम् । तत्रैकैव गतार्थत्वान्न द्वयोरावश्यकतेति । एवं चावयववाक्यैरवान्तरवाक्यार्थज्ञाने जनिते धूमज्ञानज्ञाप्यवन्दिष्यदभिन्नः पर्वतो, धूमव्यापकवन्दिष्यन्महानससदृशो वन्दिष्याप्यधूमवत्त्वेतुकवन्दिष्यदभिन्न इति महावाक्यार्थज्ञानात्परः साध्यं बुध्यते इत्यक्षपादीयाः ॥ प्रतिज्ञाहेतुदाहरणैरेव धूमज्ञानज्ञाप्यवन्दिष्यदभिन्नः पर्वतो वन्दिष्याप्यधूमवन्महानससदृश इति वाक्यार्थज्ञानादनुमितिजननादुपनयनिगमने व्यर्थे । न च पर्वते धूमवैशिष्ट्यज्ञानार्थमुपनयः । प्रतिज्ञाहेतुध्यामेव सिद्धेः । निगमनप्रयोगस्तु सर्वथैव व्यर्थः । एवं चोपनयविगमने नावयववाचिति ॥ यद्वोदाहरणमभूतिभिरेव साध्यसिद्धेः प्रतिज्ञाहेत्वोर्न किं चित्प्रयोजनमिति दिक् ॥

अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगिप्रथार्थज्ञानप्रकारो हेतुनिष्ठदोषो हेत्वाभासः । भवति चासिद्धत्वानैकान्तिकत्वबाधकत्वादिज्ञानाभावः प्रतिबन्धकाभावविधया ऽनुमितिकारणीभूतस्त्वप्रतियोगिप्रमाप्रकारस्त्वसिद्धत्वादीनां तेन हेतुनिष्ठो दोषो हेत्वाभासः । यादृशविशिष्टविषयत्वेन यथार्थज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तत्त्वमिति यावत् । यदा तादृशप्रमाविषयत्वम् । तेन दृष्टो हेतुर्हेत्वाभासः । धूमो वन्दिष्यभिचारीत्यादिमूढवारणाय यथार्थेति । उपाधिवारणाय कारणेति । उपाधिज्ञानस्य साक्षात्प्रतिबन्धकत्वाभावेन तदभावस्यानुमितिप्रयोजकतया हेतुत्वाभावात् । ते प्रयो ऽसिद्धानैकान्तिकबाधकाः । तत्रासिद्धिः,

स्वरूपासिद्धिः सम्बन्धासिद्धिर्व्यतिरेकासिद्धिराश्रयासिद्धिर्व्या-
 प्यत्वासिद्धिश्चेति पञ्चधा । हेत्वमसिद्धिः स्वरूपासिद्धिः । बुद्धो
 धर्माधर्मवेदी सर्वज्ञत्वादिति । अत्र सर्वज्ञत्वं हेतु रमसिद्धः । पक्षे
 व्याप्यत्वेनाभिमतस्याभावः स्वरूपासिद्धिरित्यक्षपादीयमते त्वी-
 श्वरे प्रसिद्धिसत्त्वे बुद्धे तदभावादक्षतिः । पक्षे व्याप्यत्वा-
 भिमत्तस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनाभावः सम्बन्धासिद्धिः । व-
 न्दिरदाहकः शीतत्वादिति । पक्षतावच्छेदकहेत्वोरभेदे व्यापि-
 रेकासिद्धिः । गोशब्दः सास्नादिमूचनो गोशब्दत्वात् । अय-
 मसाधारणानैकान्तिक इत्यक्षपादीयाः । इदमेव पक्षमातृत्वचि-
 त्वमसाधारण्यम् । अत्र साध्यवत्साध्याभावसाधकतया ऽनुमिति-
 प्रतिबन्धो दूषकताधीजम् । पक्षमसिद्धिराश्रयासिद्धिः । आकाशो
 नित्यो निरवयवद्रव्यत्वादिति । सौत्रान्तिकमाकाशाभावयादिनं
 प्रत्याश्रयासिद्धिः । पक्षतावच्छेदकमसिद्धिरपि सा । काञ्चनम-
 यपर्वतो वन्दिमानिति । पक्षकदेशे हेतोरवृत्तित्वं व्याप्यत्वासि-
 द्धिः । यथा वायुराकाशश्चानित्यो मूर्त्तत्वादिति । साध्ये सा-
 ध्यतावच्छेदकस्य, हेतौ हेतुतावच्छेदकस्यामसिद्धिर्व्याप्यत्वा-
 सिद्धिः । काञ्चनमयवन्दिमान् काञ्चनमयधूमादिति । एवं
 नीलधूमादित्यादावपि नीलधूमत्वस्य गुरुतया हेतुतानवच्छेद-
 कत्वेन सापि व्याप्यत्वासिद्धिरित्यक्षपादीयाः । साध्यसन्देहज-
 नको हेतुरनैकान्तिकः । सन्देहजनकत्वं च साध्यतदभावस-
 म्यन्धित्वज्ञानेन मत्प्रतिपक्षितत्वेन च । यथा नित्य शब्दो ऽमू-
 र्त्तत्वादिति । अत्रामूर्त्तत्वमनित्यक्रियादिसाधारणत्वात् साध्य-
 सन्देहं जनयति । एवं वायुरमत्यक्षो ऽरूपिद्रव्यत्वात् । वायुः प्रत्य-
 क्षो महत्वे सत्पुद्गलस्पर्शवत्त्वात् । अत्रोभयोः समवलत्वात्साध्य-
 सन्देहजनकतेति । अत्र साध्यतदभावव्याप्यताज्ञानात्परस्परा-

नुमितिप्रतिबन्धो न संशयाकारानुमितिरित्यक्षपादीयाः । अत्रा-
हुः । स्थाणुत्वपुरुषत्वव्याप्यवत्ताज्ञाने प्रत्यक्षरूपसंशयवत्स-
त्प्रतिपक्षस्थलेपि संशयाकारानुमितिरस्तु । यत्रैककोटिव्याप्यदर्श-
नं भवत्तं तत्राधिकवचनतया द्वितीयकोटिभानप्रतिवधान्न संशयः ।
फलबलेन चाधिकसमबलभावः कल्प्य इति ॥ अत्र नव्यः ।
तदभाववत्ताज्ञानस्येव तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यापि लौकिकस-
न्निकर्षाजन्यज्ञानत्वमेव प्रतिबन्धतावच्छेदकं तेन न संशया-
कारानुमितिरित्याहुः ॥ बाधकस्तु साध्याभावसाधकः । अयं
विरुद्ध इत्यक्षपादीयाः । यथा शब्दो नित्यः कृतकत्वादिति ।
अथ कृतकत्वपनित्यत्वव्याप्यं नित्यत्वं बाधते । अयं साध्य-
सामान्यविपर्ययसाधक इत्युच्यते इति दिक् ॥

तदिदमनुमान न धर्मप्रमितिजनकं व्याप्याभावेन व्याप्य-
ग्रहादिति ॥

अत्र नैयायिकाः । एवमनुमाननिरूपणस्य जगन्निर्मान्तृपु-
रुषधीरेयसिद्धिः प्रयोजनम् । तथाहि । सिद्धसाधनभिया ज-
न्यकृत्यजन्यं द्व्यणुकं पक्षीकृत्य सकर्तृकं कार्यत्वादित्यनुमानेन
तत्सिद्धिरित्याहुः । तदापातरमणीयम् । धर्मवद्वेदमात्रगम्यत्वेन
तदावदकानुमानासम्भवात् । तथाहि । उक्तानुमानस्याकर्तृक-
त्वसाधकेन शरीराजन्यत्वेन सत्प्रतिपक्षितत्वात् । यदि चात्र
शरीरविशेषणस्य स्वरूपासिद्धिवारकतया व्यर्थाविशेषणत्वेन
नित्यत्वोपाधिकृतया व्यभिचारित्वेन सत्प्रतिपक्षासम्भव इति
विभाव्यते, तदा भवत्प्रसमेव पक्षीकृत्य शरीरमात्रकर्तृकत्वाभाव-
वद्वस्तुत्वादिति सत्प्रतिपक्षः । न चात्रापि नित्यत्वमुपाधिः ।
देहाद्कुरादावेवाशरीरमात्रकर्तृकत्वसन्देहेन घटादौ तदभाव-
स्यासन्दिग्धतया साध्यव्यापकत्वाभावात् । कार्यत्वहेतोश्चाश-

रीरमात्रकर्तृकत्वाभावसाधकतया साधारणानैकान्तिकत्वं च बो-
ध्यम् । अतो वेद एवेश्वरसिद्धौ प्रमाणं नान्यदिति दिक् ॥

इति श्रीगागाभट्टकृतभाट्टचिन्तामणौ

ईश्वरवादः ॥

नन्वेवं बन्धिर्दाहानुकूलातीन्द्रियघर्मसमवायी, दाहजनकत्वा-
द्, आत्मवादित्यनुमानस्यानुकूलतर्काभावेनाप्रयोजकत्वादुत्तेज-
काभावविशिष्टमण्यादिप्रतिबन्धकाभावस्यैव दाहजनकतया मण्या-
दिसमवधाननाशयतया ऽपि शक्तिकल्पनस्यानुपपत्तेस्तद्बोधकवे-
दाभावाच्च शक्तिरपि न सिध्येदिति चेन्न । तृणारणिमणीनां
व्यभिचारेण बन्धित्वावच्छिन्नजनकत्वग्रहानुपपत्त्या कार्यनिष्ठवै-
जात्यकल्पनापूर्वकहेतुहेतुमद्भावत्रयकल्पनमपेक्ष्य तृणादिनिष्ठजन-
कत्वावच्छेदकसहजशक्त्यद्वीकारेणैकहेतुहेतुमद्भावकल्पनालाघव-
तर्कसहकृततृणादिपक्षकबद्धिजनकत्वहेतुकतादृशपर्याप्तमानस्य तत्र
मानत्वात् । एवं वैकल्पिकवीहियवयोरपि हेतुताग्रहे लाघवं,
व्यभिचारवारणं च । न च प्रदेयप्रकृतित्वेनोभयोर्हेतुत्वाञ्जनक-
तावच्छेदकशक्त्यभावेपि न व्यभिचार इति वाच्यम् । व्रीहिनि-
ष्ठकारणताग्रहे प्रदेयप्रकृतित्वग्रहस्तद्ग्रहे च तद्ग्रह इत्यन्योन्याश्र-
यात् । नाप्याग्नेयत्वव्याप्यवैजात्यस्य कार्यतावच्छेदकत्वकल्पनेन
व्यभिचारपरिहारः । तादृशजातौ मानाभावात् । व्रीहिजन्यता-
वच्छेदकतयैव तत्कल्पने विकल्पो दत्तजलाञ्जलिः स्यात् ।
शक्तेश्च प्रत्येकं पर्याप्ततया न समुच्चयापत्तिः । अन्यथा ऽन्यत-
राभावाविशिष्टान्यतरस्योभयाभावविशिष्टव्रीहादेर्वा हेतुत्वकल्पने
गौरवापत्तिः व्यभिचारश्च । अतो जनकतावच्छेदकतया स
हजशक्तिस्तावदावश्यकी । एवमाद्येषशक्तिरपि मोक्षणादिजन्या

वीहिनिष्ठा । अन्यथा प्रोक्षणादिजन्यापूर्वस्यात्मनिष्ठतया वीही-
 णां प्रोक्षणकर्मत्वानुपपत्तिः । अदृष्टवदात्मसंयोगेनादृष्टवत्तया क-
 र्मत्वोपपत्तौ घटादीनामपि तत्कर्मत्वापत्तिः । तेन वीहिजन्यापू-
 र्वजनिकाधेयशक्तिरप्यावश्यकी । तयोश्चायमेव भेदो यत्सहज-
 शक्तिर्जनकतावच्छेदिका, आधेयशक्तिर्जनिकाजन्या चेति । न
 च प्रोक्षणजन्यशक्तिमद्बीहित्वेनापूर्वजनकतया हेतुतावच्छेदक-
 त्वं सम्भवति । तादृशशक्तिमद्यवजन्यतदपूर्वं व्यभिचारात् ।
 शक्तिवीहित्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण हेतुहेतु-
 मद्भावद्वयकल्पने तथा यवस्वे ऽपीति तच्चतुष्ककल्पने ऽतिगौर-
 वापत्तिः । एवं सर्पविषमन्त्रोच्चारणजन्यपरशरीरनिष्ठाधेया श-
 क्तिर्जीवनजनिका विषवाधापहारजनिका वा, प्रतिष्ठादिजन्या
 च पापाणनिष्ठा पूजाहेतुश्चाण्डालादिस्पर्शनाशया ऽप्यावश्यकी-
 ति । पदशक्तिस्तूमयसिद्धा । तच्छाब्दबोधजनकपदत्वहेतुका-
 नुपानगम्या, वृद्धेस्तत्र प्रयुज्यमानत्वहेतुकानुपानगम्या वा ।
 परं तु सेश्वरेच्छारूपा ऽतिरिक्ता वेत्यावयोर्वैवादः । तत्रेश्वरे-
 च्छावदीश्वरसंयोगस्य गुणरूपपदे ऽसम्भवात्तत्स्वरूपाणां
 सम्बन्धत्वकल्पनमपेक्षैकसमवायस्योचितत्वात् पदानामर्था-
 नामानित्यत्वेपि नानुपपत्तिः । वस्तुतस्तु पदानां नित्यत्वा-
 ज्ञात्यादिरूपाणामर्थानां च तथात्वाच्छक्तिरपि नित्येति तत्सम्ब-
 न्धस्य सुतरां नित्येति नानुपपत्तिलेश इति दिक् ॥

इति श्रीगागाभट्टकृतभाट्टचिन्ताम-
 णौ शक्तिवादः ॥

नन्वेवं कारणता ऽप्यतिरिक्ता स्यात् । तन्न तादृशकार्या-
 भावस्थापकाभावप्रतियोगित्वम् । ईश्वरतज्ज्ञानेच्छादावव्या-

ज्ञेः । अत एव न कार्यव्यापकत्वम् । व्याप्तेरनन्तपदार्थगर्भतया
 गौरवात् । नापि कार्योत्पत्तिप्रतिबन्धकाभावप्रतियोगित्वम् ।
 उत्तेजके ऽव्याप्तेरिति चेन्न । तस्यानन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्व-
 रूपतया तदामिव्यज्यघर्मान्तरकल्पने मानाभावात् । अत्र दैवा-
 दागते हेतुत्ववारणाय नियतेति । तद्घटे तद्रासभस्य हेतुत्ववा-
 रणायानन्यथासिद्धेति ॥ वस्तुतस्तु नियतपद व्यर्थम् । तच्चान-
 न्यथासिद्धत्रैविध्यराहित्यम् । गृहीतस्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाननुवि-
 धानावच्छेदकधर्मत्वमाद्यम् । अन्यनिरूपितपूर्ववर्तित्वग्रहहेतुक-
 कार्यपूर्ववर्तित्वग्रहाविषयत्वं द्वितीयम् । बल्लभान्वयव्यतिरेका-
 नुविधानसाहित्यं तृतीयम् । अत्राबल्लभान्वयव्यतिरेकानुविधायि-
 न इति विवक्षणीयम् । तेन न कारणान्तरस्यान्यथासिद्धिः ।
 ईश्वरज्ञानादिसंग्रहश्च । तस्योपादानप्रत्यक्षनया स्वतन्त्रान्वयव्य-
 तिरेकानुविधानात् । तच्च कारण द्विविधं, स्वरूपयोग्यं फलो-
 पहितं चेति । सहकार्यन्तराभावावच्छिन्नजनकत्वाभाववैशिष्ट्य-
 माद्यम् । सहकार्यन्तरसाहित्यं द्वितीयम् । अत एव नित्यस्य
 स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यम्भवनियम इति मसिद्धिः । एवं
 च बल्लभकार्यपूर्वकालदेशसम्बन्धस्यैव कारणतया नाबल्लभ-
 कारणत्वरूपपदार्थान्तरतत्प्रागभावध्वंसादिकल्पनम् ॥ प्रयोज-
 कत्वं चान्वयव्यतिरेकवत्त्वे सति नियतपूर्ववृत्तित्वमात्रमि-
 तिदिक् ॥

प्रसङ्गात्सृष्टिमलयौ चिन्त्येते ॥

अत्र नैयायिकवैशेषिकौ । त्रिविधं वस्तुजातं, संप्रतिपन्न-
 चेतनकर्तृकं यथा घटादि, संप्रतिपन्नचेतनाकर्तृकं व्योमादि, वि-
 प्रतिपन्नचेतनकर्तृकं महीरुहाङ्कुरादि । तत्र तृतीयं सावयवत्वेन
 सिद्धकार्यत्वकं पक्षकृत्य बुद्धिमत्कर्तृकं कार्यत्वात्पटवादिति ईश्व-

रं कर्त्तारमनुमापयति । तस्य च परमाणवः समवायिकारणं, तत्संयोगश्चासमवायिकारणं, सैवज्ञपद्वाच्या जीवात्मानो धर्मा-
धर्मौ च निमित्तकारणम् । सर्गकाले पुनरीश्वरेच्छामदृष्टं च
निमित्तमाप्ताद्य परमाणुषु कर्माण्युत्पद्यन्ते । ततो मियः संयुक्तैः
परमाणुभिर्दृश्युकादिकेपेण पृथिव्याद्यवयवविचतृष्ट्यमारभ्यते ।
न च परमाणूनां निरवयवत्वाद्ब्याप्यवृत्तिः परमाणुसंयोगो
न सम्भवतीति वाच्यम् । तत्र व्याप्यवृत्तिसंयोगस्याह्नीकारात् ।
तत्तद्देशस्यावच्छेदकत्वसम्भवेनाव्याप्तिसंयोगस्यापि परमाणौ
नानुपपत्तिः । निमित्तभूतादृष्टवैचित्र्यादींश्वरेच्छाजन्याक्रिया-
वैचित्र्यवशाच्च जरायुजाण्डजोद्भिज्जन्स्वेदजमेदं शरीरमार-
भन्ते, इत्युच्यते ॥

इदमेव युक्तमस्मन्मतं च । परं त्वेतावान् विशेषः । इच्छायाः
कार्यमात्रजनकत्वे न किं चिन्मानमस्ति । न चात्मनिष्ठप्रपन्नो-
त्पादनं विनेच्छायाः कार्यजनकत्वम् । अवेतननिष्ठक्रियादि-
जनकत्वं च नानुभूतपूर्वम् । अतस्तादृशहेतुमद्भावकल्पनेनात्म-
न्दर्गारवापत्तिः । आषड्यकादिप्रहेतुकतया ऽन्वयासिद्धिश्च ।
अतो धर्माधर्मयोरेव विजातीयक्रियाजनकत्वं, नेश्वरेच्छाप्रप-
त्नादीनामिति । तेनेश्वरेच्छापान्तस्याः कार्यजनकत्वे च “स पे-
क्षत बहु स्यां मजायेये” इति श्रुतिरेव मालम् । तत्र चा “त्मन
आकाशः सम्भूत” इत्यादाविवेकतिरदृष्टे छासणिक इत्यलं
पञ्चावितेन ॥

ननु प्रलये किं मानमिति चेत् । न । कालकपाढान्ववृत्ति-
प्रागभावं, कार्यद्रव्यानाधारकार्याधिकरणवृत्तिः, अभावत्वाद्,
आत्मादृश्यन्योन्याभाववद्, इत्यनुमानेन, घटः, कार्यद्रव्यानाधि-
करणकार्याधिकरणवृत्तिर्ध्वंसप्रतियोगी, यावत्कार्यत्वात्, शब्द-

वद्, इत्यनुमानेन खण्डमलयस्य, पटः, अदृष्टासमानकालीन-
ध्वंसप्रतियोगी, : भावकार्यत्वाद्, मुक्त्यव्यवहितप्राक्कालीन-
ज्ञानवद्, बुद्धिः, प्रागभावासमानकालीनध्वंसप्रतियोगिनी, भा-
वकार्यत्वाद्, मुक्त्यव्यवहितप्राक्कालीनादृष्टवत्, सुखं, गन्धा-
नाधारसमयवृत्तिध्वंसप्रतियोगि, जन्यगुणत्वात्, संस्काराजन-
कानुभववद्, आकाशवदिति व्यतिरेकिणा, एककालीनाः सर्वे
परमाणवः, समग्रोपादेयप्रबन्धशून्याः, आरम्भकत्वाद्, नष्ट-
पवनारम्भकपरमाणुवद् दुःखसन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यते, सन्त-
तित्वात्, प्रदीपसन्ततिवद्, इत्याचार्योपदेशितानुमानेन च महा-
मलयस्य च सिद्धः । एवं च नन्दान्तं क्षत्रियकुलमित्यादिपौ-
राणव्यवहारोपपत्तिरित्याहुः ॥

अत्र जैमिनीयाः । उक्तानुमानेन “धाता यथापूर्वमक-
ल्पय”दित्यादिमन्त्राल्लिङ्गनावान्तरमलयसिद्धावपि महामलये ना-
स्ति प्रमाणम् । उक्तानुमानानामुपाधिग्रस्तत्वात् । तथाहि । अ-
मूर्त्तमात्रवृत्त्यभावत्वस्योपाधित्वात् । उक्तः पक्षः, कार्यद्रव्या-
धाराधारः, मूर्त्तमात्रवृत्त्यभावत्वात्, तन्तुनिष्ठपटप्रागभाववदि-
ति सत्प्रतिपक्षश्च । एवं द्वितीयतृतीययोरमूर्त्तमात्रवृत्तिभावत्व-
मुपाधिः । एवं महामलयानुमाने, उक्ताः परमाणवः, समग्रोपा-
देयप्रबन्धवन्तः, प्रागभाववत्त्वात्, कपालवदिति सत्प्रतिपक्षः ।
आचार्यानुमानं तु “धाता यथापूर्वमकल्पय”दिति श्रुतिवि-
रोधात् ॥

अचन्द्रार्कग्रहा भूमिः कदाचिन्तु भविष्यति ।

अपौरवा तु पृथिवी कदापि न भविष्यति” ॥

इति हरिवंशरूपव्यासस्मृतिविरुद्धत्वाद्, यावंचैलं तावद्दया-
रुयानमिति दृष्टान्तप्रसिद्धतैलाभावादिरूपोपाधेविस्मरणाच्चा-

नाचार्यानुपातमेव । अन्यथा नरशिरःरूपार्थं, शुचि, माण्य-
इत्वात्, शङ्खवदित्यनुमानस्यापि प्रामाण्यापत्तेः । एवमन्येष्वप्य-
नुमानेषु दूषणान्युद्धानीनि दिक् ॥

वेदान्तिनस्तु “सर्वं खल्विदं ब्रह्म, नेह नानास्ति किं चने”त्यं-
द्वैतवाद्भ्रुतिभिरा, त्मको जगदादावासी, तस्माद्वाएतस्मादा-
त्मन आकाशः सम्भूत” इत्यादिब्रह्मोपादानत्वावेदकथ्यते “रि-
न्द्रो मायाभिः पुरुष्य ईयत”इति भेदावगमस्य मायारूपावि-
द्यानिबन्धनत्वथुतेश्च सैव व्योमादिरूपेण परिणतमिति चिदेक-
रसस्य च ब्रह्मणो जडरूपेण परिणामो ऽनेकत्वं च न वास्तवं,
किं त्ववियोपाधिकं, स्वप्नमपञ्चवत्प्रत्यक्षविरोधिभ्रुतिजन्यं
ज्ञानं चन्द्रतारकापारिमाणबोधकवाक्यवत् प्रत्यक्षबाधेनोपपन्नम् ।
एवं च “लोकान् परादुरन्यत्रात्मनो लोकान् पश्यति, मृत्योः
स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती” त्पादयो भेदज्ञाननि-
न्दार्थिवादा उपपद्यन्ते तेन प्रपञ्चो ऽवियोपाधिको ऽपारमा-
र्थिकः । अत एव सदसद्विलक्षण इत्याहुः ॥

तत्र किमिदमपारमार्थिकत्वं, मिथ्यात्वमिति चेत्, किमिदं
मिथ्यात्वम् । न तावच्छृङ्खलादिवदत्यन्तासत्त्वन्तत् । अवाधि-
तप्रत्यक्षादिविषयप्रपञ्चे तदभावात् । नापि ज्ञानबाधप्रपञ्चा-
नजन्यत्वं वा । घटादेर्ज्ञानबाध्यत्वाभावाद् अज्ञानस्य जनक-
त्वे ऽवाधितमानाभावेनाज्ञानजन्यत्वासम्भवाच्च । न त्वागमेन
तद्बोधः । मिथ्याभूतप्रपञ्चान्तर्गतागमेन प्रत्यक्षदृष्टप्रपञ्चे मि-
थ्यात्वबोधासम्भवात् । अन्यथा वेदबोधप्रागस्वर्गसाध्यसाधन-
भावज्ञाने मिथ्यात्वबोधप्रसङ्गात् । इष्टापत्तौ । स्वर्गसाध्यसाधन-
भावज्ञानेन ब्रह्मज्ञाने मिथ्यात्वबोधापत्तिः । आगमजन्यत्वा-
विशेषात् । नाप्यनिर्वास्यत्वं तत् । अनिर्वास्यपदार्थस्य लोके

ऽसम्भवात् प्रपञ्चस्यापि निर्वचनीयत्वेनानवचनायत्वाभावाच्च । किं चैवं श्रुतिबोध्यप्रपञ्चमिध्यात्वेषु मिध्यात्वप्रसङ्गः । तदङ्गीकारे सिद्धं प्रपञ्चस्यामिध्यात्वमिति दिङ् ॥

इदमत्र वेदान्तिनामाकृतम् । चैत्रस्य शुक्ल्यज्ञानमित्यादौ चैत्रनिष्ठशुक्तिज्ञानस्याभान इति न बोधः, प्रतियोग्यप्रसिद्धेः, किं तु चैत्रनिष्ठं शुक्तिज्ञानमिति तदर्थः । तेनाज्ञानं भावरूपः पदार्थः । तस्य च शुक्तिरजते हेतुत्वं लाघवाद्, न तु तज्ज्ञाने, गौरवात् । किं च तत्र रजतं पश्यामीति लौकिकसाक्षात्कारो ऽनुभवसिद्धः । तत्र लौकिकसन्निकर्षस्य विषयस्य च हेतुतेति तत्र रजन्तोत्पत्तिरावश्यकी । एतेन तत्र रजतत्वमेव विषयः, ज्ञानलक्षणा चालौकिकसन्निकर्ष इत्यपास्तम् । अज्ञानं च जीवानां न ब्रह्मणः । एवं चाधिष्ठानाज्ञानस्य शुक्तिरजतादौ हेतुत्ववन्निष्प्रपञ्चब्रह्माज्ञानस्य जीवसम्बन्धिनः प्रपञ्चहेतुत्वमिति ॥ इदमेव मिध्यात्वं सदसद्विलक्षणत्वं चेति पूर्वमतोपपत्तिरिति, नेदमपि युक्तम् । अधिष्ठानज्ञानेषु शंखपीतिमोत्पत्तेरधिष्ठानाज्ञानस्योत्पादकत्वायोगात् । न च तत्र दोषस्य हेतुत्वेन दोषाजन्यरजताद्युत्पत्तावधिष्ठानाज्ञानस्य हेतुत्वमिति वाच्यम् । तर्हि परमाण्वाद्युत्पादानाजन्यस्वाम्नादिप्रपञ्चएवाधिष्ठानाज्ञानस्य हेतुत्वमस्तु, न प्रपञ्चमात्रे । किं च चन्द्रतारकापरिमाणशङ्खपीतिमादीनामधिष्ठानज्ञाने सत्यपि कथमुत्पत्तिः । भवतां विशेषदर्शने सत्यपि भ्रान्तेरिव दोषवशादिति चेत् । तर्ह्यविद्यातिरिक्तस्यापि प्रपञ्चहेतुत्वापत्त्या गतमज्ञानकारणत्वनियमेन ॥ यन्तु रजतं पश्यामीति लौकिकसाक्षात्कारे विषयस्य लौकिकसन्निकर्षस्य च हेतुत्वसिद्धये रजतोत्पत्त्यङ्गीकार इति, तदपि पुरोवर्त्ये लौकिकत्वेन रजतत्वाद्ये अलौकिकत्वेन दोषजन्यत्वाङ्गीकारेण परा-

स्तम् । यत्तु रजतज्ञानत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वमपेक्ष्य रजतत्व-
स्यैव कार्यतावच्छेदकत्वे लाघवमिति, तदपि अज्ञानस्य कारण-
त्वकल्पनमपेक्ष्य लघुभूतमेव । न चैवमधिष्ठानज्ञानेपि भ्रूमाप-
त्तिः । लौकिकतद्भावसाक्षात्कारस्य तद्ज्ञानं प्रति प्रतिबन्ध-
कत्वात् । “मायां तु प्रकृतिं विद्या”दित्यादिश्रुतेरपि स्वामृ-
ष्टिविषयत्वेन मायामदस्य दोषपरत्वेन वा व्याख्यानानादिति
संक्षेपः ॥

के चिन्तु परमात्मैव स्वेच्छया परमार्थत एव व्योमादि ज-
नयति । “सदेव सौम्येदमग्रभासीत्, तदैच्छत्, बहुस्यां प्रजा-
धेष”इति, तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इति, पुरुष-
एवेद, नेह नानास्ति किं चनेत्यादिश्रुतयोगेभ्योऽर्थं प्रकटयन्ति ।
अत्र ह्याद्यश्रुतिद्वयेनात्मनस्तद्रूपत्वेन प्रागवस्थितस्य बीजस्यैव
हेतुत्व व्योमादीनां च वृक्षस्यैव तत्कार्यत्वमुक्तम् । अपरश्रुति-
द्वयेन धर्मभेदाभाच्च उक्तः । नानाशास्त्रस्य वृक्षस्थानेकत्वेन
ज्ञातस्यैकबोधवत् ॥ यानि तु “आत्मैवैकः सत्यः, इन्द्रो मा-
याभिः पुरुरूप इयत्” इत्यादिनिष्पन्नस्य मिथ्यात्ववादा-
सत्यत्ववादभ्रान्तिवादमायावादबोधकानि, तान्यस्यानित्यत्वमेव
प्रतिपादयन्ति । अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्य इतिवत् । एते-
षामपि मुमुक्षुणामुत्साहजननार्थतया वैराग्यजननार्थतया च प्र-
पञ्चासत्यत्वात्मपरमार्थसत्त्वप्रतिपादकतयार्थवादत्वस्य तुल्य-
त्वात् । विस्पष्टं चैतद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव
सत्यं तथेदं”मिति श्रुती । मृत्पिण्डभावेन सकलताद्विकारशरावध-
टादिज्ञानमिवात्मज्ञानेन तज्जन्यसकलप्रपञ्चज्ञानमित्यर्थः । यद्य-
पि व्यासरूपेण न ज्ञानं तथापि समासरूपेणेत्युपपत्तिः । तद्य
प्रपञ्चस्य सत्यत्वे षपपद्यते । नहि सद्वृषज्ञानेनासत्यस्य ज्ञानं, श-

शविषाणादिज्ञानप्रसङ्गात् । अतः सत्यत्वमेव प्रपञ्चस्य युक्त-
मित्याहुः ॥

निरीश्वरसाद्ख्यास्तु प्रकृतिरेचेतना सत्त्वरजस्तमोगुणात्मि-
का प्रधानशब्दवाच्या चेतनात्मनामुपभोगाय महदादिविशेषप्र-
पञ्चरूपेण परिणमतीत्याहुः ॥

सैश्वरसाद्ख्यास्तु प्रकृतिरेवाविद्यास्मितारागद्वेषाभेनिवेश-
ह्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टं सर्वव्यापिनं पुरुषशब्दवाच्यमीश्वर-
मधिष्ठाय महदहङ्कारपञ्चतन्मात्रादिक्रमेण जगत्सृजति । वीजमे-
व संस्कृतं क्षेत्रमधिष्ठायान्कुरादिक्रमेण वृक्षादि । तस्मात्प्रकृत्यु-
पादानां सृष्टिरीश्वरभित्तक्षेत्रज्ञपदवाच्यजीवभोग्या । प्रकृतेरैक्ये-
पि भोक्तृणां भेदात्प्रपञ्चवैचित्र्योपपत्तिः । औपनिषदास्त्वैका-
त्म्यवादाः सादृश्यपरत्वेन व्याख्येयाः । एवं नानात्वनिषेधाश्च ।
एतदभिप्रायेणैव ॥

“विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे मवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः” ॥

इति । “इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप इपत” इति च ।

मुक्तात्मनामीश्वरेण सहैकत्ववादास्तेष्वत्यन्तसाम्येन वैलक्षण्य-
भावेन बोधपादनीयाः ॥

“यदा पश्यः पश्यति रूक्मवर्णं

कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।

तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय

निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति” ॥

‘इति शुक्ला-परमसाम्योक्तेः’

“इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

स्वर्गोपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥

इति भगवद्वाक्येनापि साम्प्रोक्तेः । न च
 “ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन” .

इति भगवद्द्वचनस्य

“भेदस्य जनके ज्ञाने नाशपात्यन्तिकं गते ।

आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः कारिष्यति”

इति पुराणवचनस्य चानुपपत्तिः । तयोः स्वामिमृत्युभाव-
 बोधकत्वेनोपपत्तेः । एवं च

“उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः”

“उपद्रष्टा ऽनुमन्ता च कर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेस्मिन्पुरुषः परः” ॥

इति भेददर्शनमुपपद्यते । तस्मात्प्रकृत्युपादानोयं प्रपञ्च
 इत्याहुः ॥

तदापि न । प्रकृतेरेकरूपतया हेतुवैलक्षण्यमावेन नरप-
 ष्यादिरूपकार्यवैलक्षण्यानुपपत्तेः । क्षेत्रज्ञादष्टवशाद्वैलक्षण्यमित्य-
 प्यदृष्टस्य कार्यवर्गान्तःपातितया प्रकृती विधीनत्वेनाकारणत्वा-
 द्ब्रह्मणुपपत्तयम् । कुतो वा प्रकृत्या महदादिविकारारम्भैः । ईश्वरे-
 च्छेयति चेत्, तस्यापास्तसमस्तकामस्येच्छामावात् । किं च
 प्रलये प्रकृतिमात्रस्यात्मना च निर्विशेषाणामवास्यतत्त्वाद्दर्मा-
 धर्मयोश्चान्तःकरणधर्मतया तदानीमभावात् पूर्वजन्मनि कृतां-
 धर्मघानां कृतमहापातकार्णां च विशेषो न स्यात् । न चासतः
 शशविषाणादेरुत्पत्तिनाशयोरदर्शनात्प्रयतोत्पत्तिदर्शनाच्चोत्प-
 त्तिनाशयोरविर्भावतिरोभावरूपतया शक्त्यात्मनावस्थितधर्मा-
 धर्मवशेन वैचित्र्योपपत्तिरिति वाच्यम् । स्यापिण्डकपालावस्थयो-
 र्घटसत्त्वस्यानुपलब्धिवाधितत्वात् “नासतो विद्यते भाव” इति
 तु “न त्वेवार्हं जातु नास” मिति नित्यत्वमतिपादनोपक्रमादा-

त्ममात्रस्यानुत्पत्तिविनाशधर्मत्वप्रतिपादकं, न सर्वस्य कार्यजा-
तस्य । अस्तु वा कारणात्मना ऽवस्थानं तथा मृदात्मना ऽव-
स्थितघटादिनोदकाहरणासम्भवत्प्रकृत्यात्मना ऽवस्थितधर्मा-
धर्माभ्यामपि न वैचित्र्यसम्भवः । यदि तु सृष्टिप्रलयपरम्परया
ऽनादित्वं शब्दानामनाद्यर्थसम्यद्धानां वेदानां नित्यतां चाश्रित्य

“सर्वेषां चैव नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् ॥

वेदशब्देभ्य एवाद्गौ पृथगर्थाश्च निर्भमे”

इति वचनानुरोधोदेककर्तृका तुल्यनामव्यवहारकवस्तूत्पात्ति-
रङ्गीक्रियते ॥

“अष्टाशीतिसहस्राणि संप्रदायप्रवर्तकाः”

इतिवचनानुरोधेन वा ऽनेककर्तृका तादृशसृष्टिरङ्गीक्रियते ।
तत्रापि प्रकृतेरुपादानत्वासम्भवाद् अनुपादाननिर्माणासम्भ-
वात्सोपादानत्वसिद्धिरिति संक्षेपः ॥

इति श्रीगागाभट्टकृतभाट्टचिन्तामणौ

सृष्टिप्रलयविचारः ॥

ननु सर्वमिदं शरीरोन्द्रियमनातिरिक्तजीवात्मसद्भावे स्या,
सत्तैव मानं न पश्यामः । न चाहं जानामीति प्रत्यक्षं तत्र मानं,
तस्याहं गौर इत्यादिवच्छरीरादिविषयकत्वेनाप्युपपत्तेरिति
चेत् । अत्र जीर्णाः । शरीरान्तर्गतवायोरूर्ध्वाधोगमनानुहूलमय-
त्नाश्रयतया सुखाद्याश्रयतया वा तत्सिद्धिः । तेषामयावच्छरी-
रमावित्त्वेन तद्धर्मत्वासम्भवात् । कार्यद्रव्यवृत्तिविशेषगुणानां
पाकादिना विरोधिगुणान्तरोत्पत्त्या द्रव्यनोशन वा नाशयत्व-
मिति नियमः । उक्तयत्नस्य सुखादीनां च मृतावस्थायामुक्तना-
शकत्रयाभावेन नाशानुपपत्तेर्न शरीरगुणत्वं सम्भवति । एवं

ज्ञानेच्छादीनामप्ययावच्छरीरभावित्वेन न शरीरगुणत्वम् । किं
 चावयविविशेषगुणानामवयवगुणपूर्वकत्वानिपमेन ज्ञानादीनां
 शरीरावयवगुणत्वाभावेन न तदुत्पत्तिसम्भवः । अतः सुखा-
 दिगुणितया शरीरादिभिन्नात्मसिद्धिः । न च तेषामिन्द्रियगुण-
 त्वम् । इन्द्रियनाशेन संस्कारनाशे स्मरणानुपपत्तेः । नापि म-
 नोगुणत्वं, तस्याणुतया तद्गुणप्रत्यक्षानुपपत्त्या ज्ञानादीनामप-
 त्यक्षत्वप्रसङ्गात् । मनसो विभुत्वमप्ये तु तद्गुणत्वे ज्ञानादीनां क-
 रणाभावात्प्रत्यक्षानुपपत्तिस्तुल्या । तस्मात्तदाश्रयतया ऽऽत्म-
 सिद्धिः । किञ्च स्वर्गकामादिश्रुत्यापि देहातिरिक्तात्मसिद्धिः ।
 तथाहि । स्वर्गकामादिश्रुतयः कर्मजन्यफलभोक्तारं शरीराति-
 रिक्त कर्त्तारमाक्षिपन्ति । “अविनाशी वाअरे ऽयमात्मे”त्यादय
 उपनिषदोपि तमेवार्थन्द्रढयन्ति । अतो ऽहंमत्ययवेद्यः शरी-
 रातिरिक्त आत्मेति । न च तस्याहंमत्ययगम्यत्वमनुपपन्नं, हा-
 तृत्वज्ञेयत्वयोर्विरोधात्, एकस्यां क्रियायामेकस्य कर्तृत्वकर्म-
 त्वानुपपत्तेरिति वाच्यम् । स्वात्मनि क्रियाविरोधस्य दूषकता-
 धीजाभावेनादूषकत्वात् । न च परसमवेतक्रियाजन्यफलभा-
 गित्वस्य कर्मत्वतया कर्मसंज्ञायास्तद्विभक्तेश्चासाधुतापत्तिर्दूषक-
 तावीजमिति वाच्यम् । सादृशकर्मत्वाभावेपि तद्विभक्तेः “रात्मा
 ज्ञातव्य, आत्मानं वेद, आत्मानमुपासति”त्यादिलौकिकवैदिकम-
 योगेणैव साधुत्वात् । यथा चलतिगच्छत्योरेकार्थत्वेपि सकर्म-
 त्वाकर्मत्वे एवं ज्ञातुर्ज्ञानजन्यमाकट्यरूपफलवत्तया ज्ञानकर्मत्वे
 बाधकाभावात् । “स मानसीन आत्मा जनाना” मित्यादिश्रुति-
 वशाच्च मानसाहंमत्ययवेद्य आत्मा सिद्ध इत्याहुः ॥

वेदान्तिनस्तु सुखेच्छादीनां मनोगुणत्वस्य श्रुतिसिद्धतया
 निर्गुणज्ञानस्वरूप एवात्मा, तस्य च निष्कारकमेवोपनिषज-

न्यप्रत्यक्षं मोक्षसाधनमित्याहुः ॥

कः पुनर्मोक्षः । अत्र के चित् । संस्काराजनकानुभवध्वंसो मुक्तिः ।

के चित्तु दुःखप्रागभावासहृत्तिदुःखसाधनध्वंसो मुक्तिः ॥

दुःखमयसंसारबीजामिथ्याज्ञानध्वंसो मुक्तिरित्यपरे ॥

शरीरोन्द्रियबुद्ध्यादितान्निदानधर्माधर्मध्वंस इत्यन्ये ॥

आत्यान्तिकदुःखप्रागभावो मोक्ष इति गुरवः ॥

संस्काराजनकभोगविषयदुःखध्वंस इति के चित् ॥

समानाधिकरणदुःखप्रागभावासहृत्तिदुःखध्वंसो मुक्तिरिति मणिकृत् ॥

प्रपञ्चसम्बन्धविलयो मुक्तिरिति वेदान्तिनः । प्रपञ्चसम्बन्धो बन्धः । तस्यात्यन्तिको विलयो मोक्षः । तथाहि । भोगायतनभोगसाधनभोगविषयाणां शरीरोन्द्रियाणां सम्बन्धादात्मा बद्ध इत्युच्यते । एतस्कारणधर्माधर्मपरिक्षयोदतेपामात्यान्तिको विलयः पूर्वाशपरानुत्पादस्वरूपः । न चैवमपुरुषार्थत्वापत्तिः । सुखबद्धं दुःखानुत्पादस्यापि पुरुषार्थत्वात् । तत्सम्बन्धविलयपूर्वकनित्यानन्दरूपात्माभिव्यक्तेर्मुक्तित्वाङ्गीकाराद्वा । तस्य सुखस्य नित्यतया धर्मजन्यत्वाभावात् । आत्मनश्च सुखात्मकत्वे मुक्तावस्थायां तन्नित्यत्वे चा "नन्दं ब्रह्मणो रूपं, न स पुनरावर्त्तत" इत्यादिश्रुतयो मानम् । यन्त्व "शरीरं वावमन्तं मियाभिये न शृशत" इति मुक्तस्य सुखाभाववत्त्वचर्चनं, तत्प्रपञ्चसुखाभिमायम् । ननु मनःशरीराद्यभावात्कथं तत्रानन्दानुभवः । न च तस्यानन्दस्य स्वप्रकाशत्वम् । संसारावस्थायां तादृशस्पाननुभवात् । न च तदानीमभिभवात् तद्गनुभव इति वाच्यम् । स्वप्रकाशस्याभिभवासम्भवादिति चेत् । तस्यानन्द-

स्या“त्रायं पुरुषः स्वयंज्योति”रिति श्रुतिसिद्धस्वप्रकाशतया
ऽऽत्मरूपानन्दानुभवस्य लोकसिद्धकारणान्तरानपेक्षत्वात् ।
तदुक्तम् ॥

निजं यच्च आत्मचैतन्यमानन्दश्चेत्येते च यः ॥

यच्च नित्यविभुत्वादि तेनात्मा नैवमुच्यते ॥

इति । अतो नित्यसुखाभिर्व्यक्तिर्भुक्तिरित्याहुः ॥

तत्र । “विज्ञातारं केन विजानीयाद्, अस्य सर्वमात्मैवा-
भूत्केन कं पश्ये”दिति च मोक्षकाले ज्ञानाभावप्रतिपादकश्रुति-
विरुद्धत्वात् । आत्मनश्च न विज्ञानसुखादिरूपत्वम् । “आनन्दं ब्र-
ह्मणो विद्वान्, स एको ब्रह्मण आनन्दः” इति श्रुत्या भेदप्रती-
तेः । मय न किमपि सुखं, केवलं दुःखमेवेत्यनुभवात् । “ता एताः
प्रजा अहरहर्यह्नलोकं यन्ति, अहरहरागच्छन्ती” ति सुषुप्तिमु-
क्तयोः सादृश्यप्रतिपादकश्रुत्या ऽऽनन्दात्मकत्वनिषेधाच्च । सु-
षुप्त्यवस्थायामानन्दानुभवाभावात् । अतो न नित्यसुखाभिर्व्य-
क्तिर्भुक्तिः । तस्मान्प्रपञ्चस्य सर्वथा विलयो भुक्तिः । स च दुः-
खाभावरूपत्वात् पुरुषार्थः । तेन सुखदुःखोपभोगाभावो मोक्ष
इति फलितम् । तथा च श्रुतिः । “मियामियेन स्पृशत” इति ।
न चैवमानन्दश्रुतिविरोधः । “मन आनन्द, मिति श्रुतेर्मनसआ-
नन्दधर्मत्वात्तदानीं “त्वमनस्क”मिति श्रुत्या मनोभावेन “विज्ञा-
तारं केन विजानीया”दिति श्रुत्या च तदानीमानन्दानुभवनिषे-
धात् । “अले वा अरे इदं विज्ञाना”इति तु शक्तिमात्रपरम् ।
किं चानन्दमियाभाववचनयोर्विरोधे प्रमाणान्तरौपचित्तिभ्यामान-
न्दवचसो दुःखाभावपरत्वं परिकल्प्य तत्परिहारः । उभयत्रापि
सामान्योपादानात् । अत उक्तरित्यैव विरोधपरिहार इत्या-
रयन्तिकदुःखाभाव एव मोक्ष इति । न चैवं सुखस्यापि ना-

नृपादेयत्वमिति पुमर्थत्वम् । मशुविषभोजनदुःखवत्सुखस्यापि
 धहुतरदुःखानुवद्धत्वेन हेयत्वात् । न चैवमपि वर्तमानदुःखानां
 स्वभावेन विरोधिगुणान्तरोत्पत्त्या वा नाशादागन्तूनां मतिर्यो-
 ग्यभावादन्तीतानामतीतत्वादेव नाशासम्भवान्त मोक्षः साध्यः
 स्यादिति वाच्यम् । दुःखहेतुधर्माधर्मोच्छेदस्य पुंश्यापारसाध्य-
 त्वात् । तथाहि । सञ्चितानां प्रारब्धानां चादृष्टानां भोगात्मज्ञा-
 ननैमित्तिकप्रायश्चित्तानुष्ठानेन नाशात्काम्यानुष्ठानजन्यानां तद-
 ननुष्ठानेनानुत्पादाद्विहितानुष्ठाननिषिद्धाकरणाभ्यां मृत्यवाया-
 परिहाराच्च । सुखदुःखजनकधर्माधर्मनाशात्पूर्वशरीरनाशे मुक्तो
 भवति । अत एव ज्ञानकर्मणोः समुच्चयेन जनकता । ज्ञानेन
 सञ्चितानामुत्पन्नधर्माधर्माणां नाशः । नित्यकर्मभिश्च तदनुत्प-
 त्तिः । अन्यथा नित्याकरणजन्यमृत्यवायेन शरीरोत्पत्तिमसद्भा-
 वत् । तस्माद्दुभयोरपि शरीरोत्पत्त्यभावसम्पादकतया मोक्षजनक-
 ता । प्रारब्धकर्मणां तु न कर्मभिर्न ज्ञानेन नाशः । किं तु भो-
 गेनेति । न च ।

“ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि मस्मसात्कुरुतेज्जुन”

इति ज्ञानस्यैव शरीरोत्पत्त्यभावसम्पादकतया मोक्षजनक-
 त्वमस्तु, किं कर्मणेति वाच्यम् । ज्ञानवतोपि विहिताननुष्ठानानि-
 षिद्धाचरणोभ्यां मृत्यवायोत्पत्तेः । तेन ज्ञानकर्मणोः समुच्चयेन
 जनकत्वम् । तत्राप्युपनिषज्जन्यात्मज्ञानं वृष्टोपयोगित्वात् कत्वर्थ-
 म् । उपासनात्मकं तु दृष्टोपयोगाभावात् “त्सर्वान्कामानवामोति,
 न स पुनरावर्त्तत” इत्यादिवाक्यशेषात्वाभ्युदयफलकं निश्चयस-
 फलकं चेति विवेकः । अतः सिद्धौ ज्ञानकर्मसमुच्चय इति सं-
 क्षेपः ॥ तदुक्तम्

“सत्येन लभ्यस्तपसा प्रेप आत्मा

सम्यग् ज्ञानेन ब्रह्मर्षेण वे"ति ॥

"स्वेस्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥

तमभ्यर्च्य, तं ज्ञात्वेत्यर्थः ॥

तस्मात्तत्प्राप्तये यत्नः कर्तव्यः पण्डितैर्नरैः ।

तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्म चोक्तं महाभते ॥

उभाभ्यामिव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः ।

तथैव ज्ञानकर्मभ्यां प्राप्यते ब्रह्म शाश्वतम्" ॥

इति ब्रह्ममाप्तिर्भुक्तिरिति जीर्णाः ॥

नव्यास्तु "तमेव विदित्वा ऽतिमृत्युमेति, नान्यः पन्था
विद्यते अपनापे"ति श्रुत्या "न कर्मणा न प्रजये" ति श्रुत्या
च मोक्षे ज्ञानातिरिक्तमाधननिषेधात् तीर्थस्नानमहादानकाशी-
धरणादिकर्मणां ज्ञानद्वारैव मोक्षजनकत्वाच्च ज्ञानमेव साक्षात्सामो-
क्षजनकम् । कर्म तु ज्ञानजनकान्तःकरणश्रुद्धिजनकम् । न च त-
मेवेत्यात्मातिरिक्तविषयकज्ञानस्य मोक्षजनकत्वपरिसंख्येति वा-
च्यम् । ज्ञानस्य मोक्षजनकत्वेन नियतप्राप्त्यभावात्परिसंख्यानुपप-
त्तेः । वाक्यान्तरप्राप्तपरिसंख्यायां तच्चद्राक्यानां नान्यः पन्थे-
ति निषेधस्य चानुपपत्तिः । एतेनोपनिषज्जन्यज्ञानातिरिक्त-
मापाग्रन्यादिजन्यज्ञानपरिसंख्येति परास्तम् । अध्ययनविधि-
नैव तत्सिद्धेः । न चैवमुपनिषदध्ययनजन्यतत्त्वज्ञानस्य त्रैव-
णिकेष्वेव सम्भवाच्छूद्रादीनां भुक्तिर्न स्यादिति वाच्यम् । ते-
षामपि "श्रावयेद्यतुरो वर्णानि" ति पुराणश्रवणविधिना त-
ज्जन्यार्थज्ञानसन्त्वान्भुक्तिसिद्धेः । अतो ऽयं ज्ञानस्य मोक्षसाध-
नत्वविधिः । नान्यः पन्थेति तदातिरिक्तकर्मणः साक्षात्साधन-
न्यतिषेधः । "न, न्जुर्द्विर्भूतिरिति, न्भूपात्, पद्भिर्भूतिरिति, न्भूपात्"

दितिवत् । एतन्निषेधवशादेव कर्मणां मोक्षसाधनत्वबोधकश्रुतयः
 परंपरासाधनत्वपराः । अत एव “अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्य-
 या ऽमृतमश्नुते” इति श्रुतेरविद्यारूपकर्मणो मृत्युतरणशब्द-
 क्षिताज्ञाननाशस्यात्मज्ञानद्वारकत्वबोधकश्रुतिरपि सङ्गच्छते । न
 कर्मणेत्यादिश्रुतिरपि परंपरया मोक्षसाधने संन्याससादृश्यनिषे-
 धनद्वारा संन्यासप्राशस्त्यबोधिका कर्मणां परंपरया साधनत्वं
 बोधयति । न साक्षात् । एवं त “मेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मणां
 विधिदिपन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशक्रेने”ति श्रुतिरपि कर्म-
 णां ज्ञानार्थत्वमेव बोधयति न साक्षान्मोक्षार्थत्वमिति । न
 चैवं ज्ञानेन सञ्चितकर्मविनाशेपि शरीरजनकनित्याकरणजन्या-
 धर्मविनाशायोगान्मोक्षो न स्यादिति वाच्यम् । तस्य सञ्चित-
 विनाशकत्वबोधपरिनुत्पादकत्वस्याप्यङ्गीकारात् । उत्पन्ननाशा-
 ङ्गीकाराद्वा । न चैवं वेदान्ताध्ययनजन्यतत्त्वज्ञानोत्तरं मुक्तिः
 स्यादिति वाच्यम् । प्रारब्धस्य प्रतिबन्धकत्वात् । न चैवं सं-
 ङ्चितानां प्रापञ्चिकेन प्रारब्धानां भोगेन नाशान्नित्यकर्मभिश्चा-
 नुत्पादात्तत्त्वज्ञानस्यानुपयोग इति वाच्यम् । सुखभोगयोग्य-
 देहजनकधर्मविनाशद्वारा तस्य मोक्षोपयोगित्वादिति जीर्णाः ॥

अन्ये तु तत्त्वज्ञानस्य सञ्चितनाशकत्वयत्प्रारब्धनाशकत्व-
 मापि । तत्त्वज्ञानव्याक्तिविशेषस्यैव मोक्षजनकतया तदुत्तरमेव मु-
 क्तिः । जीवन्मुक्तादिव्यवहारस्तु शरीररूपद्रुःखसत्त्वेन बाधा-
 इ भाक्त इत्याहुः ॥

इति मीमांसकश्रीगागाभट्टकृतभाट्टविं

न्तामणावनुमाननिरूपणम् ॥

अथोपमानं निरूप्यते ॥

उपमानं पूर्वदृष्टे ऽर्धे स्मर्यमाणे दृश्यमानार्थसादृश्यज्ञानम् ।
दृश्यमानगवयनिरूपितसादृश्यप्रकारकगोविशेष्यकमपोपमितिः ।
तत्करण गवयापिण्डदर्शनमित्यर्थः । एवं चारण्यकवाक्यार्थज्ञान-
वतो ऽरण्ये गवयदर्शनं तत्करणं, तत्सादृश्यविशिष्टो गौरिति ज्ञानं
प्रमा, वाक्यार्थस्मरणमवान्तरव्यापार इति । न चेदं सादृश्यप्रत्य-
क्षम् । अर्थान्तरयोगिभिर्धर्मैरर्थान्तरस्य तादृश्ययोगरूपसादृश्यस्य
व्यासज्यवृत्तितया यावदाश्रयप्रत्यक्षाभावेन तदयोगात् । नानु-
मानम् । उपमिनोमीत्यनुव्यवसायेनानुमितिबैलक्षण्यप्रतीतेः ।
नापि शाब्दम् । पदज्ञानाद्यभावादिति । अत इदं मानान्तरम् ।
एवं च प्रत्यक्षसौर्षविधिसादृश्यस्याग्नेयविधावुपमित्योपस्थिता-
ग्नेयविधिविहितोत्कर्त्तव्यताया अपेक्षितायाः सौर्याद्वैत्वबोधः
फलमिति जीर्णाः ॥

नव्यास्तु नैतन्नियतम् । उपमानस्य शक्तिग्राहकत्वानापत्तेः ।
एतादृशसादृश्यज्ञानस्यातिदेशवाक्यार्थज्ञानाजन्यत्वाच्च । अतो
गोसादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं करणम् । अतिदेशवाक्यार्थस्मरण-
मवान्तरव्यापारः । अयं गवयपदवाच्यः, गवयो गवयपदवाच्य
इति वा संज्ञासङ्घिसम्बन्धज्ञानं प्रमेत्याहुः ॥

इत्युपमानम् ॥

अथार्थापत्तिः ॥

अर्थापत्तिः प्रत्यक्षेण शब्देन वा प्रमितस्यार्थस्योपपादका-
र्थान्तरकल्पनम् । यथा देवदत्तनिष्ठं दिने भोजनाभावः पानत्वं
च प्रत्यक्षदृष्टं स्वोपपादकं रात्रिभोजनं कल्पयति । तथा विश्व-
जिथागकरणकमावनाविषयकमवर्तना विधिप्रमितेष्टोद्देश्यकत्वं वि-
ना ऽनुपपद्यमाना स्वर्गाष्टोद्देश्यकत्वं कल्पयति । अत्र दिनभोज-

नाभावविशिष्टपीनत्वज्ञानं न करणं, येनानुमानान्तर्भासः शङ्कये-
 त । किं तु भोजनाभावपीनत्वयोः सामानाधिकरण्यरूपसम्ब-
 न्धानुपपत्तिज्ञानम् । रात्रिभोजनज्ञानं प्रमा । उपपादकत्वज्ञानम-
 वान्तरव्यापारः । एवं जीवतो देवदत्तस्य गृहे ऽदर्शनेनादृष्टव-
 दिर्भावकल्पना । तेन नानुमानान्तर्गतितरिति जीर्णाः ॥ वस्तुत-
 स्तु नानुमिनोमि नोपमिनोमि न शब्दयामि किं त्वर्यापयामीत्य-
 नुभवादेव मानान्तरत्वं युक्तम् । इदमेव सहजशक्तावाधेयशक्तौ
 च मानम् । तथाहि । वीजत्वावच्छेदेनाङ्कुरजनकत्वे गृहीते मूषि-
 काघ्रोतपु तददर्शनेन कारणत्वसन्देहे मूषिकाघ्राणनाश्या घ्री-
 हिनिष्ठा कारणशक्तिः कल्प्यते । एवं यागजन्यं स्वर्गजनकम-
 पूर्वं कल्प्यतइति जीर्णाः ॥

इत्यर्थापत्तिः ॥

एवमनुपलब्धिरभावग्राहकं मानान्तरम् । नचाभावस्य केव-
 लाधिकरणात्मतया प्रत्यक्षेण ग्रह इति वाच्यम् । तस्याधिकर-
 णात्मकत्वे भूतले घटाभाव इत्याधाराधेयभावप्रतीत्यनुपपत्तेः ।
 किं च घटो नास्ति नायं पट इत्यादिव्यवहारस्य सघटे प्रसङ्गान्न
 भूतलमात्रं विषयः । घटविविक्तस्य विषयत्वे ऽभावातिरिक्तस्य
 विवेकस्यासम्भवात्सिद्धमभावेन । तद्ग्राहकं च योग्यानुपलब्धि-
 र्मानान्तरम् । तथाहि । अभावो नेन्द्रियग्राह्यः । सन्निकर्षाभा-
 वात् । न च विशेषणत्वादिः सन्निकर्षः । तस्य प्रत्येकवृत्तितयोभ-
 यनिष्ठत्वाभावेन सन्निकर्षत्वापोगात् । न च तत्राभावस्मरण-
 म् । पूर्वं तदनुभवाभावात् । एवं च तस्यानुपलब्धिरूपप्रमाणान्त-
 रवेद्यत्वम् । योग्यानुपलब्धिश्च दर्शनयोग्यस्यादर्शनं दर्शनाभाव
 इति यावत् । तेन घटाभावादिज्ञानं दर्शनाभावेन प्रतियोगिस-
 च्चप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रतियोगिकेन यदि घटः स्यात्तदा दृश्ये-

तेत्याकारकेण घटाभावो ज्ञायते । योग्यता च योग्यप्रतियोगिक-
त्वयोग्याधिकरणकत्वादिरूपा तत्त्वभावग्रहे नानैव । अतः
सिद्धमभावग्राहकमनुपलब्धिरूपं मानान्तरम् । अत्र प्रतियोगि-
त्यक्षाभावः करणम् । अनुमितिरवान्तरव्यापारः । अभाव-
ज्ञानं फलम् । अर्थापत्तौ तु ज्ञानं करणमनुपपत्तिज्ञानमवान्तर-
व्यापारः । उपपादकाज्ञानं फलमित्यनयोर्भेदमाहुः । अतः पद-
प्रमाणानि । वस्तुतस्त्वर्थापत्त्यनुपलब्ध्योरन्योन्यभेदमनुमानाच्च
भेदं नाकलयामः । यन्तु सहस्रसहस्रान्तर्गतशतसंख्याप्रयाकरणं
सम्भवाख्यम्प्रमाणं तदनुमानान्तर्गतं, वटे वैश्रवणमिति चैतिह्यं
न प्रमितिकरणं, तत्रेव ऽप्यागमान्तर्गतम् । इवो मे भ्राता ऽऽगन्ते-
ति प्रतिभ्राख्यमनिश्चायकत्वात् प्रानम् । तेनर्पीणां प्रतिभया धर्मा-
धर्ममेति परास्तम् । लोकासिद्धिः प्रत्यक्षान्तर्गतैव । अतः य-
देव प्रमाणानि । राम पद् युक्तयो लोके याभिः सर्वो ऽनुदृश्यत-
इति रामापणाच्चेति संक्षेपः ॥

इत्यभाववादः ॥

अथ शब्दः ॥

“ शब्दं शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टे ऽर्थे विज्ञानम् ” ॥

इति सूत्रम् । शब्दज्ञानजन्यमसन्निकृष्टार्थविषयकं यथार्थ-
ज्ञानं शाब्दमया, तत्करणभूतशब्दः ममाणमित्यर्थः । शब्दा-
नुव्यवसाये ऽतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयम् । अनुमित्यादाव-
तिव्याप्तिवारणापाद्यम् । एवं वाक्यश्रवणानन्तरं पदोपस्थि-
तपदार्थानां संसर्गविषयिणी प्रमितिः प्रत्यक्षादिविलक्षणा जाय-
ते, तत्करणं शब्दस्तज्ज्ञानं वा प्रमाणान्तरम् । जन्यपदधी-
जन्यस्वल्पभिचार्यनुभवत्वाध्यापकजातिशून्यत्वे सति पदविष-
यकत्वाध्यापिकातिशून्यत्वेऽप्युक्तम् । नत्करणं, शब्दः

प्रमाणमिति जानकीनाथः । प्रत्यक्षानुमितिस्मृतीनां वारणाय सत्यन्तम् । असम्भववारणाय अनुभवत्वाव्यापकेति जातिविशेषणम् । उपमितिवारणाय शून्यान्तम् । घटादिवारणाय धीपदम् । स्वकरणकशाब्दधीप्रकारप्रकारकप्रमाजन्यः शब्दः प्रमाणशब्द इति मणिकृन् । वाक्यं चैकार्यकपदसमूहः । एकार्यत्वं चानेकमुख्यविशेष्यराहित्यम् । न त्वेकाख्यातवत्त्वम् । तेनाख्यातभेदे ऽपि यत्रैकाख्यातार्थे ऽन्याख्यातार्थः प्रकारो यथा पश्य मृगो धावतीत्यादीं तत्रैकवाक्यत्वम् । नन्विदं पदोपस्थितपदार्थानां संसर्गावगाहि मानसप्रत्यक्षमास्त्विति चेत् । न । तत्र मनःसन्निकर्षाभावात् । उपनीतभानेषु ज्ञातस्यैव विषयतया ऽज्ञातसम्बन्धस्योपनीतमानासम्भवाच्च । किं च शाब्दसामग्री चाक्षुषादिप्रतिबन्धिका । मानसे तु चाक्षुषादिसामग्री प्रतिबन्धिका इति सर्वसम्मतम् । एवं च शाब्दत्वस्य मानसत्वव्याप्यताङ्गीकारे भिन्नविषयकचाक्षुषसामग्रीकाले शाब्दबोधो न स्यात् तत्र चाक्षुषसामग्रीमानसयोः प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावेऽप्यनन्तेषु शाब्दान्यत्वप्रवेशे गौरवं स्यात् ॥

वैशेषिकास्तु शब्दो ऽनुमानान्तर्गतः । घटमानपेत्यादिपदानि तात्पर्यविषयभूतपदार्थनिरूपिततात्पर्यविषयसंसर्गप्रमापूर्वकाणि । परस्परान्वयतात्पर्यकत्वे सति योग्यत्वात् । पदान्तरवत् । आकाङ्क्षासत्योस्तु तात्पर्यज्ञानार्थमेवापेक्षा । यद्वा पदैरुपस्थितेषु घटादिपदार्थेषु । कर्मत्वमाधेयतासंसर्गेण घटवत् । तेन संसर्गेण घटे बाधाभावरूपयोग्यतावत्त्वात् । एते पदार्थास्तात्पर्यविषयसंसर्गवन्तः । आकाङ्क्षादिमत्पदस्मारितत्वात् । इदं वाक्यं संसृष्टार्थतापकम् । आप्तवाक्यत्वात् । इत्याद्यनुमानमुद्देश्यं शब्दस्यार्थमत्यायकत्वसम्भवेन पृथक् प्रामाण्यकल्पना ऽपु-

क्ता । न चैतादृशसंसर्गज्ञानात्कथं प्रवृत्तिः । इष्टतावच्छेदकप्रकार-
 कप्रवृत्तिविषयविशेष्यकज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वादुक्तस्य तथाविध-
 त्वाभावादिति वाच्यम् । इष्टतावच्छेदकप्रकारकप्रवृत्तिविषयवै-
 शिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वात् । इष्टतावच्छेदकसंसर्गप्र-
 कारकस्यापि वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वात् । अस्मिन् गृहे सुवर्ण-
 सर्पसम्बन्धोस्तीति ज्ञानादपि प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुभववाच्यार्थपक्षका-
 नुमाने दोषाभावाच्चेत्याहुः ॥ अत्र केचित् । पदपक्षकानुमानस्य
 संसर्गप्रकारकत्वनियमाद्रजतत्वप्रकारकज्ञानार्थं शब्दमामाण्या-
 झीकार आवश्यकः । नहि रजतवद्भूतलमिति शब्दश्रवणो-
 चरं संसर्गप्रकारकमेव ज्ञानं जायतइति नियमः । रजतादिप्र-
 कारकानुभवस्यापि सत्त्वात् । अर्थपक्षकानुमाने च योग्यता-
 याहेतुतया लिङ्गस्य निश्चितस्यैव निश्चायकतया योग्यता-
 संशये ऽनुमानानुपपत्त्या प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तिः । शब्दबोधे तु
 संशयसाधारणयोग्यताज्ञानस्य हेतुत्वाद् नानुपपत्तिरित्याहुः ।
 वस्तुतो चवतुः प्रतारकत्वादिशङ्कायां शब्दबोधवारणाय योग्य-
 तानिश्चयस्यैव शब्दबोधे हेतुतेति नोभयोः पक्षयोर्विशेषः ।
 पक्षधरास्तु घटमानय घटः कर्मत्वमानयनमित्यादिस्वरूपयोग्यतद-
 योग्ययोर्विशेषो न स्यात् । अनुमानस्योभयत्र सम्भवात् । अतो
 ह्याप्त्यादिज्ञानसापेक्षत्वतदनपेक्षत्वकृतबोधविबन्धाविलम्बाभ्यां
 विभक्त्यादिसप्तभिर्व्याहृतशब्दस्य मानान्तरत्वम् । किं च ए-
 कपदार्थप्रकारकापरदार्थविशेष्यकमानं शब्दादेव नानुमानात् ।
 अयं पदार्थो ऽपरपदार्थवानित्यनुमानेपि विपरीतक्रियाकर्मभाव-
 मादायार्थान्तरत्वापत्तेः । तात्पर्याविषयसंसर्गवानित्यनुमाने तु सं-
 सर्गस्य प्रकारतापत्तिः । न च तादृशज्ञानस्य मानसत्वम् ।
 शब्दातिरिक्तस्य मन्तःसदकारिणो ऽप्यभावात् । किं चैतदं पक्ष-

स्योद्धनः पच्यतइत्यत्र पाकौदनयोर्विशेष्यत्वनिपमः शब्दप्रामा-
 ण्यं विनानुपपन्नः । तस्माच्छब्दः प्रमाणमित्याहुः ॥ एवं
 शाब्दयामीत्यनुभवोपि सङ्गच्छते । न चानुमितिप्रमातः शा-
 ब्दप्रमाया भेदे यत्रैकस्मिन्विषये अनुमितिसामग्री शाब्दसामग्री
 च तत्रानुमितिवारणाय शाब्दसामग्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पने
 गौरवमिति वाच्यम् । फलमुखत्वेनादोपत्वात् । किं च शाब्दप्र-
 माया अनुमितित्वे सिद्धिसत्त्वे शाब्दबोधो न स्यात् । शाब्दा-
 न्यानुमितित्वस्य सिद्धिप्रतिबन्धतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवम् ।
 किं चानुमितिशाब्दसामग्रीसत्त्वे सिद्धयभावदशायामनुमितिका-
 र्णीभूतस्य सिध्यभावस्य सत्त्वेन तत्र शाब्दानुमित्युभयापत्ति-
 स्तद्वारणाय शाब्दान्यानुमितौ शाब्दसामग्याः प्रतिबन्धकत्वं
 वाच्यं तत्र शाब्दान्यत्वनिवेशे गौरवमिति दिक् । तत्सिद्धं शब्दस्य
 विजातीयप्रमितिजनकतया प्रामाण्यं, तत्र वाक्येनान्वयानुभव-
 जनने आकाङ्क्षायोग्यतासत्तिज्ञानं सहकारि । घटः कर्मत्वमि-
 त्यादेर्निराकाङ्क्षतया स्वरूपायोग्याद् अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषो
 ऽपसार्थतामित्यादेर्जनितान्वयबोधेन निराकाङ्क्षाद् बन्दिना
 सिञ्चतीत्यादेरयोग्याद् गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादेरना-
 सन्नाच्च शाब्दबोधानुदयात् । आकाङ्क्षा च धृदनिष्ठा तत्प-
 दव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वरूपा । अयमेति पुत्रो राज्ञः
 पुरुषो ऽपसार्थतामित्यत्र राजपदस्य पुत्रेण सह जनितान्वयबोध-
 स्य न पुरुषसाकाङ्क्षत्वम् । घटः कर्मत्वमित्यादेरभेदान्वयबो-
 धे साकाङ्क्षत्वेपि भेदान्वयबोधे न साकाङ्क्षत्वम्, लाक्षणि-
 कगद्गादिपदस्याप्यनुभावकत्वस्वीकारात् । तत्रापि साकाङ्क्ष-
 त्वम् । यदि च लाक्षणिकस्य नानुभावकत्वं तदा तौरोपस्थापक-
 पदव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वरूपाकाङ्क्षात्राप्यद्वीकार्या ।

एवं ध्रुतपदे ऽध्याहतपदनिरूपिताकाङ्क्षापि बोध्या । यत्र सर्वाणि पदानि छासणिकानि तादृशवाक्याद् न बोधः । अन्ये तु यत्पदोपस्याप्यस्य येन विना नान्वयबोधविषयत्वं तस्य तेनाकाङ्क्षा सा चार्थनिष्ठा तेन छासणिके ऽध्याहारस्यले च नानुपपत्तिरित्याहुः । वाक्यैकवाक्यतास्यले तु तद्व्यतिरेकमत्युक्तकार्याजनकत्वमाकाङ्क्षा । एवं चार्थवादाविधिवाक्यपारोप्यतरव्यतिरेकमप्युक्तमवृत्त्यजनकत्वेनाकाङ्क्षा । एव प्रधानविध्वर्ष्यप्रधानस्याङ्गाविध्वर्ष्याङ्गं विना फलजनकस्वरूपाकाङ्क्षा । अन्ये तु पदव्यतिरेकमप्युक्तो वक्तुस्तात्पर्यविषयसंसर्गावगममागभाव आकाङ्क्षा । घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादाव्रयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोपसार्थतामित्यादिजनितान्त्रयग्रे च संसर्गावगमाप्रसिद्ध्या तत्मागभावाभावाभिराकाङ्क्षत्वमित्याहुः । न चैव सर्वथाकाङ्क्षाया अभावरूपतया स्वरूपसत्या एव जनकत्वादाकाङ्क्षाभूमेण शब्दबोध इति व्यवहारोच्छेदापत्तिरिति वाच्यम् । अन्वयानुभवाभावे तत्पदव्यतिरेकमप्युक्तत्वभूमसम्भवात् । घटः कर्मत्वमित्यादौ तत्पदव्यतिरेकाभावभूमेण शब्दबोधसम्भवः । जनितान्वयरोधे त्वजनितबोधत्वभूम इति दिक् ॥

योग्यता च अन्वयप्रयोजकधर्मवच्चम् । अस्ति च यस्य सा सिञ्चतीत्यत्र सेकान्वयप्रयोजकधर्मजडत्वस्य पथसि सत्त्वायोग्यता, न तु बन्दिना सिञ्चतीत्यत्र । के चिन्ते वापाभावो योग्यता, सा च तात्पर्यविषयीभूतपदार्थसंसर्गे ऽप्यपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि-वाभावः । वचते चैतद् घटपदार्थसंसर्गे निष्ठत्वे कर्मत्वनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावः । अपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावश्च प्रतियोगिव्याधिकरणो बोध्य । तेन घटवद्भूतत्वमित्यत्र घटसंयोगे भूतत्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्वे ऽपि न

शक्तिः । एकपदार्थतावच्छेदके तात्पर्यविषयापरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावो वा योग्यता । तेन समुद्रजलनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य सेककरणतात्वे सन्वेष्टिपयोन्तरस्य तात्पर्यविषयत्वान्न योग्यताहानिः, समुद्रजलाभिप्राये त्वयोग्यमेव । एवं शक्ततावच्छेदकभेदेनैकपदबोधययोः पचतीत्यादौ कृतिवर्तमानत्वयोर्योग्यता । पदार्थेपि स्थितौ क्वचित्संशयरूपस्य क्व चिन्निश्चयरूपस्य सम्भवात् । अत्र च क्वन्दिना सिञ्चतीत्यादौ शाब्दबोधवारणाय योग्यता हेतुः । सा च न स्वरूपसती हेतुः, तद्भ्रमेण शाब्दबोधोदयात्, अतस्तद्विज्ञानं हेतुः । तच्च संशयनिश्चयसाधारणम् । न चात्यन्तान्योन्याभावगर्भयोग्यतयोनैकरूपेण हेतुत्वं सम्भवतीति वाच्यम् । अयोग्यताग्रहविरोधित्वेन हेतुत्वात् । होतव्यमग्निहोत्रं न होतव्यमिति शब्दो नित्यो न वेति वाक्याद्योग्यतासंशयादापि शाब्दबोध इष्ट एव । यद्वा तदभावशाब्दसामग्न्यास्त्वद्वत्ताशाब्दे प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते, अतस्तत्र पदार्थस्मृतिमात्रं न शाब्दबोध इति दिक् ॥

वस्तुतस्तु न योग्यताज्ञानस्य कारणता किं तु क्वन्दिना सिञ्चेदित्यादौ बोधादर्शनेनायोग्यतानिश्चयः प्रतिबन्धकः । सा चानुमित्यादिसाधारण्येनैव कल्पितप्रतिबन्धकीभूतवाच्यज्ञानत्वादिनैव शाब्दबोधे ऽपि प्रतिबन्धकम् । किं च योग्यतायाः सर्वत्रैक्यासम्भवादिशिष्य हेतुत्वे तत्तद्वाक्यजन्यशाब्दबोधामासिद्ध्या हेतुत्वकल्पनं न सम्भवति । अतो न योग्यताज्ञानंकारणं किं त्वशुद्धीतामामाण्यकतद्दर्शितावच्छेदककतद्दर्मावच्छिन्नतदभावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता, तद्दर्मावच्छिन्नांशे दोषविशेषाजन्यतद्दोषकिकप्रत्यक्षनिश्चयान्याहोयतरतद्दर्शितावच्छेदककतद्दर्मावच्छि-

आवेशिष्टशुद्धित्वेन प्रतिवध्यतेति रीत्या अपयोग्यतानिश्चयः प्रति-
 बन्धकस्तदभावः कारणमित्याहुः ॥ आलङ्कारिकास्तु । न शा-
 ब्दबोधे योग्यताज्ञानं हेतुः नाप्ययोग्यतानिश्चयः प्रतिबन्धकस्त-
 त्सत्त्वेपि चन्द्रो मुखामित्यादिरूपकादिवोधोदयादेष बन्ध्यासुतो
 याति खण्ड्यकृन्शेखर इत्यादिश्लोकार्थशाब्दबोधेन चमत्कारा-
 तिशयानुभवाच्च । न च तत्र पदार्थस्मरणमात्रं न शाब्दबोध
 इति वाच्यम् । घटमानयेत्यादावपि तथा वक्तुं शक्यतया शा-
 ब्दबोधमात्रोच्छेदापत्तिः, किं तु वाचनिश्चयस्य शाब्दभिन्नमेव
 प्रतिवध्यम् । न चैवं प्रवृत्त्याद्यापत्तिः । प्राक्तनबोधनं प्रामाण्य-
 शङ्काया एव जायमानज्ञाने जननादमामाण्यशङ्काशून्यज्ञानस्य
 प्रवृत्तिं प्रति हेतुतया तदभावेन प्रवृत्त्यापादनासम्भवात् । तदुक्तं
 खण्डने 'अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति ही' त्याहुः ॥
 वस्तुतस्तु एवं सत्ययोग्यवाक्योच्छेदापत्तेः । चन्द्रो मुखमि-
 त्यादिवाक्येन पामराणां बोधानुत्पादादालङ्कारिकानामेव बो-
 धोदयाच्च वासनाविशेष एवोत्तेजको वाच्यः, एवं चोत्तेजका-
 भावविशिष्टवाचनिश्चयाभावस्य शाब्दबोधे हेतुत्व युक्तमित्ययो-
 ग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वं युक्तमुत्पश्यामः ॥

आसत्तिस्तु अव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिः । अव्य-
 वधानं च प्रकृतान्वयबोधाननुकूलक्षणेन । अननुकूलत्वं च
 प्रकृतान्वयबोधाननुकूलोपस्थित्यधिकरणत्वं, तेन गिरिभुक्तम-
 सिमान् देवदेवनेत्यादौ नासत्तिः । अत एवान्तरालिकानुकूलपदा-
 र्थोपस्थितेर्न व्यवधायकत्वम् । श्लोकादौ त्वासत्तिभ्रमेण शा-
 ब्दबोध इति केचित् । अन्ये तु अन्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदा-
 व्यवधानमासत्तिः श्लोकादौ तु योजनावाक्यादिव शाब्दबोध
 इत्याहुः ॥

तात्पर्यं तु तत्प्रतीतिच्छया वक्तानुसंहितत्वम् । तत्र पदार्थ-
 तात्पर्यानिश्चयः संसर्गतात्पर्यानिश्चयश्च तादृशशब्दबोधे हेतुः ।
 तत्सन्देहे शब्दबोधानुदयात् । तात्पर्यभ्रमे चार्थशब्दबोधोद-
 यात् । शुकवाक्ये वेदवाक्ये चेश्वरतात्पर्यग्रहेण शब्दबोधो ऽध्या-
 पकतात्पर्यग्रहेण वा । न च प्रकरणादिकमेव तत्तच्छब्दबोधे
 हेतुर्न तु तात्पर्यज्ञानमिति वाच्यम् । अननुगतप्रकरणादिज्ञाना-
 नां हेतुत्वे गौरवात् । के चित्तु तात्पर्यज्ञानं लाक्षणिकनानार्थ-
 स्थलीयशब्दे हेतुर्न तु शब्दबोधमात्रे, गौरवात् । एवं च सै-
 न्धवपदजन्यनानार्थोपस्थितिकालीनतत्पदजन्यलवणादिशब्द-
 बोधे तात्पर्यज्ञानं कारणम् । न चैवं गौरवं, सर्वशब्दे तत्तच्छा-
 ब्दत्वावच्छिन्ने . तत्तत्तात्पर्यज्ञानानामनन्तकार्यकारणभावापे-
 क्षया लघुत्वादित्याहुः ॥ परे तु तात्पर्यज्ञानस्य न हेतुत्वं सम्भ-
 वति । तज्ज्ञानासम्भवात् । आवश्यकप्रकरणसमभिव्याहारादि-
 ना तज्ज्ञानसम्भवे तद्धेतोरिति न्यायेन तस्य वैयर्थ्यात् । अतो
 वेदवाक्यार्थबोधे लांकिकलाक्षणिकनानार्थस्थलीयशब्दबोधे
 च न तात्पर्यज्ञानं हेतुरित्याहुः ॥ अत्रेदं बोध्यम् । पदार्थोप-
 स्थितिमात्रं न हेतुः पचतीत्यादौ प्रत्यक्षदृष्टकलापादेरपि शब्द-
 बोधापत्तेः । नापि पदजन्यपदार्थोपस्थितिः, पदोपस्थितस्वाश्र-
 याकाशादेरपि शब्दबोधापत्तेः । अतो वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थि-
 तिर्हेतुः । अन्ये तु न पदजन्यपदार्थोपस्थितिर्हेतुः, किं तु पदा-
 र्थोपस्थितिमात्रम् । आकाशादेः शब्दबोधस्याकाङ्क्षायोग्यत्वा-
 भावेनैव वारणात् । न च तथापि प्रत्यक्षगम्यकलापादेरपि प-
 चतीत्यादौ शब्दबोधापत्तिः । तात्पर्याभावात् । तत्सत्त्वे श-
 ब्दबोधस्येष्टत्वात् । न चैवं घटः कर्मत्वमित्यादिपदजन्यपदार्थो-
 पस्थितौ शब्दबोधापत्तिः । तादृशसमभिव्याहारविशिष्टपदजन्य-

पदार्थोपस्थितेरेव हेतुवाङ्गीकारात् । अत एव वाचकपदानुप-
स्थितस्यापि ऋपस्य विधानमुपपद्यतइत्याहुः । नन्वस्तु शब्दबो-
धे आकाङ्क्षादिज्ञानानां कारणता तथापि युगपत् तावत्पदहा-
नानां तावत्पदार्थस्मृतीनां चासम्भवात् कथं वाक्यार्थबोध इति
चेन्न । क्रमोच्चारितपदजन्यपदार्थक्रमिकोपस्थित्युत्तरं सर्वेषां
पदानां समुहालम्बनरूपमानसोपस्थितिः ततः समुहालम्बनरूप-
तत्पदार्थोपस्थितौ तदन्वयबोधोत्पत्तिः । न च पदसमुहालम्बनं
विनार्थोपस्थितिरेव कल्पयामिति वाच्यम् । तस्याः पदजन्य-
त्वाभावेन बलुप्तकार्यकारणभावबाधापत्तेः । अतः पदसमुहाल-
म्बनपावश्यकम् । वस्तुतस्तु जन्यत्वापेक्षया अनन्यथासिद्धत्व-
स्याप्रवेशेन प्रयोज्यत्वस्य लघुतया पदजन्यपदार्थोपस्थितेर्न
हेतुत्वं किन्तु पदप्रयोज्यपदार्थोपस्थितेरेव । तथा सति पदस-
मुहालम्बनं नावश्यकमितियुक्तम् । पदार्थानां च खले कपोतन्या-
येनास्त्वयबोधः । तदुक्तम्

दृष्ट्वा पुमानः शिशवः कपोताः खलेष्यामी पुनपत्पतन्ति ।

तथैव सर्वे युगपत्पदार्थाः परस्परैरान्वयिनो भवन्ति ॥

क चिद् राजपुरमवेशन्यायेतान्वयबोधः । यत्र खण्डवा-
क्यार्थबोधोत्तरं महावाक्यार्थबोधः । यत्र वा दण्डी कुण्डली छ-
श्री चैत्र इत्यादी विशिष्टस्य वैशिष्ट्यबोधे तात्पर्यं, तत्र । तदु-
क्तम्

यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते ।

तेनतेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यते ॥

इति संप्रदायः । खण्डवाक्यार्थबोधोत्तरं अरमपदस्मृतिस्व-
ल्पदार्थस्मृतिस्त्रार्थस्मृतिकाले खण्डवाक्यार्थबोधनाशाच्चरम-
पदस्मृतिरेव तावत्पदविषयिणी । अरमार्थस्मृतिः तावदर्थवि-

पयिणी ततो ऽन्वयबोध इति नष्पाः । ननु पदजन्यपदार्थो-
पस्थितिः शाब्दबोधहेतुः, अन्यथा पचतीत्यादितः प्रत्यक्षदृष्टक-
लापादेरप्यन्वयबोधोपपत्तेः, रित्युक्तम् । एवं सति द्वारमित्यादौ
शाब्दबोधो न स्यात् क्रियावाचकपदाभावादिति चेन्न । अनु-
पद्गाध्याहारादिनान्वयबोधात् । एतेन विश्वजिता यजेतेत्यत्र
स्वर्गकाम इति वा स्वर्गार्थमिति वा सौर्यं चरं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चस-
काम इत्यादौ प्राकृतान्वयान्वाधानादीतिकर्तव्यतावाचकस्याग्ने-
यवादितिपदस्य प्रतितिष्ठन्तीह वा य एतारात्रीरुपयन्ति सर्वेभ्यो
दर्शपूर्णमासावित्यादौ विधिपदस्य सौर्यादिविकृतावातिदेशिक-
मन्त्रे ऽर्थलोपेन निवृत्ताग्निपदके सूर्यादिपदस्य चाध्याहारादिति
व्याख्यातम् । स्वस्थानस्थितस्य पुनरनुसन्धानमावृत्तिः । ने-
दीयस्थानान्तरस्थस्यानुसन्धानमनुपद्गः । दवीयस्थानान्तरस्थ-
स्यानुसन्धानमनुवृत्तिः । मा च सिंहावलोकितमण्डूकप्लुतिगद्गा-
स्रोतोवदिति त्रिधा । आवृत्त्यनुपद्गानुवृत्त्यसाधारणलक्षणं श्रुत-
पदस्यानुसन्धानम् । अश्रुतपदस्यानुसन्धानमध्याहारः । स च
सर्वापेक्षया जयन्य इति । गुरवस्तु तद्विषयकशाब्दे पदजन्यतदुप-
स्थितेर्न हेतुत्वं किं तु तत्तदन्वयबोधे पदजन्यतत्तदन्वयप्रतियो-
ग्युपस्थितित्वेन हेतुत्वम् । उक्तस्यले त्वर्थाध्याहारेणैवान्वयबोध
इत्याहुः । तेषामयमाश्रयः । कार्यवाचकपदासमभिव्याहृतवाक्या-
नां मूक्त्वाच्छाब्दबोधमात्रे कार्यवाचकपदज्ञानमर्थोपस्थितिश्च
हेतुः । आकाङ्क्षाभावात्प्रोपस्थितस्याकाशादेर्बोधः । उपस्थि-
तकलापादेराकाङ्क्षार्था बोधस्त्वष्ट एव । एवं च तत्तच्छाब्दबोधे
तत्तत्पदार्थोपस्थितित्वेन हेतुतेति लाघवम् । मतान्तरे तु
तत्तत्पदज्ञानस्य तत्तत्पदजन्योपस्थितेश्च हेतुत्वकल्पने हेतु-
हेतुमद्भावकल्पनागौरवमिति । अत्राहुः । असाधुपदेनार्थप्रत्यया-

भावात्साधुपदज्ञानमपि शाब्दबोधे हेतुः । साधुत्वं चानादिदृ-
 त्तिप्रमामयोज्यार्थप्रतिपादकत्वम् । तेन भाषाशब्देष्वनादिश-
 क्त्यभावाच्छरत्कार्याभावेन लक्षणाया असम्भवात् साधुत्वम् ।
 लाक्षणिकगद्गापदे च न क्षतिः । आधुनिकसङ्केतितडित्यादिपदेषु
 पाणिनिसङ्केतितद्विद्विद्युभादिपदेषु च पिता नाम कुर्यादिति
 विधिना पुत्रत्वनामत्त्वोपाधिना व्याकृता वागुद्यत इति विधिना
 व्याकरणोपाधिना चानादिदृत्तिप्रमासम्भवात्साधुत्वम् । वृत्ति-
 श्रमेणार्थप्रत्यायकत्वमसाधुत्वम् । तथा । भाषाशब्दानां प्र-
 योगप्रमयोः करणापाटवशक्तिभूमाभ्यामुपपत्तेः शक्यत्वात्वादे-
 व वृत्त्यन्तरस्य चासम्भवात् वृत्तिप्रमेति न साधुत्वम् । राणक-
 स्तु पौरुषेयसङ्केतविरहविशिष्टत्वं साधुत्वम् । व्याकरणस-
 ङ्केतितानामसाधुत्वमिष्टमेवेत्याह । तन्न । टिपदोत्तरं विभक्त्यनु-
 त्पत्तिमसद्गात् । टिपुभादेशब्दानामुभयवर्हिर्भूतत्वमिति केचित् ।
 अदृष्टजनकतावच्छेदको व्याकरणाभिव्यञ्जो जातिविशेष एव
 साधुत्वमित्यापि कश्चित् । तदुक्तम् ।

अनवमूढतानादिर्वद्वाभ्युदययोग्यता ।

व्याक्रिया व्यञ्जनीया सा जातिः कापीह साधुता ॥

यास्त्वेताः स्वेच्छया सङ्गाः क्रियन्ते टिपुभाटयः ।

कथं नु तासां साधुत्वं नैवं ता साधवो मताः ॥

अनपभ्रंशरूपत्वाद्वाप्यासामपशब्दता ।

हस्तचेष्टा यया लोके तथा सङ्केतिता इमाः ॥

ततश्चासां नाभ्युदयः प्रत्यवायो पि वा भवेत् ।

लाघवेनार्थसाधार्यं प्रयुज्यन्ते तु केवलम् ॥

वस्तुत साधुत्वज्ञानं न कारणं नाप्यसाधुत्वज्ञानं प्रतिबन्ध-
 कं, किं तु तादृशसमिव्याहारस्य तादृशकाङ्क्षाया वा हेतु-

त्वात्, नोक्तातिप्रसङ्ग इति युक्तम् । पदज्ञानस्य च द्वैधीकरण-
ता चरमपदस्य सर्वपदस्मृतिहेतुसंस्कारोद्बोधकतया लाक्षणिक-
स्य च शक्तपदस्मृतिहेतुसंस्कारोद्बोधकतया स्वार्थोपस्थितिद्वारा
च । अन्येषां तु स्वार्थोपस्थितिद्वारैवेति, तत्रोद्बोधकविधया
यत्पदज्ञानजन्यत्वं पदार्थोपस्थितिद्वारा च यत्पदज्ञानजन्यत्वं
शाब्दबोधनिष्ठं तदन्यतरसम्बन्धेन पदज्ञानविशिष्टघटोपस्थिति-
त्वादिना घटादिशब्दे हेतुत्वम् । लाक्षणिकपदस्यानुभावकत्वा-
भावात् । तत्स्मृतशक्तपदस्यैव शाब्दबोधहेतुत्वादिति केचित् ।
पदं चानुपूर्वीविशिष्टतद्वर्णसमुदायः । आनुपूर्वी च शक्ततावच्छे-
दिका । सा च टप्रागभावविशिष्टघटत्वरूपा घनाशविशिष्टत्वरू-
पा वा । वर्णानां नित्यत्वे तु अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन घज्ञान-
विशिष्टज्ञानविषयत्वादिरूपा । मुक्तिङ्कृतं पदमिति वैयाकर-
णाः । शक्तं पदमिति तु युक्तम् । इदं तु बोध्यम् । पदज्ञानस्य
घटशब्दे केन रूपेण हेतुत्वम् । न तावत्पदज्ञानत्वेन, व्य-
भिचारात् । नापि घटपदज्ञानत्वेन, कलशपदादपि घटशब्दे
व्यभिचारात् । किं तु घटशक्तपदज्ञानत्वेन । न तु वृत्तिमत्प-
दज्ञानत्वेन, वृत्तित्वस्य शक्तिलक्षणान्यतरगर्भतया गौरवात् । तेन
लाक्षणिकस्यानुभावकत्वम् । अत एव यत्र सर्वाणि लाक्ष-
णिकानि तद्वाक्यं मूकमेव । गङ्गायां घोष इत्यादौ तु यत्कि-
ञ्चिच्छक्तपदमादायान्वयानुभव इति सम्प्रदायः । वस्तुतो वृ-
त्तिमत्पदज्ञानत्वेन घटपदज्ञानत्वेन घटस्मारकपदज्ञानत्वेनान्त-
तः शाब्दत्वावच्छिन्ने पदज्ञानत्वेनैव वा हेतुत्वं, तत्पदजन्यप-
दार्थोपस्थितिरूपव्यापाराभावेन न व्यभिचारः* । तेन लाक्ष-
णिकस्याप्यनुभावकत्वं युक्तमिति दिक् ॥ ननु शक्तपदज्ञानत्वे-
न हेतुतेत्युक्तं, तत्र केयं शक्तिरिति चेत् । अव्यवधानेन शब्द-

जन्यप्रतीत्यनुकूला वृत्तिः शक्तिः । अव्ययहितत्वञ्चार्थाग्निरप्रती-
त्यद्वारकत्वम् । इदं च लक्षणावारणाय तादृशचेष्टावारणाय चाक्ष-
शिष्टम् । सा चास्मात्प्रदादयमर्थो बोद्धव्य इत्याकारिकेश्वरे-
च्छेति न्यायविदः । पदार्थान्तरमिति मीमांसकाः । अस्या एव
सङ्केत इति व्यवहारः । साक्षाच्छब्दजन्यार्थप्रमितिसहकारि-
ज्ञानविषयन्त्र वा । वैयाकरणास्तु बोधकत्वमेव शक्तिः । एवं
लाक्षणिकाद्यर्थे ऽपि शक्तिरेव । अत एव सर्वे सर्वार्थवाचका
इत्याहुः ॥ शक्तिग्रहश्च व्याकरणादिना । तदुक्तम्

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद्विवृत्तेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥

अनुमानोपमानशब्दा एव शक्तिग्राहकाः । व्यवहारप्र-
सिद्धसामानाधिकरण्यविवरणानामनुमानान्तर्भावः । व्याकर-
णवाक्यशेषकोशानां शाब्दान्तर्भाव इति नव्या । व्याकरणात्
तृतीयादेः करणत्वकर्तृत्वादौ शक्तिग्रहः । उपमानेन उपमितिरू-
पः शक्तिग्रहः । कोशो वैजयन्त्यादिः । आप्तवाक्यं घटो घटपद-
वाच्य इत्यादि । अत्र च आप्तवाक्यत्वेन न शक्तिग्रहेहेतुता किं
तु वाक्यत्वेन, लाघवात्, एवं च

यत्र ह्युक्तेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदासदम् ॥

इत्यादिवाक्येन शक्तिग्रहः । व्यवहारः प्रयोज्यवृ-
द्धप्रयोजकवृद्धव्यवहारः । तथाहि । प्रयोजकवाक्यश्रव-
णानन्तरं प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिप्रपलभमानो बालः प्रयोज्यवृ-
द्धस्य तज्ज्ञानं ज्ञाने च शब्दस्यैव हेतुता तदन्यथानुपपत्त्या
च शक्तिं परिकल्पयन्नावापोद्वापाभ्यां तत्तत्पदस्य तत्रतत्रार्थे
शक्तिमवधारयति । तदनन्तरं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्यविव-

रणवाक्यशेषप्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यैर्यथायोगं शक्तिमवधार-
यतीति दिक् ॥ लक्षणा, गौणी च अपरा पदवृत्तिः । तत्र सा-
दृश्यान्वयशक्यसम्बन्धेनाशक्योपस्थितिर्लक्षणा । सादृश्यरूप-
शक्यसम्बन्धेनाशक्योपस्थितिर्गौणीति के चित् । तत्र । वृत्ते-
रूपस्थितिहेतुत्वेनोपस्थितिरूपत्वानुपपत्तेः । अतः स्वशक्यसम्ब-
न्धवत्त्वं लक्षणा । तस्याश्च पदानिष्ठत्वं . स्वाश्रयसम्बन्धिवाचक-
त्वसम्बन्धेन । यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदशक्यमवाह-
सम्बन्धो लक्षणा तज्ज्ञानकार्यतावच्छेदकं च गङ्गासम्बन्धवत्तीर-
त्वप्रकारकतीरविशेषकशब्दत्वम् । गङ्गासम्बन्धस्य सम्बन्धत्वे-
न भानं संयोगत्वादिना वा, गङ्गासम्बन्धितीरे घोषो गङ्गासं-
युक्ततीरे घोष इत्युभयत्रिधानुभवात् । एवं सिंहो देवदत्त इत्य-
त्रापि परंपरासम्बन्धेन सिंहसम्बन्धी देवदत्त इति बोधे लक्ष-
णैव । अभिधेयाविनामूतइत्यस्याप्यभिधेयसम्बन्धत्वेन यत्र प्र-
कारः, तत्र वृत्तिर्लक्षणेत्यर्थः । यदा तु सिंहनिष्ठक्रीर्यसजातीय-
क्रीर्यवत्त्वेन देवदत्तप्रतीतिस्तदा गौणीति वक्ष्यते । न चैवं ती-
रत्वमात्रप्रकारको बोधः कथं स्यादिति वाच्यम् । नदीतीरे समु-
द्रतीरे वेति सन्देहापन्त्या तादृशबोधस्यालीकत्वात् । न चैवं
सर्वत्र गङ्गासम्बाधिनीति बोधादजहल्लक्षणापत्तिः । शक्यलक्ष्यो-
भयस्य क्रियान्वयित्वे ऽजहल्लक्षणाङ्गीकारादिति सम्प्रदायः ।
नस्तुतो गङ्गापदात्तीरत्वमात्रप्रकारको बोधः । तीरत्वनिष्ठप्रकार-
तानिरूपितत्रिशेष्यतासम्बन्धेन गङ्गापदजन्यशब्दे समवायेन ग-
ङ्गासंयोगवत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वरूपनया न संशयाद्यापत्तिरिति यु-
क्तम् । सा च लक्षणा द्वेषा, ऽजहत्स्वार्था, जहत्स्वार्था च । स्वशक्या-
र्थविशेष्यकान्त्रयबोधप्रयोजिका, अजहत्स्वार्था । यथा यष्टीः प्रवे-
शयेत्यादौ । अत्र शक्यार्थस्यापि क्रियान्वयात् । इयमेवोपादानल-

क्षणेत्यालङ्कारिकाः ॥ स्वशक्त्यार्याविशेषकान्वयमयोजिका जह-
 त्स्वार्या, गद्वायां घोष इत्यादौ । लक्षितलक्षणाया अप्यत्रैवान्तर्भा-
 वः । स्ववाच्यपदघटकवर्णद्वयघटितपदवाच्यत्वरूपसम्बन्धस्यैव
 द्विरेफादिपदे लक्षितलक्षणात्वात् । एतेन द्विरेफपदेन भ्रमरपदं
 लक्ष्यते । तेन शक्त्या भ्रमरबोध इत्यपास्तम् । द्विरेफपदोचर-
 विभक्त्यर्थस्यानन्वयापत्तेः । तच्चमसीत्यादौ जहदजहल्लक्षणा
 च तृतीयेति वेदान्तिनः । लक्ष्यतावच्छेदके च न लक्षणेति
 भाञ्चः । गोत्वविशिष्टशब्दे गोत्वविशिष्टशक्तिग्रहस्य हेतुत्वव-
 त्, तद्विशिष्टशब्दे तद्विशिष्टवृत्तिज्ञानस्य हेतुत्वाच्चत्रापि लक्षणा
 युक्तंति नव्याः ॥ लक्षणाबीजं शक्यार्यान्वयानुपपत्ति, न तु
 तात्पर्यानुपपत्तिः । वेदे तदसम्भवात् । यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ
 तु प्रवेशनपदस्य भोजनमयोजनकप्रवेशनपरत्वग्रहादन्वयानुपप-
 त्तिरेव । वस्तुतो मुख्यार्थानुपपत्तिज्ञानं मुख्यार्थबोधे प्रतिबन्धकं
 न लक्ष्यार्थबोधकारणं, लाक्षणिकस्यले गद्वापदेन तीरपदस्मृ-
 तिस्तेन तीरस्मृतिरिति भाञ्चः । तत्र । गद्वापदाक्षीरानुपपत्ति-
 तौ तत्र विभक्त्यर्थान्वयो न स्यात् । अतस्तीरोपस्थापकत्वेपि
 नानुभावकत्वं, तीरान्वयबोधे तीरान्वयप्रतिषेधिशक्तपदज्ञान-
 त्वेन हेतुताद्रीकरणात् । शक्तपदान्तरादेव तीरान्वयानु-
 भवस्य युक्तत्वात् । सर्वलाक्षणिकस्यले तु न बोध इति दिक् ॥
 अयं केर्यं गौणी नाम । सादृश्यरूपशक्यसम्बन्धो गौणी, तेन
 लक्षणान्तर्गतारिति नैषाधिकः । के चित्तु लक्ष्यमाणगुणयो-
 गानियतवृत्तित्वं गौणत्वम् । सिंहो देवदत्त इत्यत्र सिंहपदल-
 क्षिता मिहगुणार्थ्यादिसम्बन्धनिमित्ता अपरात्र शोचरित्याहुः ।
 तत्र । सिंहानिष्टवर्षादीनां देवदत्त असम्भवात् । प्रमिद्वार्थ-
 त्यागेनाप्येदं गुणव्याचिर्त्वं तत्त्वम् । सिंहपदेन प्रसिद्धार्थसिंह-

त्वत्यागेन देवदत्तनिष्ठकौर्यादि शक्त्योच्यते । सामानाधिकरण्यं च मत्वर्थलक्षणयोपपद्यतइति । तदपि न । प्रसिद्धार्थत्यागस्य तात्पर्यग्रहाधीनतया वेदे तदसम्भवात् । एतेन समुदायवाचिन एकदेशे वृत्तिर्गौणी सिंहशब्दो न जातिमात्रवाचकः किं तु जातिव्यवत्याकृतिर्कौर्यादिगुणसमुदायवाचकः । अन्यथा शक्त-सिंहादिशब्दे देवदत्तपदसामानाधिकरण्यानूपपत्तेः । एवं च समुदायवृत्तिन एकदेशार्थलक्षणया देवदत्तपदसामानाधिकरण्य-मित्यपास्तम् । तात्पर्यग्रहं विना तज्ज्ञानस्यासम्भवात् । आ-रोपितार्थवृत्तित्वं गौणत्वं, सिंहो देवदत्त इति प्रयोक्ता सिंह-त्वादि देवदत्ते आरोप्य वाक्यं प्रयुङ्क्ते, बोद्धा च तथैव प्रतिप-द्यते । आरोपश्चाहार्यो बोध्यः । एवं चालङ्कारिकाणां चन्द्रो मुखामित्यदावारोपेण गौणबोधः । परं त्वयमारोप आलङ्का-रिकैर्वासनाविशेषजन्यत्वात्प्रोक्षित आहार्य इत्युच्यते । अत एव शुक्तिरजते न गौणत्वं, तदारोपस्य कारणदोषजन्यत्वेन आहा-र्यत्वाभावादित्यपरे । तन्न । आरोपकपुरुषाभावेन वेदे तदसम्भ-वात् । किं च स्वपुष्प भवत्सिद्धान्त इत्यादावननुभूतपूर्वतया-रोपासम्भवात् गौणत्वानुपपत्तिः । अथ तत्र विशकलितम-सिद्धभवदाकाशाधिकरणत्वरूपसंसर्गस्वारोपेणाकाशाधिकरणक-वृक्षादौ वर्धमानं पुष्पं स्वपुष्पयदार्यमद्गीकृत्य तत्तादा-त्म्यारोपेण सिद्धान्ते गौणतेत्युच्यते । तदा आरोपितसं-सर्गरूपार्थवृत्तितया स्वपुष्पे स्वपुष्पशब्दस्य गौणत्वापत्तिः । अतो गौणत्वनिरुक्तिरशक्येति चेत्, न । स्वशक्यसम्बन्धि-गुणसजातीयगुणवद्वृत्तित्वं गौणत्वं, शक्यसम्बन्धश्च एकार्थवृ-त्तित्वंसमवेतत्त्यादिः । एवं सिंहो माणवक इत्यादिवाक्यजन्ये सिंहत्वैर्कार्यसमवेतकौर्यादिसजातीयगुणवत्प्रकारके गुणप्रकारके

वा माणवकादिविशेष्यके शब्दे सिंहपदजन्यगुणवदुपस्थितेर्गु-
 णोपस्थितेर्वा हेतुत्वम् । तत्र च सिंहपदेनैकसम्बन्धिज्ञानादपर-
 सम्बन्धिस्मरणमिति रित्या सिंहगुणतत्सजातीयगुणानां लक्षण-
 योपस्थितिः । एवं सोपावावगौतमाभिरित्यादावप्रिशब्दो यो-
 पायां गौणः, एवं खपुष्यं सिद्धान्त इत्यादौ खपुष्यसमासार्थ-
 स्यालीकृतत्वस्य सिद्धान्ते सम्बन्धाद्गौणता । खपुष्यं नास्तीत्यत्र
 तु नास्तिपदमनुवादः । अतः स्वशक्यसम्बन्धिगुणसजातीय-
 गुणवदुपस्थितिहेतुवृत्तिर्गौणीति मिदम् । एवंविधगौणत्वाङ्गीका-
 रे च शक्यार्थत्यागाभावेन न वेदाप्रामाण्यापत्तिलेशो ऽपि ।
 अत एव यजमानः प्रस्तर इत्यादौ सजमानप्रस्तरशौर्यागकारण-
 त्वरूपगुणयोगेन यजमानपदं प्रस्तरे गौणप्रती भिन्ना लक्षणातो
 गौणी । उपपादप्रियते च तन्निमित्तानि तत्सिद्ध्यादीनीति
 दिक् ॥ तच्च पदं चतुर्विधम् ॥ रूढं, यौगिकं, योगरूढं, यौगिक-
 रूढं, च ॥ समुदायशक्त्या ऽर्थमत्यायकत्वं रूढत्वम् । अवयव-
 शक्त्यार्थप्रत्यायकत्वं यौगिकत्वम् । समुदायशक्त्या अवयव-
 शक्त्या चैकार्थमत्यायकत्वं योगरूढत्वम् । तथैव भिन्नार्थमत्या-
 यकत्वं यौगिकरूढत्वम् । यथा घटः, चित्रगुः, मङ्गजं, मण्डप, इत्या-
 दिशब्देषु । मङ्गजपदात् पङ्कजनिकर्तृत्वप्रसक्त्योमपप्रकारको-
 पस्थितेरानुभक्तत्वात् । अन्यथा पङ्कजपदात् मेकादिवोचो
 ऽपि स्यात् । अतो योगरूढिरावश्यकी । अत्र के चित् ॥ पङ्क-
 जादिपदानां यौगिकत्वमेव 'पङ्कजपदादवयवशक्त्या प्रप्रशि-
 शेष्यकपङ्कजनिकर्तृत्वमात्रप्रकारकबोधेन प्रसक्त्यमकारकशोधाभा-
 वात् । न चैवं पङ्कजपदात् फुप्पुदमेकादिविशेष्यकपङ्कजनिकर्तृत्व-
 मकारकबोधापत्तिरिति वाच्यम् । पूर्वतरमयोगत्वमकारकज्ञानस्य
 तत्पदप्रत्ययान्दवांघे हेतुत्वाङ्गीकारात् । यदा पङ्कजनिकर्तृत्वाने-

पुत्रकारतानिरूपितशिष्यतासम्बन्धेन पङ्कजपदावयवशक्तिग्रहण-
न्यशाब्दबोधं प्रति समवायसम्बन्धेन पद्मत्वस्य पद्ममात्रवृत्ति-
विषयताया वा पद्ममात्रवृत्तिविषयतासम्बन्धेन- ज्ञानस्यैव वा
हेतुताङ्गीकारात्प्रोक्तातिप्रसङ्गो न वा भूतमाविषयबोधानुपपत्ति-
रित्याहुः ॥ क्वचित् कुमुदादौ प्रयोगस्तु लाक्षणिकः । यद्यपि
योगरूढमङ्गीकारे ऽपि इयं लक्षणा तुल्या तथापि शक्यतावच्छे-
दकाननुप्रविष्टधर्मेण लक्षणापेक्षया तदनुप्रविष्टधर्मेण लक्षणा लघी-
यसी । घालवं च तेन रूपेणान्वयमात्रकल्पनं न तु स्मरणमपीति ।
एवं यौगिकरूढं मण्डपादिपदम् । योगेन-रूढ्या च भिन्नार्थप्रत्या-
यकत्वात् । योगापेक्षया रूढेः भावत्यमप्येतद्विषयमेव । अत एव
रथकारादिवाक्ये सौधन्वनापरपर्यायक्रभुरूपजात्यन्तरग्रहणमेक
सिद्धान्तयिष्यतइति दिक् ॥ उक्तरूपपदज्ञानकरणको वाक्या-
र्थो द्विविधः । भेदरूपः, संसर्गरूपश्च । राक्षः पुरुष इत्यादावराज-
सम्बन्धिभिन्नः पुरुष इति बोधादिति केचित् । सर्वत्र सम्बन्ध-
एव वाक्यार्थः, उक्तरूपापोहस्य प्राचुर्येण भानाभावात् । अपो-
हस्याप्रसिद्धेश्च । अतः संसर्ग एव वाक्यार्थः । स च घटमानये-
त्यादौ घटकर्मकत्वादिरूपविशेषणविशिष्टं विशिष्यमेव वाक्यार्थ
इत्याचार्याः । तस्य च विशिष्टवैशिष्ट्यरूपवाक्यार्थस्य भानं
चतुर्विधम् ॥

“भावनैव हि वाक्यार्थः स्वकारकाविशेषिता ।

विधित्वं श्रौतमार्थं वा भावनाकारकाश्रयम्” ॥

इति वाचिकात् । विशिष्टस्य वैशिष्ट्यरूपमेकं, विशेष्ये
विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमित्यपरं, यथा नीलदण्डवान् पु-
रुष इति । एकविशिष्टे अपरवैशिष्ट्यमिति तृतीयम् । दण्डी
देवदत्तः कुण्डलीति, एकर द्वयमिति चतुर्थम् । यथा दण्डी

कुण्डली देवदत्त इति । चतुर्विधेषु वाक्यार्थे वाक्यस्य शक्ति-
रिति वैयाकरणाः । कार्यान्विताभिधानाद्गीकारेण कार्यान्वयरू-
पेण वाक्यार्थे शक्तिरिति गुरुवः । इतरान्विताभिधानाद्गीकारे
णान्वयरूपे वाक्यार्थे शक्तिरिति वेदानिनः । वैयाकरणानां
वाक्यार्थो विशेष्य इतरयोस्तु विशेषणभूत इति भेदः । संसर्ग-
मर्याद्या वाक्यार्थभानपिति गौतमीयाः । वाक्यार्थे लक्षणमिति
सिद्धान्तः । तत्र वैयाकरणास्तावत् । भवति भूयात् वभूव
रामः रामानित्यादौ श्रूयमाणतिकाराविसर्गादीनां वाचकता
न तु भूधातुलकारमुवाचुपस्थापनद्वारा ऽर्थमत्यापकत्वम् । आ-
देशिनां वाचकत्वकल्पने आदेशानां तदुपस्थापकत्वकल्पने गौ-
रवात् । व्याकरणभेदेनादेशिनामननुगमाच्च । अन्यथा ऋपमो
वृष इत्यादावप्यन्यतरणान्यतरस्मरणे नैकत्रैव शक्यतापत्तेः ।
अतः श्रूयमाणानुपूर्वीविशिष्टा वर्णा वाचका न तु धात्वाद्युप-
स्थापका इति वर्णस्फोटः । एवं हरिणा हरये रामात् हरेरित्या-
दौ पदादेशविभागाभावात्कस्य चिदंशस्य द्रव्यवाचकत्वं कस्य
चित्करणत्वादिवाचकत्वमिति नियन्तुपशक्यत्वात् । सम्पूर्ण-
स्यैव करणत्वादेविशिष्टहरिवाचितेति पदस्फोटः । एव कुण्णेहि
रसैनमित्यादौ वाक्येशविभागाभावादेकारघटितानुपूर्वीकस्याग-
मनवाचकस्यात्र सत्त्वे मानाभावाद्वाक्यस्यैव विशिष्टार्थे शक्तिरि-
ति वाक्यस्फोटः । स द्विविधः सखण्डवाक्यस्फोटो, ऽखण्डवा-
क्यस्फोटश्च । आद्यो द्विधा । पदरूपखण्डवाक्यस्फोटो, वर्णरूप-
खण्डवाक्यस्फोटश्च । तथाहि । विष्णोवेत्यादिवाक्येषु आका
इत्यादिसहकृततत्त्वपदस्मारितपदार्थानां संसर्गरूपवाक्यार्थावग-
मेति तस्य शब्दत्वसिद्धये वाक्यस्य शक्तिः कल्प्यते । सैव वा-
क्यस्फोटः । सा चाज्ञातैव स्वरूपेण हेतुः । अनितशक्तिवादि-

मते अन्वयांशशक्तिवत् । हरिद्रापां, नर्धा घोष इति वाक्यइवा-
 न्वयाव्यवहितपूर्वक्षणे तदवगमो वा कल्प्यते । यद्वा हरे ऽवेत्या-
 दौ पदविभागानिर्णयाद्वर्णत्रयात्मकवाक्यस्य सम्बोध्यहरिकर्तृ-
 करक्षणे शक्तिरूपः स्फोटः । तदा वर्णरूपः खण्डवाक्यस्फो-
 टः । अस्याश्च व्यवहारकाले ग्रहः । न चैवं वाक्यस्य पदव-
 रस्मारकत्वापत्त्या ऽननुभावकत्वापत्तिः । अनुभवत्वस्य प्रत्य-
 क्षमात्रवृत्तितयेष्टत्वात् । यथार्थज्ञानजनकत्वस्यैव वाक्यप्रमाण-
 त्वात् । आकाङ्क्षादिसहकृतपदार्थस्मरणजन्यार्थज्ञानजनकत्व-
 स्यैवानधिगतार्थगमकतया प्रामाण्याविघातः । यद्वा वाक्ये
 घोषकत्वातिरिक्तः सम्बन्धो न शक्तिः, मानाभावात् । हस्ति-
 पकादौ तु तस्य, मानान्तरगम्यत्वाद्युक्तं तेन तत्स्मरणम् ।
 अतो न स्मारकत्वापत्तिलेशोपि । एवं चाकाङ्क्षादिज्ञानस्य
 हेतुत्वाभावान्तात्पर्यज्ञानस्यैव हेतुतया कार्यकारणभावकल्पना-
 व्यायवम् । यद्वा घटमानयेत्यादिवाक्येषु ध्वनिधर्मस्तारत्वमन्द-
 त्वादिभिरिव घटत्वादिध्वनिधर्मैरेव एकशब्दो वर्णरूपो ऽभिव्य-
 ज्यते । स एव वाक्यस्फोटः । एवं पदस्फोटेपि द्वैविध्यमुन्नेय-
 म् । एवं च एकं पदमेकं वाक्यं महत्पदं महद्वाक्यं शब्दात् प्र-
 त्येमीत्याद्यनुभवोपपत्तिः । वर्णानामनेकत्वेन महत्त्वाभावेन च
 तदनुपपत्तेरित्याहुः ॥ परे तु यथा बलवता प्रेरित इपुरेकेनैव
 वेगारूपव्यापारेण वर्मच्छेदमुरोभेदं, प्राणहरणं शत्रोः करोत्येवं
 शब्द एकेनाभिधाव्यापारेण पदार्थस्मृतिं वाक्यार्थानुभवं च
 करोतीति यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति वाक्यार्थे शक्तिमा-
 हुः । तदयुक्तम् । पूर्वो धावतीत्यत्र परस्य पुत्रस्ते जात इत्यादि-
 षु हर्षादीनां, गच्छसि चेदित्यादौ मा गा इति निषेधस्य वाक्यार्थ-
 तापत्तेः । अत एव तादृशार्थप्रत्ययाय व्यञ्जनैवाङ्गीकृता । तच्च

व्यञ्जनानिरूपणे स्पष्टमिति दिक् ॥ के. चिन्तु वाक्यार्थे तात्पर्याख्यं वाक्यस्य वृत्त्यन्तरमाहुः ॥

प्रामाकरास्तु । कार्यान्विते पदानां शक्तिः । तथाहि ॥ पदेषु स्मारिका अनुभाविका, चेति शक्तिद्वयम् । तत्र स्मारिका जाती । अनुभाविका कार्यान्विते । एवं च घटादिपदानि घटत्वादिजातिस्मरणद्वारा घटादेः कार्यान्वयानुभवजनकानि । तथाहि । सर्वत्र व्यवहारेणैव शक्तिग्रहः, प्रयोज्यवृद्धस्य प्रयोजकवाक्यश्रवणानन्तरं गोः कर्मकानयनचेष्टया तादृशकृतौच्छानुमानद्वारा स्वप्रवृत्तौ कार्यताज्ञानस्य हेतुत्वदर्शनात्कार्यताज्ञानमनुमाय कार्यताज्ञानहेतुत्वमवधार्य तस्यासति वृत्त्यन्तरे तदर्थशक्तिं विनानुपपन्नतया कार्यान्वये अनुभाविकां शक्तिमवधारयति । कार्यं चापूर्वमेवेति यत्र कार्यवाचकपदामावस्तत्र न वाक्यार्थबोधः किन्तु पदार्थस्मरणमात्रम् । लिङ्गादिपुक्तलौकिकवाक्यस्य च छलणया ऽऽनयनादिरूपकार्यान्वितबोधकत्वमित्याहुः । वेदान्तिनस्तु इतरान्वित एव शक्तिग्रहो न तु कार्यान्विते । तथाहि । प्रयोजकं वाक्यस्य आनयनकर्मत्वाविशिष्टगोरूपेणै शक्तिमवधार्यावापोद्वापाभ्यां गवादिपदस्य गोत्वाद् शक्तिमवधारयन्नाप्यव्युत्पत्तिपृहीतान्वयांशे शक्तिमत्यजज्ञानयनान्विते एव शक्तिमवधारयति । एवं चान्वयेपि शक्तिरित्याहुः । नैयायिकास्तु समाभिष्पाहारेण वाक्यार्थबोध इति घटानयनविशिष्टसंसर्गज्ञाने तादृशानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुतामात्ररूपेणै लोच्यतात् । शब्दत्वं च न शब्दवृत्तिविषयत्वं किं तु शब्दजन्यमतीतिविषयत्वम् । तेन वृत्त्यविषयस्याप्यन्वयस्य शब्दत्वोपपत्तिरित्याहुः । सिद्धान्तस्तु वाक्यस्य वाक्यार्थे छलणम् । न च शक्यमावात् कथं लक्षणमिति वाच्यम् । बोध्यसम्बन्धस्यैव छलणात्वात् । घटपानमे-

त्यादिवाक्ये घटानयनसामान्यबोधेपि तद्विशेषबोधस्य लक्षणां
विनानुपपत्तेः । नहि घटानयनसामान्यं वाक्यार्थः । ज्ञानेच्छा-
प्रवृत्तीनां समानप्रकारकत्वसमानविशेष्यकत्वेन हेतुहेतुमद्भावा-
द्विशेषविषयकेच्छामप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । अतस्तद्विशेषरूपवाक्यार्थस्य
लक्षणिकत्वं युक्तमिति स्फुटीकरिष्यते चैतच्चद्भूताधिकरणे ।

अवलोक्य जराश्विबन्धजातमणिमन्यानि तदीपटिप्पणानि।

अनवाप्य मुदं ततो मुदर्थे लिखिनो ऽयं निजकल्पितो
विशेषः ॥ १ ॥ -

अथ प्रवर्तकज्ञानं विचार्यते ॥

ननु किमत्र विचार्यते, इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वबलवद्-
निष्ठाननुबन्धित्वज्ञानानां प्रवृत्तिहेतुत्वस्य क्लृप्तत्वादिति चेत् ।
अत्र गुरवं । स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानस्यैव
चिकीर्षाद्वारा प्रवृत्तिहेतुत्वं नेष्टसाधनत्वबलवद्दनिष्ठाननुबन्धित्व-
ज्ञानयोरपि । अन्यथा हेतुहेतुमद्भावत्रयकल्पनागौरवात् । तथा-
हि । कार्यताज्ञानं द्विविधं, मयेदं कर्तुं शक्यतइत्येवं रूपमेकं,
ममेदमवश्यं कार्यमित्येवंरूपं द्वितीयम् । तत्रार्थं पदार्थनिष्ठयो-
ग्यतागम्यमिति न प्रवृत्तिं प्रति हेतुः । द्वितीयं तु स्वेष्टसाधन-
त्वबलवद्दनिष्ठाननुबन्धित्वज्ञानजन्यमिति चिकीर्षाद्वारा प्रवृत्तिं प्र-
ति हेतुः । इदमेव स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यत्वं, एवं नि-
योज्यः, तद्विशेषणं काम्ये फलकामना, नित्ये शुचितत्कालजी-
वित्वादीति नेष्टसाधनत्वबलवद्दनिष्ठाननुबन्धित्वज्ञानजन्यकार्य-
ताज्ञानस्य चिकीर्षाद्वारा प्रवर्तकत्वं सिद्धं भवति । अत एव-
ष्टसाधनत्वेनाज्ञाते मध्वन्नभोजने ऽनिष्टसाधनत्वेन ज्ञाते विप-
भोजने बलवद्दनिष्ठाननुबन्धित्वेन ज्ञाते मधुविषसम्पृक्तान्नभोजने
न प्रवृत्त्यापत्तिः । न च तत्र मध्वन्नभोजनजन्यं सुखं भवति-

तीच्छया तदापत्तिः । विपासम्पृक्तमध्वन्नमोजनसुखत्वेनैवेच्छा-
 गोचरीभावात् । नापि जीवकर्तृकत्वाल्लिङ्गकार्यताज्ञानेन विप-
 भक्षणे प्रवृत्त्यापत्तिः । न, वा काम्ये शौचादिलिङ्गकार्यताज्ञाना-
 त्यवृत्त्यापत्तिः । एतेन भावियौवराज्ये तृप्तस्य भोजने च प्रवृत्त्या-
 पत्तिर्नरस्ता । के चिन्तु इदानीन्तनमत्कृतिसाध्यताज्ञानं हेतु-
 स्तच्चेदानीन्तनमदिष्टसाधनत्वज्ञानाधीनमिति तदभावाच्च प्रवृ-
 त्तिरित्याहुः ॥ तत्र । तदनुसूलकृत्यभावे ऽपि यदि मया क्रिय-
 चे तदेदं भविष्यतीत्येतादृशकृतिसाध्यत्वज्ञानस्य तदानीमपि स-
 त्वात् । एवं चेष्टसाधनत्वबलवदानिष्टाननुबन्धित्वशुचितत्का-
 लजीवित्वज्ञानजन्यानां कार्यताज्ञानानां कार्यताज्ञानत्वेनानुगतानां
 मवृत्तौ हेतुत्वमिति लाघवम् । इष्टसाधनत्वज्ञानादीनां प्रवृ-
 त्ति मिति हेतुत्वे तु हेतुहेतुप्रज्ञावन्नयकल्पनागौरवम् । न चेष्टसाध-
 नत्वादिज्ञानानां कार्यताज्ञानहेतुत्वकल्पने तद्धेतोरेवास्त्विति
 न्यायात् मवृत्ति मिति तेषामेव कारणत्वं युक्तम् । शब्दबोधे
 तारपर्यङ्गानस्येव प्रवृत्तौ कार्यताज्ञानस्य लाघवेन हेतुत्वात्, त-
 द्देष्टप्रकरणादीनां शब्दबोधे हेतुत्वाभाववत् कार्यताज्ञानजनके-
 ष्टसाधनत्वज्ञानादीनामपि तद्धेतुत्वकल्पनायोगात् । तस्मात्कार्य-
 ताज्ञानमेव प्रवर्तकं कार्यत्वमेव विध्वर्यः ॥

अथ कार्यत्व विध्वर्यमद्गीकृत्य तन्मते वाक्यार्थबोधप्रकारः ।
 लोके तृप्तिकामः पचेदित्यादी मत्यपार्थकार्यत्वस्य प्रकृत्यर्थ-
 पाके ऽन्वयवत्स्वर्गकामो यजेत श्रुचिः सन्ध्यामुपासीतेत्यादिवैदि-
 काबोधौ मत्यपार्थकार्यत्वस्य न प्रकृत्यर्थपागाधन्वयः सम्भवति ।
 प्रकृत्यर्थमतीतयोग्यताकत्वात् । तथाहि । पागादिक्रियायां कार-
 यत्वान्वये नियोज्यान्वयो हेतुः । नियोज्यविशिष्टापामेव पा-
 गादिक्रियायां कार्यत्वान्वयदर्शनात् । अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्व-

स्य तन्मते योग्यत्वात् । नियोज्यस्य च प्रकृते स्वर्गकामस्य नियोज्यत्वेन स्वफलकामनाप्रयुक्तकार्यताज्ञानविषयत्वेन सम्बन्धे न यागादिक्रियायामन्वये स्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानत्वं वा योग्यता । तच्च न सम्भवति । साक्षात्स्वर्गसाधनत्वस्य चाधात्, परम्परया तत्साधनत्वस्य परम्पराघटकापूर्वज्ञानं विना दुर्ज्ञेयत्वात् । तथा च यागे नियोज्यान्वयासम्भवात् कार्यत्वान्वय इति । अथ शुचिः सन्ध्यामुपासीतेत्यादौ नित्ये यथेष्टसाधनत्वज्ञानं विनापि शुचिनियोज्यकं सन्ध्यावन्दनविषयकं कार्यमिति बोधस्तथा स्वर्गकामनियोज्यको यागः कार्य इति बोधः स्यादिति चेन्न । प्रकृते कामनाविशिष्टस्य नियोज्यत्वेन नित्यविधितो विशेषात् । न च कामनोपलक्षणमस्त्वात्ममात्रमेधोपलक्ष्यं, काम्यसाधनतालिङ्गकार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेन नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तर्हि स्वर्गकाम इत्यस्य वैफल्यापत्तेः । कामनाया उपलक्षणत्वं नित्य इव वेदाधीनकार्यताज्ञानान्निष्कामस्यापि प्रवृत्त्यापत्तेः । इष्टसम्बन्धे मानाभावादप्रवृत्त्यापत्तेश्च । नहि नित्यविधितः प्रकृते स्वर्गकामपदसमभिव्याहारादन्यो विशेषः । विशेषणत्वे हि विशिष्टस्य स्वप्रयोज्यकार्यताज्ञानवत्स्वरूपनियोज्यत्वेनान्वये तत्कामनाविषयसाधनत्वस्य योग्यतात्वात् स्वर्गकामपदैकवाक्यतानिर्वाहकप्रतीत्यनुपपत्त्या वाच्यमपूर्वं कामनाविशिष्टान्वयि सिद्ध्यति । अत एव प्रधानविधावेवापूर्वाकाङ्क्षा न नित्यविधावाग्नेयादिविधौ च । ममेदं कार्यमिति बोधवत्स्वरूपनियोज्यत्वे च कामनाया विशेषणतया प्रयोजकत्वकामिनो जनकत्वमिति विशिष्टप्रयोज्यत्वम् । सम्बद्धत्वं च कर्तृत्वाधिकारित्वाभ्याम् । बोधे तूपलक्षणता जनन्यगत्या न क्षतिकरी । प्राथमिकनियोज्यान्वये विशेषणतयैवेष्टसिद्धेः । एतेन

राजा स्वाराज्यकाम इत्यादौ राजत्वादिवद्विद्यमानत्वे सति व्या-
वर्त्तकत्वेन विशेषणत्वमप्यपास्तम् । कामनायामेव तत्कृतेरुदपा-
त् । यदा कामना तदा तत्कृतिरिति रीत्या व्यावर्त्तकत्वसम्भ-
वाच्च । अतो योगे कार्यत्वान्वये नियोज्यान्वयो योग्यता । तत्र
चेष्टसाधनत्वेन ज्ञायमानत्वम् । स्वर्गसाधनत्वस्य योग्यतात्वाभा-
वादीति गुरुमतनिर्गवः ॥

अत्र काम्यसाधनत्वेपि तत्त्वेनाज्ञायमाने नियोज्यानन्वया-
त् काम्यसाधनत्वेन ज्ञायमानत्वमुक्तम् ।

यत् काम्यसाधनेपि तत्साधनत्वमज्ञायमाने नियोज्यानन्वयाद्-
पस्थितकाम्यसाधनत्वागृहीतासंसर्गकत्वमेव योग्यता, उपास्थि-
त्यर्थमेवापूर्ववाच्यतासिद्धिरिति । तन्न । त्वन्मते योग्यताविशि-
ष्टज्ञानस्यैव शब्दबोधे हेतुत्वादन्यथाख्यात्यापत्तेः । एतेन तादृ-
शज्ञानवतोपि नियोज्यस्य चिकीर्षाशून्यस्य न यागकृतिरिति
न नियोज्यत्वं योग्यता, न वा चिकीर्षा, तद्गतोऽप्युपादानप्र-
त्यक्षविराहितोऽसत्त्वादिति परास्तम् । अन्वयप्रयोजकत्वं ना-
न्विनवृत्तित्वेन गृहीतत्वं, किंत्वनन्वितवृत्तित्वेनागृहीतत्वम् । त-
त्त्वं च यदा यस्य तत्त्वं तदा तस्य न योग्यतात्वं, किं तु कि-
ञ्चिद्विनिष्टतयोक्तनियोज्यत्वमेव, प्रयोजकतया तस्य विशिष्टनिष्ठ-
त्वात् । चिकीर्षावत्त्वमपि तथेति चेत् । सत्यम् । किं तु तत्प्रयो-
जकत्वं तस्योक्तनियोज्यत्वद्वारकत्वेन गुरोर्बिति तत्त्वागः । अत-
एव कृतिप्रयोजकत्वरूपकर्तृत्वत्यागः । कृतिसमवायित्वरूपं कर्तृत्वं
फलभावित्वरूपं चाधिकारित्वं न कामनायामिति न तयोर्विशि-
ष्टनिष्ठत्वमिति प्रागेदोक्तम् । वस्तुतस्तन्मतेऽन्यथाख्यात्याभावा-
द्यागो यत्कृतिसाध्य इति ज्ञानं कृतिशून्यस्य नास्त्येवेति न कि-
ञ्चिदेतत् । ननु योग्यतान्वये योग्यतान्वयपेक्षाप्राप्तमनस्यः

पक्षेर्नियोज्यान्वयरूपयोग्यतान्वये न योग्यतान्तरापेक्षेति चेत् ।
सत्यम् । नियोज्यत्वस्य योग्यतारूपस्य स्वर्गकामेन्वये योग्य-
तान्तरानपेक्षायामपि नियोज्यत्वेन रूपेण स्वर्गकामस्य पदार्थ-
स्य घात्वर्थे यागे ऽन्वये योग्यतान्तरस्यावश्यकत्वात् । घटे छि-
द्रेतरत्वस्यान्वये योग्यतान्तरानपेक्षायामच्छिद्रेतरत्वेन घटस्या-
न्वये योग्याहरणत्वस्याहरणे योग्यजलत्वस्य जले योग्यतात्वात् ।
तथाहि । यथा घटादिमात्रेणाहरणाद्यसम्भवात् घटे छिद्रेतरत्व-
माहरणे योग्याहरणत्वं जले च योग्यजलत्वं योग्यता, तथा स्व-
र्गादिमात्रस्य पक्षे कार्यमिति ज्ञानान्वयस्य यागाद्यन्वयसम्भ-
वात्स्वर्गकामे नियोज्यत्वं क्रियायां काम्यसाधनत्वेन ज्ञापमान-
त्वं योग्यता; नित्ये तु शौचादिमत्त्वमेव योग्यतेति बोध्यम् ॥

अप्रापूर्वरूपकार्येपि न नियोज्यान्वयसम्भवः । अपूर्वस्य
प्रागनुपस्थित्या तत्र काम्यसाधनत्वरूपयोग्यताज्ञानासम्भवा-
दिति चेन्न । विशिष्यापूर्वत्वेन ज्ञानासम्भवेपि कार्यत्वेन
तस्य काम्यसाधनत्वज्ञानसम्भवेन नियोज्यान्वयसम्भवात् ।
ओदनत्वेन तृप्तिसाधनतया ज्ञाते ओदने तृप्तिकामान्वयवत् समा-
नमकारकत्वेनैव योग्यताधियो नियोज्यान्वये हेतुत्वात् । अप-
ूर्वलाभस्तु योग्यताबलात् । यागजन्यं कार्यं स्थायि प्रकृतका-
म्यसाधनमित्यत्रापूर्वस्यैव विषयत्वाद्, यागजन्यस्य कार्यान्तर-
स्यातयात्वात् ॥ एतेन साक्षात्साधनत्वान्वययोग्यतारूपं स्था-
यित्वं प्रागपूर्वानुपस्थित्या ऽसम्भवीत्यपास्तम् । कार्यत्वाच्चच्छिद्रे
च चित् स्थायित्वज्ञानसम्भवात् । साक्षात्साधनत्वस्य नियोज्या-
न्वययोग्यतारूपस्य योग्यतात्वेनैवोपस्थितेस्तत्र योग्यतान्तरान-
पेक्षणाच्च । स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवाक्यश्रवणे स्वर्गसाधनं स्था-
यि कार्यं सम्भवति स्वर्गकामान्वययोग्यं, यागस्त्वस्थापीत्यनु-

पपक्षिज्ञानादपूर्वं वारुपं सिध्यतीत्यनुपपत्तिज्ञानमेव योग्यताज्ञान-
मित्यन्ये ॥

ल्लिखेव फलकरणत्वान्वितं स्वार्थमाहृति न्यायप्रदीपः ॥

प्रवृत्तिजनकशाब्दबोधक्रमस्तु निषोड्यस्वर्गकामीयं यागवि-
षयकं स्वर्गसाधनं स्याये कार्यं ममेति प्रथमो बोधः ॥ स्वर्गकामे नि-
षोड्यत्वं संसर्गतया प्रकारतया वा भासते । निषोड्यस्वर्गकामीयो
यागः कार्ये इति द्वितीयः । अन्यथा ऽतीन्द्रियस्याफलस्य स्वतन्त्र-
कृत्यसाध्यतया यागकृतिसाध्यस्य यागे कार्यत्वान्बन्धबोधं विना
ऽनुपपत्तेः । निषोड्यस्वर्गकामः स्वनिषोड्यकस्वर्गसाधनत्वेन ज्ञा-
यमानकार्यो यागानुकूलकृतिमानिति व्यापारवानिति वा तृतीयः ।
अन्यथा पूर्वप्रतीतकृतेराश्रयान्बन्ध विना ऽनुपपत्तेः । आख्यात-
वाच्यव्यापारसामान्यस्य कर्तृसाकाङ्क्षत्वात्प्रयमान्तपदोपस्था-
प्ये ऽन्वयबोधनियमाच्च तदन्वयं विना ऽनुपपत्तेर्वा स्वर्गकामो
यागजन्यफलभागिनेति चतुर्थो बोधः । अन्यथा ऽनधिकारि-
ण कर्तृत्वानुपपत्तेः । मत्कृतिसाध्यो यागः अहं च कर्त्ता ऽधि-
कारी चेति पञ्चम इति के चिद् ॥

विवरणकारस्तु अत्र बोधत्रयमेवावश्यकं तावैतव प्रवृत्तिसि-
द्धेरित्यह ॥

निबन्धकारस्तु भाद्यबोधद्वयोत्तरमहं स्वर्गकामः कर्त्ता
भोक्ता चेति विरोधात्प्रवृत्तिमाह ॥

इदं गुरुमतं तु माद्विहितसूत्रवृत्तौ मया

विचार्य कुसुमाञ्जली बहु च दूषित भूपितम् ।

अपेक्षितमथाप्सुपेक्षितामिदं दूढोरत्वतः

शिशुमतिविबोधनार्थकृतभाट्टचिन्तामणौ ॥

नैपायिकास्तु इदसाधनत्वकृतिसाध्यत्वबन्धवदनिष्ठाननुप-

न्धित्वज्ञानानामन्यतराभावे चिकीर्षाऽजननात्सर्वेषां तज्जनक-
त्वमविवादम् । अन्यथा चन्द्रमण्डलादावपि चिकीर्षापत्तेः ।
एवं च प्रवृत्तिजनकलिङ्गादीनां विनिगमनाविरहेण त्रितयेपि
शक्तिः, पुष्पवन्तशब्दवच्च युगपदर्थत्रयबोधेनैका शक्तिः ।
शक्तित्रयेण वा युगपद्बोधः । अन्वयश्च तेषां धात्वर्थे । अतस्त्रित-
यमित्याहुः ॥

अत्रेदमवधेयम् । कृतिसाध्यत्वं न विधिवाच्यम् । कृतौ या-
गानुकूलत्वबोधेन समानसंबित्संबोधतया यागे कृतिसाध्यत्वस्यापि
भानात् । एवमिष्टसाधनत्वमपि न वाच्यम् । तस्यापि यागस्व-
र्गयोः साध्यसाधनभावबोधेनैव भानात् । अनन्यलभ्यस्य च
शब्दार्थत्वात् । न च तत्र तत्प्रकारकबोधार्थं शक्तिकल्पनम् । इष्ट-
त्वावच्छिन्नसाध्यतानिरूपितसाधनताज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वादिति
वाच्यम् । स्वर्गकामपदेन तत्रेच्छाविषयत्वबोधाद् यागे तत्सा-
धनत्वबोधेनैवेष्टसाधनत्वस्यापि बोधात् । स्वर्गोऽनिष्टं यागो
वा ऽसाधनमिति बोधे स्वर्गकामादिपदार्थबोधाभावेनैव तद्वाक्य-
जन्यप्रवृत्त्यभावोपपत्तेः । एवं धलवदनिष्टाननुबन्धित्वमपि न
वाच्यम् । अर्थवादेनैव तद्बोधात् । कलमायासादिरूपानिष्टे इष्टो-
त्पात्तिनान्तरीयकदुःखाधिकत्वाभावबोधेनैव धलवदनिष्टाननुब-
न्धित्वसंयं लाभात् । किं चेष्टसाधनकृतिसाध्यवलवदनिष्टान-
नुबन्धित्वज्योतिष्टोमाभिन्नयागानुकूलकृतिमान् स्वर्गकाम इति बोधे
आख्यातार्थकृतेर्विशेष्यतया प्रकारतया च भाने वैरूप्यापत्ति-
रित्यादि दिक् ॥

अत्राभिधीयते ॥ अभिधैव शब्दनिष्ठा प्रवर्तनारूपा विध्यर्थः ।
तथाहि । प्रवृत्तिर्द्वेषा स्वेच्छाधीना पराधीना च । तत्राद्यायामि-
ष्टसाधनत्वादिधीः कारणम् । अन्त्यायां राजगुर्वादेराज्ञामेर-

णादिधीः । अनिच्छन्तमपि राजा मां प्रवर्तयतीत्यनुभवात् ।
तेषां च प्रवृत्तां मत्प्रेकरूपेण न हेतुत्वं, व्यभिचाराद् गौरवाच्च ।
किं तु इच्छादिनिष्ठप्रवर्तनात्प्रकारकज्ञानं हेतुः । तच्चायं मां
प्रवर्तयति विधिर्मां प्रवर्तयतीत्याकारकम् । प्रवर्तना च प्रवर्त-
यितुः परप्रवृत्त्यनुकूलव्यापारविशेषः । स च चेतनस्य राजादे-
राज्ञादिः । वेदे वक्तुरभावादचेतनस्य वेदस्याभिधानामकः क-
श्चिच्छब्दसमवेतो ऽऽकौकिकः । तथा च राजाज्ञादिज्ञानाद्यथा प्र-
वृत्तिस्तथा विधेराभिधाज्ञानादिति सैव लिङ्ग्यः । सा च श-
ब्दाश्रितत्वाच्छब्दशक्तिः । शब्दव्यापारत्वाच्च शब्दभावने-
त्युच्यते । भावनापदस्य व्यापारवाचकत्वात् । अत एवाख्या-
तार्थो भावनापि व्यापार एव । ननुक्तयुक्त्या ऽभिधादिप-
दाभिधेयत्वादिना ज्ञानादप्रवृत्तेश्च प्रवर्तनात्वेनैवाभिधाज्ञानं
प्रवृत्तिहेतुस्तेन तज्ज्ञानं च कथं स्यात् । किं चाभिधायां अचे-
तेनवेदरूपकर्तृशक्तित्वेन तस्यां व्युत्पत्त्यसम्भवश्चेति चेन्न । प्र-
वर्तनास्वविशिष्टे लिङ्गत्वावच्छिन्नशक्तिस्वीकारात्तत एव तज्ज्ञा-
नात्तथैव व्युत्पत्तेः । तथाहि । स्तनपानार्थं रुदन्तं स्वं पश्यन्त्या
मातुस्तन्यदानार्थं प्रवृत्तिमुपलभ्य तज्जनकं ज्ञानं जिज्ञासुः स्व-
रोदनेन स्वाभिप्रायरूपप्रवर्तनानुमानमेव मातुः परिशेषात्तथेति
प्रतिसन्वत्ते, ततश्च प्रयोजकवृद्धवचनश्रवणजन्म प्रयोज्यवृद्धस्य
प्रवृत्तिं दृष्ट्वा तस्य तद्वाक्यजं प्रवर्तनाज्ञानमनुमिनोति । तत-
स्तस्य किं हेतुरिति जिज्ञासायां वाक्यमेव तथा ऽवधारयति ।
तत आवापोद्वापाभ्यां लिङ्गस्तन्न शक्तिं शृङ्गाति । तदुक्तम् ।

अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङ्गादयः ।

अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातस्य गोचरः ॥

इति । अर्थात्मत्वमर्थविषयकत्वमर्थाश्रितत्वं वा । तथा चा-

र्थनिष्ठत्वादर्थभावना फलोत्पत्त्यनुकूलकृतिनोदनादिव्यापाररूपा ऽऽख्यातत्वावच्छिन्नशक्त्या चेतनाचेतनकर्तृसाधारणी कर्तृशक्तिः । द्विविधापि भावना त्रिप्रमतः कर्मकरणेति कर्तव्यतारूपांश्च प्रसाकाङ्क्षा तन्वितयसाकाङ्क्षत्वमेवोभयानुगतं भावनापदप्रवृत्तिनिमित्तम् । तत्र शब्दभावनाया अंशत्रयमाहुः । लिङ्गो ऽभिधा सैव शब्दभावना, भाव्या च तस्याः पुरुषप्रवृत्तिः, सम्बन्धबोधः करणं, तदीयप्ररोचना चाद्भ्यतयोपयुज्यते । अस्यार्थः । लिङ्गो ऽभिधानामकस्त्वृत्तिः स्वशक्तिरवश्यं वाच्या । न च तत्र मानाभावः । व्यापारभिन्नस्य परनिष्ठव्यापारजनकत्वं स्वनिष्ठव्यापारद्वारैवेति व्याप्तेः । चक्रभ्रमिजनकत्वस्य दण्डादौ स्वनिष्ठस्पन्दादिद्वारैव दृष्टत्वात् । तथा च लिङ्गपदेनापि प्रवृत्त्यनुकूलेन स्वनिष्ठव्यापारो ऽवश्यं जननीय इति स एवाभिधात्मकः । व्यापारस्य व्यापारापेक्षायामनवस्था स्यादिति व्यापारभिन्नस्येति । व्यापारिणः स्वनिष्ठव्यापारार्जनेपि व्यापारापेक्षायामनवस्थापत्तेः परनिष्ठेति । शब्दे ज्ञानद्वारा प्रवृत्तिहेतुत्वात् सिद्धसाधनं स्यादिति शब्दनिष्ठाभिधासिद्धयर्थं स्वनिष्ठेति । किमित्याकाङ्क्षायां भाव्यमाह, भाव्या चेति । अर्थभावनैव शब्दभावनाभाव्येत्यर्थः । केनेत्याकाङ्क्षायां करणमाह । सम्बन्धबोध इति । अगृहीतलिङ्गशक्तिकस्याप्रवृत्त्या सङ्केतग्रहस्य तत्सहकारित्वमित्याशयः । सङ्केतश्च तद्वाक्यघटकपदानां तत्तदर्थं, लिङ्गश्च प्रवर्तनात्त्रादित्रिशिष्टे बोध्यः ॥ तन्विष्टसाधनताज्ञानं प्रवृत्तिमात्रे हेतुस्तथा च तद्विना प्रवर्तनामात्रज्ञानेपि कथं प्रवृत्तिरिति चेत् । सत्यम् । स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ प्रथमतो लिङ्गप्रदार्थयोरर्थभावनाशब्दभावनयोरन्वयबोधः प्रवर्तनाविषयकृतिरित्याकारको जायते । एकपदोपात्तया, धात्वर्थापेक्षया

प्रत्यासत्तितारतम्यात् । तदुक्तम् ॥

विधिभावनयोः श्रुत्या सङ्गतिः पूर्वमिष्यते ॥

इति । प्रवर्चनात्वविशिष्टस्य च विषयतया ऽर्थभावनापामन्वये इष्टभावनात्वमिष्टं भावयति उत्पादयतीति व्युत्पत्त्येष्टसाधनत्वरूपं, योग्यता तस्य विध्यर्थेपि, क्रियागतमिष्टसाधनत्वं न विध्यर्थे इत्येतन्मते विशेषः । अर्थभावनाया इष्टसाधनत्वं क्रियागतेष्टसाधनत्वं विना नेत्यासिद्धक्रियेष्टसाधनत्वधीरपीति प्रवृत्तिर्नानुपपद्येति । तत्र आख्यातोपस्थितार्थभावना किं केन कयमित्यंशत्रयं क्रमेणापेक्षमाणा किमिष्टं कुर्यादित्याकाङ्क्षायां यागस्य कष्टत्वेन करणत्वेन चासाध्यतया यागेनान्यद्भावयेदिति । ततः किमिदन्तदन्यादित्याकाङ्क्षायां स्वर्गकामपदसमापेतमसिद्धतया साधनोपेक्षं स्वर्गमेवार्थभावनाभाव्यत्वेन स्वीकरोति । श्रुतिवृत्त्या हि पदार्थभूतस्य स्वर्गकामस्य भाव्यत्वमुच्यमानं विशेष्यबोधे विशेषणे स्वर्गे पर्यवस्यति । तथा च यागेन स्वर्गभावयेदिति फलितं, यागकरणिका स्वर्गफलिका प्रवृत्तिः प्रवर्चनाविषय इति बोधः । यत्र च समभिव्याहृतानुपस्थितं फलं तत्र प्रकरणादीनां, तेषामभ्यभावं ऽर्थवादेन विधेसापेक्षेण, तस्याप्यभावे विश्वजिन्व्यायेन फलविशेषः कल्प्यते । यद्यपि पुरुषप्रवृत्तिरूपभावनानिष्पाद्यो यागस्तत्र न करणं तथापि फलावच्छिन्नभावनायां विशेषणे करणत्वे करणत्वोपचार इति फलोद्देश्यकप्रवर्चककृतिविषयत्वमेवात्र करणत्वं, दण्डेन घटं करोतीत्यादौ लोकोपि हि तथैव करणत्वम् । केनेत्यस्यापि किंविषयिणी कृतिः स्वर्गसाधनमित्यर्थ इत्यन्ये । अत्र यागकरणकत्वविशिष्टे लक्षणेति प्राञ्चः । वस्तुतः करणत्वं यागस्य सम्बन्धो वाक्यार्थ एव ज्योतिशोपादेस्तत्रामेदेनान्वयो निराबाधः । इत्थं च कथं विन-

ष्टेन यागेन स्वर्गो भाव्य इति प्रतीत्यवसानेन्तरापूर्वकृत्येति सम्ब-
 ध्यते, ततः कथमपूर्वं यागेन कर्त्तव्यमित्यपूर्वभावनायामित्यंभा-
 वेन संयुज्यमानमिति कर्त्तव्यताजातमपूर्वप्रयुक्तमुच्यते । ततः प्र-
 कारापेक्षायां समिधो यजतीत्यादिवाक्यैरिष्टविशेषापेक्षैः स्वाधि-
 कारवाक्यैकवाक्यतया दर्शपूर्णमासभावना प्रयाजादिभावनो-
 पेताऽपूर्वं साधयतीत्यवगते प्रयाजादीनां तादर्थ्येन समन्वये
 पश्चादुपकारत्वं कल्प्यते । तदयं भट्टमते बोधक्रमः । स्वर्गकाम-
 निष्ठा यागकरुणिका स्वर्गफलिता प्रयाजादीतिकर्त्तव्यताका-
 भावनेत्यर्थभावनावबोधः । विधिनिष्ठा शक्तिग्रहकरुणिका स्तुत्य-
 र्थवादोपकृता प्रवर्त्तनेति शब्दभावनावबोधः शक्तिकल्पनेन लक्ष-
 णया बोधयते । ततो विरुद्धार्थभावना निरुक्तप्रवर्त्तनाविषय-
 इत्येकवाक्यतया महाशक्यार्थबोधः । अत एव विध्युपरक्ता भा-
 वना लिङ्गार्थ इति भट्टसिद्धान्तः । विधिः प्रवर्त्तना तदुपरक्ता त-
 द्विशिष्टार्थभावना लिङ्गविषयत्वेत्यर्थः । अर्थभावनाविशेष-
 णत्वेनैव शब्दभावनाया अन्वयः । राजादिकृताज्ञादेस्तैवान्व-
 यात्, तदन्वयेन, योग्यत्वेन प्रवर्त्तनायामपि बलवदनिष्ठाननुव-
 न्धीष्टसाधनत्वं लभ्यते । न सुरां पिबेदित्यादौ प्रतिषेधवाक्या-
 योपीत्यमेवोन्नेयः । एवमन्येऽप्यन्वयबोधाः स्वपमूढा इति ॥

अथ विधेर्भेदः । तत्र विधिस्त्रिविधः । अपूर्वविधिर्नियम-
 विधिः परिसंख्याविधिश्च ॥

विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पासिके सति ॥

तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते ॥

अत्यन्ताप्राप्तत्रिपयप्राप्तौ विधिरपूर्वविधिः । यया व्रीही-
 न्मोक्षति । अत्र मोक्षणमत्यन्ताप्राप्तम् । पक्षे प्राप्तस्याप्राप्तांश-
 पूरणफलो विधिर्नियमविधिः । यया व्रीहीनबहन्तीति व्रीहीणां

पुरोडाशद्वारा यागसाधनत्वस्य तुपविमोकसाधनीभूतावघातन-
 त्खविदलनान्यतराक्षेपकतया ऽवघातस्य पक्षमाप्तत्वात् । एक-
 स्मिन्प्रधाने नियतमाप्तस्याद्द्वयस्यैकस्मिन्नत्रे नियतमाप्तस्य प्र-
 धानद्वयसम्बन्धस्यान्यतरानिवृत्तिफलको विधिः परिसङ्ख्यावि-
 धिः । यथा गृहमेधीये आज्यभागौ यजतीति । इमामष्टभ्यन्-
 शनामृतस्ये, त्वश्वाभिधानीमादत्त इति च । अत्रातिदेशेनाज्यभा-
 गतादितराङ्गपार्श्वमेधीये मन्त्रे च मन्त्रल्लिङ्गेनाश्वगर्दभरशनादान-
 सम्बन्धयोर्नियतमाप्ततया तद्विधेरितरनिवृत्तिफलकत्वात् । न
 च विधीनामाक्षेपातिदेशल्लिङ्गानपेक्षमवृत्तिकृतया ऽप्राप्तावघा-
 तादिप्रापकत्वेनापूर्वविधित्वापिति वाच्यम् । विधानत्रेलायां वि-
 धिमात्रस्यापूर्वविधित्वे ऽपि फलनो नियमादिभ्यप्रदेशात् । न
 चैवमपि नियमपरिसङ्ख्याविधयोर्नितरनिवृत्तिफलकत्वस्यैवका-
 रेण चितरणस्य च तुल्यतया भेदो न स्यादिति वाच्यम् । अ-
 माप्त्याश्रमाप्तेर्विधेयावघातनिष्ठतया शीघ्रोपस्थितत्वेन लाघवेन
 च फलत्वसम्भवे लिङ्गोपस्थितिकाया तिष्णादिन्याश्च निवृ-
 त्तेः फलत्वाप्रयोगात् । मन्त्रविधौ तु नियमस्य फलत्वासम्भवा-
 दितरनिवृत्तेरेव फलत्वमिति । नन्वेवमध्यपूर्वविधिलक्षणमग्निहोत्रं
 जुहुयात्स्वर्गकामः, अयातो ऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजतीतिविध्योरुपा-
 न्तम् । एताद्विधिविषयथोरग्निहोत्रचयनयोरुत्पत्तिविधिमाप्तत्वात् ।
 न चोद्देश्यसम्बन्धित्वेनेत्यापत्तेर्विशेषणमिति वाच्यम् । तथा-
 पि तमुत्थयेनेत्यादिविधावव्याप्तेः । ऋह्ययोक्थ्यादिसम्बन्धे-
 नातिदेशतश्चयनादिमाप्तेः । न चार्थं मकृतावुत्तरवेद्यासह
 विकल्पितस्य उत्थये ऽतिदिष्टस्य नियमोद्धान्तरपरिसंख्या-
 वा, गौरवात् । लपपादिव चामाकराणिकस्यापि चयनस्य वा-
 ष्पेन षष्ठिभ्यन्तरोत्थितायास्त्वमिवावेद्यासहत्वं, तस्य षष्ठ्या-

श्रितगुणकामप्राप्तिः फलमिति दशमे । न चोद्देश्यसम्बन्धित्वेन
 विधिविषयान्ययत्किञ्चित्प्राप्तिफलको विधिरपूर्वाविधिरिति लक्षण-
 म् । द्वादशाहिकगावामयनिकज्यनीकादिविध्यन्तर्गतयोरैन्द्रवाय-
 चाग्रं प्रथममहमेवति अथ श्रुक्राग्रमिति विध्योरव्याप्तेः । रथन्त-
 र्वृहस्पृष्टत्वेनैन्द्रवायवाग्रत्वादिप्राप्तेः सन्त्वादनैमित्तिकत्वं बोधन-
 द्वारा तत्तद्विकृतौ धामदेव्यष्टपुत्रति तत्प्राप्तिफलकत्वेनापूर्वाविधि-
 त्वात् । न च यत्किञ्चित्संबन्धित्वेन यस्य कस्य चिदप्राप्तस्य
 प्राप्तिफलको विधिरपूर्वाविधिरिति वाच्यम् । अवघातानियमस्या-
 पि विकृता धाज्यधर्मप्राप्तिफलकत्वेनातिव्याप्तेः । तावद्वृताम-
 ग्नीषोपावाज्यस्यैव नावुपांशुयाजं पौर्णमास्यामन्तरा यजतीत्यु-
 पांशुयाजे कालविधायमाप्तस्वर्गसम्बन्धप्राप्तिफलके ऽव्या-
 प्तेश्च । तत्रोद्देश्यान्यसम्बन्धित्वेन यत्किञ्चित्प्राप्तिफलकत्वा-
 धावात् । आपराग्निकहोमाविधिसंदंशपठिते द्वे आहवनी-
 ये जुहोतीति विधौ गार्हपत्यान्वाहार्यपचनाधिकरणकच-
 तुःसङ्ख्याकहोमान्तरत्वतदङ्गत्वव्यावृत्तमाप्नाग्निहोत्रहोमाभ्यास-
 त्वसिद्ध्या तेषामभ्यासानामप्राप्तफलसम्बन्धप्राप्तिफलकत्वा-
 त् । न च विधेयसम्बन्धित्वेन यत्किञ्चित्प्राप्तिफलक-
 त्वं विवक्षणीयम् । वैश्वदेवो साग्रहणी निर्वेपद् ग्रामकाम
 इति विधौ सन्निव्याम्नातानामामनहोमानामार्थवादेकग्रामफ-
 लसम्बन्धव्यावृत्त्याङ्गत्वसिद्धिफलके ऽव्याप्तेः । दर्शपूर्णमासा-
 भ्यां स्वर्गकामो यजेनेति विधौ सर्वथा ऽव्याप्तेश्चेति चेत् ॥

अत्र पितृचरणाः । उद्देश्यविधेयफलान्यतराणामनिर्धारि-
 तस्वविरोधिमाप्तिप्रयुक्तस्वामाप्तांशप्रापको विधिर्नियमः । अस्ति
 चेदं व्रीहीनवहन्तीत्युपायनियमे नियम्यावयातस्यानिश्चिनस्ववि-
 रोधिनस्वविदलनप्रतिप्रयुक्तावयाताप्त्यंशपूरकत्वात् । यज्जुग्हां

शुद्धाति मयाजेभ्यस्तत्, यदुपमृति, मयाजानूपयाजेभ्यस्तत् इत्यु-
 भयनियमे पुरोडाशं प्रथयतीति नियमे च । अत्र चोद्देश्यविधि-
 विषययोः पाक्षिकत्वे सतीत्युक्तौ तद्युक्तेनेति विधौ रथन्तरे
 प्रस्तुतमाने सम्मीलयेदित्यत्र चातिव्याप्तिः । तद्वारणार्थमप्रा-
 प्त्यंशपूर्णफलकेति । एवमपि सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति वि-
 धेरप्राप्तस्वर्गान्यफलांशपूर्णफलकत्वादतिव्याप्तिवारणाय स्व-
 विरोधिप्राप्तिप्रयुक्तत्वं अप्राप्तिविशेषणं, स्वर्गान्यफलप्राप्तेः प्रा-
 पकप्रमाणामावप्रयुक्तत्वेन विरोधिप्राप्तिप्रयुक्तत्वाभावात् । एव-
 मपि पृष्ठयः पददो बृहद्रथन्तरसामा कार्ये इति विधौ पदहांश-
 कृतीयादिदिवसेषु बृहद्रथन्तरविरोधिवैरूपादिप्राप्तिप्रयुक्तस्वामा-
 प्तिपूर्णफलकत्वादतिव्याप्तिवारणाय निर्धारितत्वं स्वविरोधि-
 प्राप्तेर्विशेषणम् । अत्र विरोधिप्राप्तेरनिर्धारितत्वाच्चातिव्याप्तिः ।
 न च हिरण्यगर्भः समवर्चताग्रइत्याधारमाष्वास्पतीति नियमे
 ऽव्याप्तिः । अत्र पक्षमाप्त्यभावादिति वाच्यम् । तस्यापूर्ववि-
 धित्वेनेष्टापत्तेः । न च नियमापूर्वस्य नियम्यजन्यत्वात्तत्र दृष्टा-
 र्थत्वात्त्रियमादृष्टकल्पनावश्यम्भावनियमापूर्वस्य हिरण्यगर्भमन्त्र-
 स्य जनकतानवच्छेदकत्वात्त्रियमापूर्वजनकत्वाभावात् । एवमस-
 मर्थमन्त्रविनियोगेषु उत्करे वाजिनमासादयति परिधौ पशुं
 निपुञ्जीतेत्यादिष्वपूर्वविधित्वं द्रष्टव्यमिति दिक् ॥

परिसङ्ख्यात्वं च वैदिकप्रमाणेन केन चित्सम्बन्धेन दूषो-
 रेकसम्बन्धत्वे लिङ्गादिप्रमाणप्रकृतविध्यनुपपत्त्यन्तरेण समुच्चि-
 त्य नित्यप्राप्तयोरनुयोगितासम्बन्धेन इतरानिवृत्तिफलजननाद्य-
 समभिव्याहृतविधित्वम् । वर्त्तते चेदमश्वाभिधानीमादत्ते इति
 शेषिपरिसङ्ख्यायाम् । शेषित्वसम्बन्धेनाश्वाभिधानीगर्दभाभि-
 धान्यगोमन्त्रसम्बन्धित्वेन, प्राप्तायोरित्यनित्यविधित्वत्वात् १ ।

इदन्ता प्रायणीया सन्तिष्ठतइति शेषपरिसंख्यायां च यदि
रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान्दृष्टीयादिति निय-
मान्तरपरिसंख्यायाञ्च । अस्य प्रकृतिविकृतिभूतानां रथन्तरसा-
म्नामरथन्तरसाम्नां चैन्द्रवायवाग्रतासम्बन्धित्वेन माप्तरथन्तरसा-
मनिवृत्तिफलकत्वात् । वाग्वा एषा यदैन्द्रवायव इत्याश्रयान्तर-
परिसंख्यायां च । अत्र ह्येवावपति ह्यत एवोद्वपतीति पावमान-
गायत्रीधृत्यनुष्टुभिक्रूरूपपरिसंख्यायां गायत्र्यादिषु तद्विन्न-
ऋक्समागमस्यैतद्विधितः प्रागसिद्धत्वेन प्राप्त्यभावादव्याप्ति-
धारणाय प्रकृतविध्यनुपपत्तीति । अत्र चैवकारोक्तपरिसंख्यावो-
धानन्तरमर्थप्राप्तिबोधः प्राप्तिसामर्थ्येनावपस्य ऋग्विषयत्व-
परित्यागः सामविषयत्वं कल्प्यतइति । एवमप्यप्राप्तपरिसंख्ये-
ति नाव्याप्तिः । चत्वारो भवन्ति षडहा भवन्तीत्यपूर्वाविधिषु ष-
ट्त्रिंशद्वात्रिक्रमयोगसम्बन्धितया माप्तषडहच्छन्दोमधर्माणां
मध्ये छन्दोमधर्मनिवृत्तिषडहेष्वतिव्याप्तिवारणाय समुच्चित्येति
प्राप्तिविशेषणम् । नहि षडहच्छन्दोमधर्माणामेकत्र समुचित्य
प्राप्तिः । सप्तमादिषु छन्दोमधर्माणां प्राप्तेः । यदि चैककर्तृप्रयो-
गसम्बन्धित्वेन प्राप्तिरस्तीति विभाव्यते तदास्त्येव परिसंख्या-
विधिरिति नातिव्याप्तिसम्भावनापि । एतेन सर्वं ब्रह्मणे परिह-
रति साम्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देयः । आग्नेया ग्रहा भवन्तीति
विधिष्वतिव्याप्तिसम्भावना परास्ता । सर्वैस्त्रिजां स्वस्वभागस-
म्बन्धितया प्राप्तिसत्त्वेनैकत्र समुचित्य प्राप्त्यभावात् । सकल-
नियमविधिव्यावृत्त्यर्थं नित्येति । यावज्जीवमाग्निहोत्रं जुहोतीत्य-
करणनिवृत्तिफलके विधावतिव्याप्तिवारणायानुयोगितासम्बन्धे-
नेति निवृत्तिविशेषणम् । अकरणनिवृत्तेः करणत्वरूपाया अ-
नुपयोगितासम्बन्धेन तदभावात् । अत एवाभावाभावस्य भाव-

रूपत्वम् । ननु तथापि ऋत्वर्यनिषेधेषु दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचतीत्यादिष्वतिव्याप्तिः । दीक्षितस्य ऋत्वर्यपुरुषार्थहोमादीनां समुच्चित्य प्राप्तिसत्त्वेनैतस्य पुमर्थहोमनिवृत्तिफलकत्वाद् इति चेत् । निषेधेषु विधित्वाभावाद्द्विधिपदेनैव तद्व्यावृत्तिरिति के चिद् । नव्यापसपभिव्याहृतेति वा विशेषणीयं, तेन न कुत्राप्यव्याप्त्यतिव्याप्त्यवकाश इति दिक् ॥

उभयभिन्नो विधिरपूर्वविधिः । प्राप्तिफलको विधिरिति लक्षणं तु नियमपरिसङ्ख्ययोः फलत्वाभावे प्राप्तिरेव फलत्वेन पर्यवस्यतीत्यभिप्रायेणेत्याहुः ॥

के चिन्तु अयोगान्ययोगव्यावृत्तिभिन्नफलको विधिरपूर्वविधिः, अयोगव्यावृत्तिमात्रफलको नियमो, अन्ययोगव्यावृत्तिमात्रफलको विधिः परिसख्येति लक्षणान्याहुः ॥

परे तु तात्पर्यविषयतापर्याप्त्यवच्छेदकप्राप्तिमद्विधित्वमपूर्वविधित्वम् । एवं तात्पर्यविषयतापर्याप्त्यवच्छेदकनिवृत्तिमद्विधित्वं परिसंख्येयत्वम् । तात्पर्यविषयतापर्याप्त्यवच्छेदकायोगव्यवच्छेदकत्ववद्विधित्वं नियमत्वम् । विषयताया अपि पर्याप्त्यङ्गीकारात् । यत्र त्वेकस्यैव विधेरुभयत्र तात्पर्यं तत्र सङ्गरोपीष्ट एवेत्याहुः ॥ वर्त्तते चैतत्प्रोक्षणविधौ । प्रोक्षणप्राप्तिफलकत्वात् । नन्वग्नये वो जुष्टं प्रोक्षामीति मन्त्रस्य देवतार्यद्रव्यप्रोक्षणलिङ्गबलाद्देविःप्रोक्षणद्वारा कर्मधित्वावगमात्तत्र एव प्रोक्षणप्राप्तिः । यथा प्रकृतौ दीक्षाहुतीर्जुहोतीति विहितानु दीक्षाहुतिष्वारूढ्यप्रयुजे ऽग्नये स्वाहेत्यादिषु पट्सु मन्त्रेषु लिङ्गक्रममाप्तेष्वग्निप्रयोगे पुनराकृतिमग्निमित्यादिषु पट्सु मन्त्रेषु पठितेषु पट्सुभिर्दीक्षयतीति वचनेन विनियुक्तेषु स्वाहालिङ्गबलाद्दोमद्वारा दीक्षार्थमेव प्राप्ते लिङ्गाद्दोमप्राप्तिः । न च वाच्यं तत्र द्वादश जुहो-

तीति वाक्यं होमविधायकमिति । प्रकृतितः प्राप्तत्वेन विध्य-
नुवादकृतवैरूप्यप्रसङ्गेनानुवादत्वात् । न च वाच्यमेकादशप्रयाजा-
न्यजतीतिवदभ्यासाविधिरयामिति । पद्मभिर्दाक्षयतीति विधेरान-
र्थक्यापत्तेः । एतत्कृतदीक्षासम्बन्धानुपपत्त्या होमद्वारकमाप्त्या
प्राकृतमन्त्रवाधापत्तेश्च । अस्तु वा मन्त्रगतद्वादशत्वं विधिः । हो-
मप्राप्तिस्तु मन्त्रलिङ्गादेव । एकस्य वाक्यस्य सर्वधानार्थक्यापे-
क्षया गुणविवर्धित्वस्य न्याय्यत्वादीति चेन्न । तार्किकमाप्त्यनव-
धानदशायामेवापूर्वाविधित्वात् । तार्किकमाप्त्यालोचनेभ्युदयाशि-
रस्कत्वप्रापश्चित्तमाप्त्यध्वर्युकर्तृकत्वाद्यनेकप्रयोजनासिद्धेः । वि-
धिना प्रोक्षणाप्राप्तौ मन्त्रस्य लिङ्गेनाग्निप्रोक्षणादावुत्कर्षापत्तेः ।
न च ग्रहणावेक्षणवन्मन्त्रलिङ्गेन प्राप्तिरिति वाच्यम् । तयोर-
पि मक्षविधेर्नैव विध्यङ्गीकारात् । अतः पदार्थाविध्यभावे म-
न्त्रस्यानङ्गतया तेन न पदार्थप्राप्तिसम्भावनापि । दीक्षाहुतीना-
मपि द्वादश जुहोतीत्यभ्यासाविध्यङ्गीकाराल्लिङ्गान्न होमप्राप्तिः ।
वेन युक्तमुदाहरणमिति दिक् ॥

तत्रापूर्वविधिरुत्पत्तिविधिविनियोगविध्यधिकारविधिप्रयो-
गविधिभेदेन चतुर्था । कर्मस्वरूपबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः,
यथाग्निहोत्रं जुहोतीति । अङ्गताबोधको विधिर्नियोगविधिः, यथा
दध्ना जुहोतीति । फलसम्बन्धबोधको विधिराधिकारविधिः,
यथा अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति । स्वाङ्गानुष्ठानबोधको
विधिः प्रयोगविधिः । स च नित्यकल्पो भिन्न उत्पत्तिविनियो-
गविध्युपजीवकश्च । न च किमर्थं तत्कल्पनामिति वाच्यम् । स-
यानदेशकालकर्तृताया अन्येनालाभात् । तल्लभाय तस्यावश्यक-
त्वात् । अङ्गप्रधानविध्येकवाक्यताबोध एव प्रयोगविधिरित्य-
न्ये । नियमपरिसङ्ख्याविधी प्रायेण विनियोगविषयावेवे-

ति दिक् ॥

सोपि विधिर्विषयभेदादष्टविधः । शुद्धधात्वर्थविधिः । अन्योद्देशेन धात्वर्थविधिः । विशिष्टधात्वर्थविधिः । अन्योद्देशेन विशिष्टधात्वर्थविधिः । धात्वर्थोद्देशेनान्यविधिः । धात्वर्थोद्देशेन विशिष्टान्यविधिः । धात्वर्थोद्देशेनान्ययोः सम्बन्धविधिः । मुक्त्वा धात्वर्थमन्ययोः सम्बन्धविधिः ॥ उदाहरणानि । अग्निहोत्रं जुहोति । अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः । सोमेन यजेत । दशापवित्रेण ग्रहं सम्पाष्टि । दध्ना जुहोति । य इष्टया पशुना सोमेन वा यजेत सोमावास्यायां वा । अत्र यागोद्देशेन पौर्णमास्यमावास्याविशिष्टविकल्पविधानात् । विकल्पितपौर्णमास्यमावास्याविधानाद्वा । प्राकाशाध्वर्यवे ददाति । अत्र प्रकृतदानोद्देशेन प्राकाशाध्वर्युसम्बन्धविधानात् । दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात् । अत्र मुक्त्वा धात्वर्थमन्यसम्बन्धविधानादित्यष्टौ प्रकारा इति श्रीर्णाः ॥ धात्वर्थोद्देशेनान्यसम्बन्धविधेरुद्देशेन विशिष्टविधितो भेदाभावात्सप्तविधत्वं युक्तम् । अत्र च पूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरदौर्बल्यम्प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्याभिधायकत्वव्युत्पत्तिसद्भाभ्यां द्रष्टव्यम् ॥

इति मीमांसकश्रीगागाभट्टकृतभाट्टचिन्तामणौ
तर्कचरणे विधिभेदतत्प्रकारनिरूपणम् ॥

ननु धातोः किं वाच्यमिति चेत् ।

अत्र वैयाकरणाः । भूवादिधातूनामुत्पत्त्यादिरूपं फलं तदनुकूलो व्यापारश्च वाच्यः । उत्पत्तिः प्राकृत्यम् । फले शक्तिप्रादकश्च भूस्तत्तायामित्यादिः सर्वोपि धातुपाठः । व्यापारे शक्तिप्रादकं च भूवादयो धातव इति सूत्रं, न्तच्च वामकारेषु भवा-

दिषु धातुसंज्ञां विद्यत्तइति बाधानुवाच्यार्थवाचितां सर्वधातूनां सूचयति । बाधातोश्च गतिरूपव्यापार एव वाच्य इति सर्वधातूनां व्यापारवाचित्वम् । न चैवं बीजमङ्कुरीकरोतीति प्रयोगापत्तिः । इष्टापत्तिः । अत्र फलानुकूले व्यापारे व्यापारजन्ये फले ऽनुकूलत्वजन्यत्वयोः संसर्गपर्यादया लभ्यतया फले व्यापारे च शक्तिः । प्रत्ययार्थस्तु व्यापाराश्रयः फलाश्रयश्चेत्याहुः ॥

कश्चित्तु भूवादय इति सूत्रं कृतैकशेषादेशब्दत्रयकं सत्तादिरूपफलवाचकभूपकारा गतिवाचकवाप्रकारा भवादिगणपठिताश्च धातव इत्येतदर्थकं सत्फलवाचितां सर्वधातूनामाहेत्याहुः ॥

अत्र मण्डनः । फलमेव धात्वर्थः । पञ्चिगमित्यजिपतत्यादीनां विक्लित्युत्तरदेशसंयोगपूर्वदेशविभागापोदेशसंयोगादय एवार्थाः । अनुकूलव्यापारस्तु प्रत्ययार्थः । लडाद्यर्थवर्तमानत्वादिकं व्यापारे ऽन्वेति, समानपदोपात्तत्वात् । तेन व्यापारविरमे न पचतीतिप्रयोगः, फलानुत्पाददशायां व्यापारमात्रकाले पचतीति प्रयोगश्च । व्यापारविरमे पाको विद्यते पच्यर्थो विद्यतइति प्रयोगस्तु विक्लित्तिर्वर्त्ततइतिवदिष्ट एव । अत एव पाकं करोति पाके व्यामिषतइति पाकात्पृथक् करणेन व्यापारविवरणम् । न च ग्रामो गमनवानिति प्रयोगापत्तिः, उत्तरदेशसंयोगरूपफलस्योभयनिष्ठत्वादिति वाच्यम् । तथात्वेपि निरूपकत्वादिसम्बन्धविशेषेण वर्त्तमानस्यैव फलस्य वाच्यत्वाङ्गीकारात् । अन्यथाभिमुख्यसम्बन्धेन संयोगानुकूलक्रियाया ग्रामेपि सत्त्वाद्वापारवाचित्वेपि तुल्यो दोषः । एव विध्यर्थकृतिमाध्यत्वेष्टसाधनत्वादीनामपि व्यापारएवान्वयः । तेनौदनकामः पचेदित्यादावौदनसाधनत्वस्य कृतिसाध्यत्वस्य च व्यापार-

एवान्वयः । एतेन फलस्योपायगोचरकृतिसाध्यतया उपायस्य स्वगोचरकृत्यसाध्यत्वेन विधिवाच्येष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोः पाके ऽन्वयात्तत्रमदृन्त्यनुपपत्तिरिति मणिक्कुत्तद्रूपणमपासम् । तदनुकूलव्यापारे प्रवृत्तेरिष्टत्वात् । न चैवं यजेत् दद्याच्छुद्ध्यादित्यादिषु पर्यायत्वमसङ्गः । स्वत्वध्वंसरूपफलस्यैकत्वादिति वाच्यम् । यजतेः स्वत्वध्वंसरूपफलवाचित्वात् । ददातेः परस्वत्वमात्ररूपफलवाचित्वात् । जुहोतेः मक्षेपरूपफलवाचित्वात् । एतेन स्वत्वध्वंसरूपफलोपलक्षितदेवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागो यजिवाच्यः, सङ्कल्पितस्वीकरणपूर्वकपरस्वत्वापत्तिस्वत्वध्वंसफलकद्रव्यत्यागो ददातिपदवाच्यः, देवतोद्देश्यकमक्षेपफलको द्रव्यत्यागो जुहोतिपदवाच्य इति भेदः । न च देवतायै दानस्यले यजतीतिमयोगापत्तिरिति वाच्यम् । देवताया असम्मानत्वेन तत्र ददातेर्लाक्षणिकत्वात् । एवं चास्तिमवतिविद्यत-इत्यादेः फलमात्रप्रतीतिरुपपद्यते । करोतेश्चोत्पत्तिरूपफलवाचित्वं, तदनुकूलव्यापारो यत्नरूपः प्रत्ययवाच्यः । एवं च न करोतिपदयोः समानार्थकत्वं, न वा यततेः सकर्मकत्वापत्तिरनुपयोगश्च । एवं जानातीत्यत्र विजातीयविपयता, इच्छत्यादावपि विजातीयविपयता, नश्यतीत्यत्र दर्शनाभावरूपफलमेव वाच्यम् । अतः सर्वधातूनां फलएव शक्तिरित्याहुः ॥

अन्ये तु व्यापार एव धात्वर्थः । न चोक्तदोषः । तत्तद्भा-
तुसममिव्याहृतद्वितीयाया एव संयोगादिरूपफलविशेषबोधक-
त्वाक्षीकारादित्याहुः ॥

के चिन्तु पचतीत्यादौ फलजनकतावच्छेदकतया व्यापार-
समुदायनिष्ठोन्निमव्यापारानिष्ठो वा वैजात्यमस्रण्डोपापिर्वा सिद्धः
पच्याघर्षः । एवं च घातृघातव्यापाराश्रयण्य कर्तृतया ताद-

शव्यापारविवक्षायां चैत्रः पचति काष्ठं पचतीत्यादिप्रयोगः ।
एवं करोतेर्व्यापारवाचित्वम् । न च यत्नजन्यत्वाजन्यत्वप्रति-
सन्धानात्पटाङ्कुरयोः कृताकृतव्यवहारेण रोगेण स्पन्दमानोपे
चैत्रे स्पन्दं करोतीत्यप्रयोगेण च करोतेर्यत्नवाचित्वमिति वा-
च्यम् । करोतेर्यत्नार्थकत्वे तस्याकर्मकत्वेन करोतेरकर्मकत्वाप-
त्तेः, फलममानाधिकरणव्यापारवाचित्वात् । उत्पत्तिरूपफल-
व्यधिकरणव्यापारवाचित्वेन ज्ञानादावित्रान्यकर्मकत्वे तु यततेर-
पि सकर्मकत्वापत्तिः । एधाञ्चक्रइत्यादिवद्यततेरनुप्रयोगापत्ति-
श्च । अतः करोतेर्व्यापारसामान्यवाचित्वमिति वदन्ति ॥

अन्ये तु करोतेर्यत्नवाचित्वम् । न चोक्तंदोषः । विवक्षावि-
कक्षाभ्यां सकर्मकाकर्मकधात्वोः पच्यास्योरापि पचति मासमास्य-
तइत्यादावतिमसङ्गेन नोक्त सकर्मकत्वम् । किं त्वविवक्षाविर-
हविशिष्टकर्मकाङ्क्षधातुत्वम् । तेन सकर्मके विशेषणाभावेना-
कर्मकत्वस्याकर्मकत्वंविवक्षाऽसत्त्वेन सकर्मकत्वस्य चासतिः ।
आकाङ्क्षायाः शब्दवैचित्र्यकृतत्वादेकस्य धातोरर्थभेदेन सकर्म-
कत्वाकर्मकत्वे । एव पर्याघाणामपि तदव्याहतम् । एवमविवक्षा-
विरहविशिष्टकर्मद्रयाकाङ्क्षधातुत्वं, द्विकर्मकत्वम् । तस्यापि एक
कर्मविवक्षणेन निशां निनायेत्यादिप्रयोगे न सतिः । अतः
प्रयत्न एव करोत्यर्थ इत्याहुः ॥

यत्तु जानातिनश्यतीत्यादौ व्यापार एव प्रत्ययार्थः, तस्य
च धात्वर्थे ऽभेदेनान्वयः, तेन ज्ञानाभिन्नो व्यापारो नाशाभि-
न्नो व्यापार इत्याह । तत्प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयस्याव्युत्प-
न्नत्वेन मूर्खदाम्भिकलिखितत्वेनोपेक्षणीयम् ॥

इति धात्वर्थवादः ॥

एवमाख्यातस्य व्यापाररूपभावनायां शक्तिः । ननु धा-

तोरेव व्यापारवाचितया धात्वर्थातिरिक्तभावनायां मानाभावः ।
न चास्तिभवत्यादिधातुनः फलस्यैव प्रतीतिव्यापाराऽप्रतीतिश्च
तत्सामान्येन पच्यादीनामपि फलएव शक्तिः, न व्यापारइति
वाच्यम् । तत्रापि

अस्त्यादावपि कर्त्रश्ले भाव्ये ऽस्त्येव हि भावना ।

इत्यादिव्याकरणोक्तरीत्या कपालावस्थो घट आत्मानं भा-
वयतीति वार्धकोक्तरीत्या च तद्वाचित्वात् । नापि फलमात्रे
तस्य शक्तिः सम्भवति, व्यापारोपरमे पाको विद्यते इति प्रती-
तेर्ग्राभो गमनवानिति प्रयोगस्य चापत्तेः । घटादिसमभिव्याहार-
स्य व्यापारमत्पापकंत्वकल्पने फलप्रत्ययप्रतिबन्धकल्पने वा गौ-
रवम् । पच्यर्थो विद्यतइति प्रयोगापत्तिश्च । घटादेव्यापारवाचि-
त्वकल्पना तु सर्वभावप्रत्ययानां धात्वर्थातिरिक्तवाच्याभावनि-
यमेन निरस्ता । अतो न फलमात्रं धात्वर्थः । नापि व्यापार-
मात्रं, त्यजिगम्योः पर्यायतापत्तेः । अतः फलं व्यापारौ धात्व-
र्थः । पच्यादिधातोरिविकल्प्यादिफले ऽनुकूलव्यापारे च प्रत्ये-
कं शक्तिर्न विशिष्टे व्यापारस्यैकदेशत्वापत्त्या कारकानन्वयाप-
त्तेः । व्यापारश्चात्मानिष्ठः प्रयत्नः फूत्कारादिशरीरगता चेष्टा
च । अनुकूलत्वस्य संसर्गपर्यादाद्यभ्यत्वाच्च तत्र शक्तिः । याव-
त्सु च व्यापारेषु पच्यतीति प्रयोगस्तावत्सु प्रत्येकं शक्तिः, श-
ष्यतावच्छेदकं च तावदन्यतमत्वम् । फलानुकूलत्वं तत्त्वं
वा । एतेन प्रयत्नस्यान्यथासिद्धत्वेनाजनकत्वात् प्रयोजकव्या-
पारस्य तत्त्वे व्यवहितकृप्यादीनामपि संग्रहापत्तिरिति परास्त-
म् । न च धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वस्य कर्तृतया सर्वेषां कारकाणां
कर्तृत्वापत्त्या तृतीयाघापत्तिरिति वाच्यम् । विवक्षाया एव
त्रिप्रसङ्गत्वात् । अत्र, एव, तत्तत्कारकव्यापारास्य, पच्यर्थत्वविवेकः

क्षायां काष्ठे पचति स्यात्ती पचतीत्यादिप्रयोगोपपात्तिः । न चैवं प्रत्ययवैयर्थ्यं, प्रकृत्युपात्तफलव्यापारान्यतराश्रयस्याख्यातत्वेन तित्वादिना वा एकवचनत्वादिना चैकत्वादिसङ्ख्याया लङ्त्वादिना वर्तमानत्वादेस्तदर्पत्वात् । तत्रापि लाघवेनाश्रयत्वस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वम् । यत्ननिरूपकत्वादीनां संसर्गत्वात् । अत एव फलव्यापाराश्रयस्य तिर्थ्यत्वादनभिहिताधिकारे कर्मणि द्वितीयेत्यादिशास्त्रबोधिततृतीयाद्वितीयान्तत्वं कर्तृकर्मणोर्भुज्यते । अन्यथा तिङ्गं कर्तृकर्मणामभिधायकत्वेन सर्वदा द्वितीयातृतीयाद्युत्पत्तिप्रसङ्गेन देवदत्तः पचतीत्यादीनामबोधकत्वप्रसङ्गः । तत्रापि घात्वर्थव्यापारस्य मुख्यविशेष्यत्वं, सर्वकारकाणां फलस्य वर्तमानत्वादिकालस्य च व्यापारविशेषणत्वम् । एकत्वादिसङ्ख्यायाश्च कर्तृकर्मणोः, कर्मणश्च फले । एवं च कर्त्राख्याते तण्डुलनिष्ठविचित्रिचिजनक एकाश्रयको व्यापार इति, कर्माख्याते चैकाश्रयकफलजनको व्यापार इति बोधः । प्रथमान्तपदोपस्याप्यस्याख्यातोपस्याप्यकर्तृकर्मभ्यामभेदेनान्वयः, स्यीयतइत्यादौ भावाख्याते सङ्ख्यानन्वितैव घात्वर्थान्विता वा । अनुशासनाच्च द्विवचनादीनामसाधुत्वम् । न च प्रत्ययार्थाश्रयस्य घात्वर्थव्यापारविशेषणत्वे प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमिति प्रत्ययार्थप्राधान्यबोधकस्मृतिविरोधः । तस्या भावप्राधानमाख्यातमिति विशेषस्मृत्या धायात् । किं च नात्र प्रत्ययार्थोद्देशेन प्राधान्यविधिः । लिङ्सङ्ख्ययोर्व्यभिचारेण विधेयस्योद्देश्याव्यापकत्वात् । नापि प्रधानोद्देशेन प्रत्ययार्थत्वविधिः । नामसु मातिपदिकार्यप्राधान्येन व्यभिचारात् । अत एव तस्याः प्रमाणान्तरसिद्धप्राधान्यानुवादकत्वमिति वैयाकरणाः ॥

अत्र गौतमीयाः । आख्यातस्य यत्नो वाच्यः । यत्नार्थ-
ककरोतिना विवरणात् । किं करोतीति यत्नप्रश्ने पचतीत्युत्त-
रस्य यत्नार्थकत्वं विनानुपपत्तेः । कृञश्च यत्नाभिधायक-
त्वम् । पटाङ्कुरयोः कृत्यकृतिव्यवहारात् । तृजन्तकर्तृपदस्य कृ-
त्पाश्रयवाचकत्वम् । अन्यथा क्रियाश्रयवाचित्वापत्त्या कार-
कमात्रं कर्तृपदार्थः स्यात् । अतः

कृताकृतविभागेन कृतरूपव्यवस्थया ।

यत्न एवाकृतिः पूर्वापरास्मिन् सैव भावना ॥

इति यत्न एवाख्यातार्थः । रथो गच्छतीत्यत्रानुकूलव्या-
पारे जानाति इच्छति यतते करोतीत्यादावाश्रयत्वे ऽपक्षीयते
नश्यति भविष्यतीत्यादौ मतियोगित्वे सर्वत्रानुकूलव्यापारे
वा निरुद्धा लक्षणा । अत्र शक्यतावच्छेदकं च जीवनयोनिनिवृ-
त्तिजनकयत्नभिन्नयत्नत्वम् । यतते करोतीत्यव्यवहारात् । श-
क्ततावच्छेदकं च लत्वं तित्वादिर्कं वा । तस्य मत्पथार्थत्वा-
द्वात्वर्यानिरूपितं विशेष्यत्वं, मत्पथार्थमाधान्यवोधकस्मृतेः ।
आख्याताभिहितसङ्ख्या च आख्यातार्थविशेष्ये आख्यातता-
त्पर्यविषयविशेष्ये वा ऽन्वेति । स च प्रथमान्तपदोपस्थाप्यः ।
चैतः पचतीति कर्त्वाख्याते तण्डुलः पच्यते इति कर्माख्याते पच्यते
ओदनः स्वयमेवेति कर्तृकर्माख्याते प्रथमान्तविशेष्यकशब्दबोधा-
नुभवात् । आख्यातार्थयत्नस्य समवायेन चैत्रे स्वजन्यव्यापार-
जन्यफलवत्त्वसम्बन्धेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये तण्डुलादौ वा प्रका-
रत्वात् । एतेनानभिहिताधिकारकत्वानुपपत्तिकृततण्डुलं पच्यते-
इत्यादिप्रयोगापत्तिरपास्ता । कर्तृकमेनिष्ठसङ्ख्यानभिधानस्यैवा-
नाभिहिताधिकारार्थत्वात् । न च व्यापार एवाख्यातार्थ इति
न्यङ्गम् । व्यापारस्तत्सोपाधिप्राप्तत्वात् । अतएव व्यापारोपस्थाप्येच्छेदक-

त्वे लाघवात् । अत एव न कर्त्ता वाच्यः । आक्षेपलभ्यत्वाच्च ।
तदुक्तम् ।

आक्षेप्यलभ्ये सङ्ख्येये नामिधानस्य कल्पना ।

सङ्ख्येयमात्रलाभेपि साकाङ्क्षेण व्यवस्थितिः ॥

अतो यत्न एवाख्यातार्थः । अयं च शाब्दबोधप्रकारः ।
प्रयमान्तपदोपस्थाप्यस्यैव मुख्यविशेष्यत्वम् । कर्त्रारूपाते फलं
व्यापारे विशेषणं, कर्मारूपातेपि व्यापारः फले,जन्यत्वादि च
संसर्गः । यत्नश्च प्रत्ययार्थः । तेन तण्डुलनिष्ठविविळित्तिजनक-
यत्नवान् देवदत्त इति कर्त्रारूपाते, देवदत्तनिष्ठकृतिजन्यव्यापा-
रजन्यफलशाली तण्डुल इति कर्मारूपाते बोधः । फलमात्मनेप-
दार्थः । निष्ठत्वं कृतिश्च द्वितीयातृतीयाद्यर्थः, संसर्गोवा, तेन
स्मृतिरप्युपपन्नेत्याहुः ॥

यत्नकोशकारस्तु व्यापारोधात्त्वर्थः । उत्पादनमाख्याता-
र्थः । तेन रथो गच्छति जानाति नश्यतीत्यादौ न लक्षणा ।
उत्पादयतीत्यत्र प्रत्ययार्थोऽनुवादकः । अनुत्पादवाचिधातूत्तरप्रत्य-
यस्य चोत्पादवाचित्वमित्याह ॥

सिद्धान्तस्तु कृत्रो न यत्नार्थकत्वम् । वीजिनाङ्कुरः कृतः
स्वर्गादिना मुखं कृतमिति यत्नं विनापि व्यवहारात् । कर्त्तृपद-
स्य कर्मादिपदवद्ब्रूढत्वात् । रुढिश्च कृत्याश्रये व्यापाराश्रये वा ।
अन्यथा प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः कृत्तिकृत्याश्रययोरनन्वयापात्तिः ।
अतः कृत्रा विवरणेनारूपातस्य यत्नार्थत्वं गर्भस्त्रावगलितम् ।
किं च यतते करोतीत्यत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरनन्वयापात्तिः पौन-
रुक्त्यं च । एषिप्पति द्वौ त्रय इत्यादाविव प्रत्ययस्यानुवादक-
त्वं वा । अपत्नार्थकधातूत्तराख्यातप्रत्ययानां यत्नार्थत्वं वा ।
रथो गच्छतीत्यादावचेतने जानाति इच्छतीत्यादौ कृत्यजन्ये

चारुपातप्रयोगस्य गौणत्वम् । अनुकूलत्वमात्रे वा लाक्षणिकत्वे
 ब्राह्मणे श्रोत्रियपदस्यैव कल्पयितुं युक्तम् । एवं मध्यमोत्तमपुरु-
 पयोर्धुम्पदस्मदोश्चेतनार्थकतया उचेतनार्थे ऽनुपपत्तिः । अतः
 कृत्वो व्यापारो ऽर्थस्तेन विवरणाच्चाख्यातप्रत्ययानां तत्रैव श-
 क्तिः । एवं सति फलानुकूलव्यापारस्य धात्वर्थत्वेपि न यत्न-
 स्य तदर्थत्वम् । पाके यतते पाकं करोति पाकं भावयतीत्यादि-
 षु पाकात्पृथक्करणेन यत्नयानानुपपत्तेः । अतो विवरणवेलायां
 भासमानस्य यत्नस्य धातुवाच्यत्वासम्भवात्फलजनकव्यापार-
 स्योक्तीत्या वा व्यापारस्यैव धातुवाच्यत्वम् । न चान्ते त्य-
 जिगम्योः पर्यायता । तत्तद्भातुसमभिव्याहृतद्वितीयाया एव सं-
 योगादिरूपफलविशेषबोधकत्वाद्गीकारात् । सर्वत्र फलानां द्विती-
 याद्यर्थत्वस्याश्रयत्वजन्यत्वादीनां च समर्गलम्पत्वस्याद्गीका-
 रात् ॥

के चित्तु विविलत्यादिफलजनकतावच्छेदकतया व्यापार-
 समुदायनिष्ठेऽन्तिमव्यापारनिष्ठो वा वैजात्यमखण्डोपाधिर्वा प-
 च्यर्थः । कर्मत्वकर्तृत्वादिकमपि जातिरूपमखण्डोपाधिरूपं वा ।
 अत एव तस्य व्याप्त्यवृत्तित्वं सद्गच्छते । एवं देवतात्वम-
 पि । अतः प्रयोज्यव्यापारवाचिषु भवतिविविच्छद्यतीत्यादिषु
 अयोज्यव्यापारजन्यत्वस्य प्रयोजकव्यापारवाचिषु पञ्चादिषु
 विविलत्स्यनुकूलत्वादेराक्षेपेण मानाद्यन्नभिन्नफलानुकूलव्यापा-
 रणां तत्तद्दृष्टिजातेरखण्डोपाधिर्वा धातुवाच्यत्वम् । यत्नस्य तू-
 च्छरीत्या धात्वर्थत्वासम्भवात् पारिशेष्यात्मत्ययवाच्यत्वम् । त-
 प्रापि न यत्नत्वेन वाच्यता, किं तु अनुकूलव्यापारवाचिक-
 श्रोत्रिणा विवरणाद्गो गच्छतीत्यादिसाधारणायानुकूलव्यापार-
 स्तेन वाच्यता । करोतेऽन् अर्थकर्मकर्तृकर्मकर्मण्यन्तमन्-

तिसमानार्थकत्वम् । तादृशकरोतिना विवरणेनान्योत्पादानुकूलत्वेन यत्नएव शक्तिः सैव भावनेति ॥

के चिन्तु लघुभूतशक्यतावच्छेदके सम्भवति तद्गौरवस्यान्याय्यत्वाद्यत्नार्थककृत्वा विवरणाच्च यत्नत्वमेव वाच्यतावच्छेदकम् । नन्वेवं करोतेर्यततिसमानार्थकत्वे फलसमानाधिकरणव्यापारवाचितयाऽकर्मकत्वापत्तिः । उत्पत्तिरूपफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वेन ज्ञानादिवत्सकर्मकत्वे तु घततेरपि सकर्मकत्वापत्तिः । एधाञ्चके इत्यादिवदनुप्रयोगापत्तिश्च । न च कृत् चानुप्रयुज्यते लिटीति कृधातोरेवानुप्रयोगविधानाच्च तदापत्तिरिति वाच्यम् । अनेन प्रत्याहारान्तःपातिव्यापारसामान्यवाचिधातूनामनुप्रयोगविधानात् । अत एव प्रत्याहारान्तःप्रविष्टसंपदो नानुप्रयोग इति चेत् । विवक्षाविवक्षाभ्यां धात्वो सकर्मकाकर्मकत्वे पव्यास्योरपि पचति मासमास्यतइत्यादाविति प्रसङ्गान्नोक्तं सकर्मकत्वम् । किं त्वविवक्षाविरहविशिष्टकर्माकाङ्क्षधातुत्वं, तेन सकर्मके विशेषणाभावेनाकर्मकत्वस्य विवक्षासत्त्वेन सकर्मकत्वस्य चाक्षति । आकाङ्क्षायाः शब्दवैचित्र्यकृतत्वादेकस्य धातोरर्थभेदेन सकर्मकत्वाकर्मकत्ववत्पर्यायाणामपि तदव्याहतम् । एवमविवक्षाविरहविशिष्टकर्मद्वयाकाङ्क्षधातुत्वद्विकर्मकत्वमिति द्विकर्मकस्याप्येककर्मत्वे निनायेत्यादौ न क्षतिः । अनुप्रयोगस्तु शब्दसामर्थ्यकृतव्यापारसामान्यवाचकव्यादिधातोरिवोपपादनीय इत्यस्तु प्रसक्तानुप्रसक्तम् । एव च यततिपर्यायत्वेपि कृत्ः सकर्मकत्वोपपत्त्या तदर्थयागादि ध्युपपत्तेः क्रियते घट स्वयमेवेत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । अतो यत्नत्वमेव वाच्यतावच्छेदकमित्याहुः ॥

जानाति इच्छति यतेत करोति भवति नश्यतीत्यादावा-

श्रयत्वप्रतिषो गित्वादौ निरूढलक्षणा । न चाश्रयत्वं संसर्ग इति वाच्यम् । नामार्थधात्वर्थयोरपेदातिरिक्तसम्बन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । अन्यथा तण्डुलः पचति चैत्रः पच्यते तण्डुल इत्यादावन्वयबोधोपपत्तेः । शक्ततावच्छेदकं लत्वादिर्कं स्थानिवृत्तिः । तिवादिप्रत्ययादर्थप्रत्ययस्त्वादेशिस्मरणादिति के चित् ॥

अन्येतु स्थानिभूतलादिकमजानतोप्यर्थप्रत्ययाच्छवादीनां साधुत्वार्थं कल्पितत्वेन प्रतिव्याकरणं भिन्नत्वेन च तत्र शक्तिग्रहासम्भवाद् ओदशवृत्तितित्त्वादिक्मेव शक्ततावच्छेदकं, गच्छेत्यादौ शवादिचिकरणवृत्ति तदित्याहुः ॥

तत्सिद्धं व्यापारत्वेन यत्नत्वेन वा प्रत्ययवाच्यो यत्नो भावनेति । स च नित्यं सकर्मकः । नित्यसकर्मकेन कृत्वा णि-जन्तभवतिना च विवरणात् । एवं च स्वास्थ्यकामः स्वपेदित्याद्यकर्मकधातूनामपि स्वास्थ्यादिभाव्यकत्वोपपत्तिः । तस्य भावनायां कर्मत्वेनान्वयात् । तस्याश्च मुख्यविशेष्यत्वेनैवान्वयः । न च चैत्रः पचतीत्यादौ तस्याः प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये चैत्रादौ प्रकारतयान्वयानुभवाद् न मुख्याविशेष्यत्वं सम्भवतीति वाच्यम् । स्थाल्यां पचति काष्ठैः पचति खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यादित्यादौ प्रथमान्तपदाभावेपि शाब्दबोधानुभवेन भावनामकारकशाब्दबोधे प्रथमान्तपदोपस्थितेर्हेतुत्वस्य षक्तुमशक्यत्वात् । न च तत्र प्रथमान्तकर्तृवाचिपदाध्याहारः । प्रत्ययवाच्यसंख्यायाः समानपदोपस्थाप्यकर्त्रन्वयसम्भवेनाध्याहारोपस्था लक्षणाया लघुत्वेन चारूपाते कर्तृलक्षणाया एव युक्तत्वात् । एतेनारूपातार्थविशेष्ये आरूपाततात्पर्यविषयविशेष्ये वा प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये वा संख्यान्वयः । गगनेन स्थीयतइत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात्संख्या नन्वित्येवैत्यवास्तम् । काष्ठैः पचतीत्यत्राप्यनन्वयापत्तेः पचतीत्यत्र

कृतिविशेष्यकबोधस्वीकार, ऽननुगमाच्च । आख्यातार्थविशेष्यत्वा-
दिना हेतुत्वस्याख्यातजन्योपस्थितेर्हेतुत्वापेक्षया गुरुत्वाच्च । एवं
च यत्र प्रथमान्तपदोपस्थाप्योस्ति तत्राप्याख्यातार्थकर्त्तर्यभेदेन
तस्यान्वयो, न तु भावनाविशेष्यत्वं, न च कारकाणानां
भावनायां प्रकारकत्वेनान्वयो भावनायाश्च प्रथमान्तपदोप-
स्थाप्यइत्यनेकव्युत्पत्तिकल्पनापत्तिः । एतेन कारकाणां धात्वर्थे
तस्य वर्त्तमानत्वादीनां च भावनायां तस्याश्च प्रथमान्तपदो-
पस्थाप्ये प्रकारकत्वेनान्वय इति परास्तम् । किं च पश्य मृगो
धावतीत्यत्र दर्शनभावनायां धावनभावनया एव कर्मत्वेनान्व-
यः मृगस्य प्रथमान्तत्वेन तदनुपपत्तेः । अध्याहारे वाक्यभेदात् ।
सा चान्यविशेषणीभूता न सम्भवतीत्यतोपि मुख्याविशेष्य-
त्वम् । न च मृगनिष्ठयत्नस्यानुमेयत्वेन साक्षाद्भावनार्कर्मत्वं न
सम्भवतीति वाच्यम् । ज्ञानकर्मत्वसम्भवात् । भावनाथयत्वस्य
तत्सम्भवाच्च । अत एकवाक्यत्वस्यानुपपत्त्यापि विशेष्यत्वम् ।
न चैवं पाकभावना जायतइत्यस्मिन्नर्थे पचति भवतीति प्रयोगा-
पत्ति, रिष्टापत्तेः । किं च भावप्रधानमाख्यातमिति स्मृतेर्भावन-
नाप्राधान्यबोधिकायाः सार्थकत्व, मन्प्रधानर्थव्यापत्तिः । न च
नेर्य भावना प्राधान्यबोधिका, किं तु धात्वर्थः केवलः शुद्धो
भावेनेति वैयाकरणपरिभाषितधात्वर्थप्राधान्यबोधिकेति वाच्य-
म् । लिङ्प्रत्ययवाच्याख्यातशब्दसामानाधिकरण्यानुपपत्तेः ।
न च सर्वमाख्यातर्जं नामेति स्मृतेराख्यातपदेन धातुरेवोच्यत-
इति वाच्यम् । पाक इत्यादावाख्यातपदाप्रयोगात् । नामानि-
र्वचने तु आख्यातपदन्तत्प्रकृतां लाक्षणिकम् । तेनाख्या-
तशब्दस्य धातुराचित्वाभावात्प्रत्ययवाच्याख्यातपदसामानाधि-
करण्यानुपपत्तिः । अतो ऽत्र पट्टिस्त्रिष्टुभो माध्यन्दिनं सवनमिति-

बदनेकारुपातार्थोद्देशेन भावनाप्रधानविधिः । तेनारुपातवाच्य-
लक्ष्यकालसङ्ख्याभावनाकर्तृकर्मसु भावनाप्राधान्यं विधत्ते ।
अन्यथा घात्वर्थनिरूपितप्राधान्यविधौ प्रकृतिप्रत्ययाविति स्मृ-
तिप्राप्तत्वेनानुवादे आनर्थक्यापात्तिः । वैयाकरणपरिभाषणं तु न-
पुंसके भावे क्त इत्यादौ घात्वर्थग्रहणमेव न स्वतलाद्यर्थग्रहणमि-
त्येतदर्थं, न तु भावपदशक्तिग्राहकम् । एवं सत्त्वभयानानि
नामानीत्यत्रापि पावको लावक इत्याद्यनेकार्थनामसु छिन्नसंख्या-
न्वययोगिनः प्राधान्यबोधनम् । यद्यदिपदेपि जातिव्यवस्थोरु-
पयोरपि प्राधान्यम् । अत एव चाकृत्यधिकरणे जातिव्य-
वस्थोर्बोधदृषमित्याहुः ॥ अतो ऽनेकार्थप्रतिपादकेष्वारुपातेषु
भावनाप्राधान्यनियमो भावप्रधानमारुपातमित्यनया स्मृत्या
क्रियते । सत्त्वप्रदानानि नामानीति स्मृत्या ऽनेकार्थप्रतिपादकसु-
वादिषु क्रियापदं विनान्वयबोधजननात् । क्रियान्वयं विना
कारकत्वव्याघाताच्च । प्रधानभूतक्रियान्वयित्वेन कर्तृत्वादिकार-
कप्राधान्यनियमः । कारकाणामेव प्राधान्यं संख्यादीनां प्रातिप-
दिकार्यस्यापि प्रत्ययार्थप्राधान्यबोधकस्मृत्या कारकान्वयः । सं-
ख्यादीनां तु समानाभिधानश्रुत्या तत्परिच्छेदद्वारा कारके एवा-
न्वय इति चतुर्थे स्फुटम् । अतः सर्वकारकाणां भावनान्वयात्
सिद्धं भावनाया मुख्याविशेष्यत्वम् ॥

कारकाणां भावनान्वयश्च साक्षादसम्भवाद्घात्वर्थपरिच्छे-
दद्वारक, तत्राभिहितकर्तृकर्मवाचिनी प्रथमेति मने प्रथमार्थकर्तृ-
त्वादेर्भावान्वयः । प्रातिपदिकार्ये प्रथमेति मने कर्तृत्वादिसं-
गणं चैत्रादेरेव तत्रान्वय इति के चित् । वस्तुनो लक्षणैव युक्ता,
निपातानिरिक्तनामार्थारुपातार्थोर्भेदान्वयामम्भवाद्दिति । तत्र
चाधिकारित्वपि संसर्ग इति के चित् । एवं सम्प्रोचनविभक्ते-

रपि प्रथमासमानार्थकत्वात्तदर्थोपि भावनान्वयी । एवं क्त्वाणमु-
ल्लङ्घनसुज्ञनञ्चवाच्यार्थानां कालावृत्त्यभावादीनामपि भावनाया-
मन्वयः । एवं निमित्तस्य कारकत्वाभावे ऽप्यनुष्ठापकत्वसत्त्वा-
द्भावनान्वयः । पष्ठ्यास्तु कारकविभक्तित्वाभावात्तदर्थस्योपप-
दार्थेनान्वय इति संप्रदायः ॥

अन्ये तु साक्षात्परंपरासम्बन्धेन भावनायामेव प्राधान्येना-
न्वयो युक्त इत्यप्याहुः ॥

एवं वर्तमानत्वादिकमपि । विध्यर्थोपि प्रवर्तना जनकता-
सम्बन्धेन भावनान्वयी, संख्यायास्तु भावनाक्षिप्ताखण्डोपाधि-
रूपकर्तृत्वकर्मत्वान्वयी, न तु तदाक्षिप्ततदाश्रयान्वयः । एवं च य-
जेतेत्यादावाश्रयभेदेपि एकवचनोपपत्तिः । वसानावित्यादौ प्रमा-
णान्तरानुरोधाद्धक्षिताश्रये तदन्वयः । तत्र शब्दिकरणस्थले क-
र्तृत्वान्वयी यगादीविकरणे कर्मत्वान्वय इति व्यवस्थेति सं-
प्रदायः ॥

के चिन्तु स्थापते सुप्यतामित्यादौ भावनायामेव संख्या-
न्वयः । प्रधानान्वयस्य युक्तत्वात् । न चैवं कृतौ संख्यान्वये त-
स्याः सत्त्वनापत्तिः । इष्टत्वात् । तत्रापि स्मृतिबोधितप्राधान्या-
स्यते । न हीयं स्मृतिरसन्वभूतस्य प्राधान्यबोधिका, संख्यायाः
प्राधान्यप्रसङ्गात् । न च भावनाद्वये द्विवचनापत्तिः । एकवचन-
स्यैव साधुत्वात् । अतो युक्तः परंपरया भावनान्वयः । गगनेन
स्थापितइत्यादावाख्यातलक्ष्ये आश्रयत्वे संख्यान्वयो ऽनन्वितैव
वा संख्येत्यप्याहुः ॥

कर्तृत्वकर्मत्वयोरपि भावनायामन्वयः, तत्र कर्त्तारिथा-
ते आख्यातलक्षितकर्तृत्वस्य सामानाधिकरण्येन कर्मरिथाते
तदाच्यप्रयत्नप्रयोज्यतया लक्षितफलस्य सामानाधिक रण्येना-

न्वयः । तदाक्षिप्ताश्रयामेदेन प्रथमान्तोपस्याप्यान्वयः । एवञ्च
 तष्टुलाभिन्नाश्रितत्वकर्मत्वसमानाधिकरणफलप्रयोजको घ्या
 पार इति कर्मारूपाते, कर्त्रारूपाते देवदत्तनिष्ठकर्तृत्वसमानाधि
 करण पाकानुमूलो यत्न इति धोषः । कर्तृत्वं च तृतीयार्यः ।
 एवमोदनः पच्यते स्वयमेवेति कर्तृकर्मारूपाते गोदननिष्ठयोः
 कर्तृत्वकर्मत्वयोर्विषयलक्षणादोदननिष्ठकर्मत्वसमानाधिकरणफलप्र-
 योजकौदननिष्ठकर्तृत्वसमानाधिकरणपाकानुमूलभावनेति धोषः ।
 तत्र कृतेर्वाधाद्व्यापारे लक्षणा । न चैवमोदनः स्वपचतीति प्रयो
 गापत्तिः । कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इति यगादिविधानेन तादृ
 शस्यासाधुत्वात् । अत एव तत्र चैत्रे न प्रथमा न तृतीया, किं
 तु पठ्यति सम्प्रदायः । तस्माद्भावप्रधानमाख्यातमिति स्मृत्यैव
 सर्वकारककर्तृत्वादिनिरूपितं च प्राधान्यं भावनाया इति सिद्ध-
 म् । किं चान्तयेव स्मृत्या प्राधान्ये भावनाया बोधिते प्रधानस्य
 गुणाक्षेपकत्वानियमेन भावनाया एव कर्तृत्वकर्मत्वाक्षेपकत्वं युक्तं
 न वैपरीत्यम् । अनन्पलभ्यस्य शब्दार्थत्वाच्च नाक्षेपलभ्ये कर्तृ-
 त्वादी शक्तिः । किं स्वाक्षेपककृतायेव । अत एव यत्र नाक्षेपक
 त्वं, तत्र नानैव शक्तिः, यथा संख्यादी । न चैव पक्षा पचमानः
 पक इत्यादिकर्तृकर्मकृतामपि भावनावाचित्वं लाघवादिनि वा-
 च्यम् । नामार्थयोर्भेदान्वयानुपपत्ते, रतस्तत्र कर्त्तरि कृदित्याद्य
 नुशासनीकी आश्रये शक्तिः । न चाक्षेपेण तद्बोधो लक्षणया वा,
 शक्त्या क चिदध्यप्रयोगे शक्त्यप्रदानेन लक्षणया असिद्धेः । अत-
 स्तत्र नामत्वेन सत्त्वप्राधान्यरौप्यकस्मृत्या लिङ्गसंख्यान्ययोरप्य-
 स्य प्रधानत्वस्य कृत्याक्षेपकत्वबोधनम् । न च कृता लक्षणा कर्त्तरि
 शक्तिः । लाघवस्यापि प्राधान्यविरोधित्वेनाप्रयोजकत्वात् । त-
 त्सिद्धं कर्तृकर्मकृता कृतिरोपशक्तिरिति ॥

भावकृतां तु पाको चाग इत्यादौ जायतेकिपतइत्यादिकृ-
तिवाचिपदाध्याहारेण बोधो ऽन्यथा घात्वर्थमात्रप्रतीतिस्तत्र का-
रकान्वयानुपपत्तेः । अतस्तत्र घात्वर्थमात्रे शक्तिः । कृतेस्त्वाक्षे-
प एवेति मिद्धम् । अतो घात्वर्थातिरिक्ता कृतिरूपा भावना
ऽऽख्यातार्थः । आश्रयस्त्वाक्षेपलभ्यः । आक्षेपलभ्यत्वादेव वैपा-
करणोक्तं कर्तृकर्मवाचित्वमपास्तम् । लः कर्मणि च भावे चाकर्म-
केभ्य इति स्मृतिरपि ल इति पठ्यन्तमाश्रित्य द्व्येकयोर्द्विवचने-
कवचने बहुषु बहुवचनमित्यनुशासनैकवाक्यतया लोदेशतिवा-
दीनां कर्तृकर्मगतैकत्वादिद्विवक्षायामैकवचनादिविधानपरा व्या-
ख्येया । अनभिहिताधिकारस्मृतिरपि कर्मादिगतसंख्यानभिधाने
द्वितीयातृतीयादिविधानपरा । कर्त्तरिकृदिति स्मृतिस्तु नामा-
र्थयोर्भेदान्वयानुपपत्तिभयेन न कृत्याभिधानपरा । किं तु कर्त्तृभि-
धानपरैवेति दिक् ।

यागाद्यसत्त्वमचिरस्थितिकं च यस्याः

सम्बन्धतः फलप्लवः फलदायि जातम् ।

दध्यादिसत्त्वमपि यत्करणत्वतो ऽतः

सा भावना रच्यतेः पदयोर्मम स्यात् ॥

इति गागाभट्टकृतभाट्टचिन्तामणौ

आख्यातवादः समाप्तः ॥

सद्यो वर्त्तमानत्वे शक्तिः । वर्त्तमाने लडित्यनुशासनात् ।
तच्च वर्त्तमानत्वं लक्ष्मणयोगाधिष्ठरणकालसम्बन्धित्वं लक्ष्मण्ययोग-
गाधिकरणकालोपाधिष्ठितत्वं वा । अतीतमविष्यत्कालातिरिक्त-
कालसम्बन्धित्वं वा । एवं च तत्क्रियाप्रयोगप्रयोज्यशब्दा-
धिकरणतत्तत्काल एव वर्त्तमानकालः । तत्तत्कालकृतिषु वर्त्त-

मानत्वव्यवहारः । अननुगतस्यापि शब्देक्यमात्रेणैवानुगम इति । यथा तदादिसर्वनामार्थो ऽननुगत एव, बुद्धिस्थत्वेनानुगमे बुद्धेरप्यननुगमस्तदबुद्धेशाननुगम इति । एवं यत्र न प्रयोगाधिकरणकालस्तत्रापि ऽ लिप्यादिजन्यप्रयोगज्ञानसत्त्वात्तत्कालज्ञानमव्याहतम् । परे तु वर्तमानत्वादिकं क्व चिद्बुत्पत्तौ क्व चिदेकदेशे क्व चित्कृतौ क्व चिदाश्रयत्वे क्व चिदभावे ऽन्वेति । तेन आदिपर्वणि युधिष्ठिरोस्ति इह कुमाराः क्रीडन्ति पचति जानाति क्वास्ति देवदत्त इत्यादिप्रयोगः । ईश्वरो जानातीत्यादौ वर्तमानत्वमनन्वभि, दैवतैः स्वीयतइति प्रत्ययार्थैकत्ववत् आहार्यशब्दबोधो वा । संग्रहश्च ।

अप्रवृत्तौ परश्चैव वृत्तौ विरत एव च ॥

नित्यः प्रवृत्तः सामीप्ये वर्तमानश्चतुर्विधः ॥

इति । अस्यार्थः । लट्पर्यो वर्तमानत्वं प्रवृत्त्यभावे ऽन्वेति ।

यथा मांसं न भुङ्क्ते, मांसभोजने निवृत्त इति । इह कुमाराः क्रीडन्तीत्यत्र क्रियाया धाराबाहिकत्वे, तिष्ठन्ति पर्वता इत्यादौ क्रियाया नित्यनिवृत्तत्वे । तच्च बहुकालव्यापित्वात् । सामीप्ये तु कदा त्वमागमिष्यसि ममिष्यसि वेति पृष्टे एव आगच्छामि गच्छामीति बोधेरे बोध्यम् । अत्र सर्वत्र शक्तिर्लक्षणा वा । तथा मन्यतेरुत्तमपुरुषैकवचनस्य प्रहासे शक्तिः । अतादृशत्वेन जानतस्तादृशत्वकथन प्रहासः । तथा पुरापदयोगे भविष्यदर्थे लटः । महासादिकं व्यञ्जनागम्यमित्यालङ्कारिकाः ॥ अनद्यतनभूतपरोक्षत्वं लिट्यर्थः । अनद्यतने भूते इत्यनुवृत्तौ परोक्षलिङ्गिति पाणिनीयसूत्रात् । वर्तमानाहोरात्रवृत्तिभागभावध्वसान्यतरामातियोरयुत्पत्तिकत्वमद्यतनत्वम् । तद्विश्रुत्वमनद्यतनत्वम् । भूतत्वं वर्तमानध्वंसप्रतिपोगित्वम् । साक्षात्करोमीत्येतादृशविषयताशालि-

ज्ञानाविषयत्वं परोक्षत्वम् । तच्च क्रियानिष्ठं क्रियाविशिष्टकार-
कनिष्ठं वा । क्रियायाश्च पिण्डीभूतायास्तादृशप्रतीतिविषयत्वासं-
भवेत्प्रत्ययवशस्तत्संभवात् । अत एव पश्य मृगो धावतीत्यत्र धाव-
नस्य धावनाश्रयकारकस्य वा तादृशज्ञानविषयत्वान्न लिट्प्रयो-
गः । व्यातेने किरणावलीमिति भूतत्वारोपेणोपपादनीयम् ॥
अनद्यतनभविष्यत्वं लुट्ठर्थः । भविष्यतीत्यनुवृत्तौ अनद्यतने
लुडितिपाणिनीयसूत्रात् । यथा श्वो भवितेति ॥ भविष्यत्सामान्यं
लुट्ठर्थः । यथाय श्वो वा घटो भविष्यतीति । एत्रं च दर्शपूर्ण-
मासावारप्स्यमानोन्वारम्भणीयां निर्वपेत् सोमेन यक्ष्यमाण
आदधीतेत्यादौ लडादेशशानचः साधारण्ये ऽपि लट् शेषे चेति
सूत्रेण वाक्यसार्धक्याय चाद्यतनभविष्यत्परत्वम् ॥ लिट्ठर्थे ले-
डिति सूत्रात् विध्यादय आशीश्च लेट्ठर्थः । यथा भवाति प-
तातीति । अपं तु छन्दोमात्रगोचरः ॥ विध्यादय आशीश्च लो-
ट्ठर्थः । लोट् च अशिपिलिङ् लोटाविति पाणिनीयसूत्रात् । यथा
मा भवतु भवतादिति । तुङ्गोस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्यामिति सू-
त्रेण आशिपि तातङ्ङविधानात् ॥ अनद्यतनभूतत्वं लुटो ऽर्थः ।
अनद्यतने लुडिति पाणिनीयसूत्रात् । यथा घटो ऽभवत् ॥
विध्यादिकं लिट्ठर्थः । विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थ-
नेषु लिडिति सूत्रात् । भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्त्तनं प्रेरणं विधिः ।
निमन्त्रणमावश्यकं श्राद्धादौ नियोगकरणम् । आमन्त्रण काम-
चारानुज्ञा । अशीष्टः सत्कारपुरस्सरं प्रवर्त्तनम् । अत्र तत्तत्त्वेन न
शक्तिः । नानाशक्तिकल्पनापत्तेः । किं त्वेतच्चतुष्टयवृत्तिप्रव-
र्त्तनात्त्वेन, प्रवर्त्तनात्त्व च परनिष्ठपट्टित्तिजनकज्ञानविषयप्रवर्त्तक-
धर्मत्वम् । एतेरेष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वबलवदनिष्ठाननुबन्धि-
त्वानां प्रवर्त्तनात्वाभावेन विध्यर्थत्व वदन्तः परास्ताः । मण्डन-

स्तु यागादौ कृतिसाप्यताज्ञानस्य लोकेत एव सिद्धेरन्यलभ्यं-
 त्वात्र तत्र लिङः शक्तिः । चलवदनिष्ठाननुबन्धिज्ञानं च द्वे-
 पाभावजननेनान्यथासिद्धत्वात् प्रवृत्तौ हेतुः । अत एव कामु-
 कस्य नरकसाधनताज्ञानदशायां प्रवृत्तिर्निरावाधा । अत
 इष्टसाधनत्वमेव प्रवर्त्तनेत्याह । कार्यं लिङ्गं इति गुरवः ।
 इष्टसाधनत्वादीनामाक्षेपतो छायात्पदार्थान्तरं प्रवर्त्तना, तत्र
 लिङः शक्तिरिति भट्टाः । अर्थभावनामिधानुकूला शक्ति-
 रेव प्रवर्त्तनेति पितृचरणाः । कार्यकारणभावश्च लिङ्गार्थः ।
 हेतुहेतुमतोर्लिङ्गिति सूत्रात् । यथा यो ब्राह्मणायावगु-
 रेत्तं शतेन यातयादिति ॥ भूतसामान्यं लुङ्गर्थः । भू-
 तइत्त्वधिकारे लुङ्गिति सूत्रात् । यथा घटोभूदिति ॥ अनिप्यन्नयोः
 क्रिययोर्हेतुहेतुमद्भावो लुङ्गर्थः ॥ लिङ्गनिमित्ते लङ्गक्रियातिपत्ताविति
 सूत्रात् । लिङ्गो निमित्तं हेतुहेतुमद्भावः । यथा सुवृष्टिश्चेदभवि-
 प्यत्सुभित्तमप्यभविप्यत् । यदिघटो ऽभविप्यत्तदाद्रूप्यदिति ।

इति गागाभट्टकृते भाट्टचिन्ता-

मणौ लकारवादः समाप्तः ॥

अथ प्रातिपदिकार्थो निरूप्यते । धातुप्रत्ययतदन्तमिश्रत्वे
 सति अर्थवच्छब्दत्वं प्रातिपदिकत्वम् । अर्थवदधातुरप्रत्ययः
 प्रातिपदिकमेति सूत्रात् । विमलचन्तानां तत्संज्ञावारणाय म-
 त्ययान्तेति । एवं च पूर्वनिवानितेपदसमाप्त्यर्थकबहुवचमत्ययपुक्त-
 बहुपदशब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञा । तत्र तद्धितान्तत्वाभावेन त-
 रसंज्ञायाः कृतद्धितेति सूत्रेणालांभात् । तद्धितयोगमात्रविदसायां
 पञ्चमीत्यत्राकृत्प्रत्ययपुक्तेषु तदापत्तेः । न चैवं कृतद्धितान्ते-
 पु अनर्पकशशश्रृङ्गादिसमासेषु प्रातिपदिकत्वं न स्यादिति

परिक्षितादिपदे परिक्षीणे कुले जात इत्यादिसम्बन्धेन तत्तदूर्ण-
 वत्त्वं बोध्यम् । एतेषु च जातिगुणाक्रियामम्बन्धासिद्धेर्न जा-
 त्यादिशब्दत्वं, नापि यदृच्छाशब्दत्वं सम्बन्धमदर्शनात् । नापि
 यौगिकत्वं, पिण्डार्थान्तःप्रविष्टार्थवाचकावयवारम्भत्वासम्भ-
 वात् । नापि लक्षणा, सम्बन्धाग्रहात् । द्विरेफपदस्य भ्रमरपदादौ
 रेफद्वयसम्बन्धज्ञानसन्त्वाद्युक्ता लक्षणा । नापि लक्षितलक्षणा,
 लक्षणाया अभावात् । अतस्ते वर्णा एव शक्यतावच्छेदकाः श-
 क्यता वेति ॥

अत्र के चित् । व्यक्तिसंकेतपक्षे सर्वासु व्यक्तियु सङ्केत
 एको नाना वा । नाद्यः । आनन्त्यात् । नान्त्यो, व्यभिचारा-
 पत्तेः । गौः शुक्लश्चल इत्यादिपदानां व्यक्त्यैक्येनार्थभेदाभा-
 वात्सहप्रयोगानुपपत्तेश्च । अतो धर्मएव शक्तिः । हेतुता ऽपिश
 क्तिग्रहस्य तत्तत्पदत्वधर्मितावच्छेदकगोत्वप्रकारकानिश्चयत्वे-
 न । तत्र जातौ च निरवच्छिन्नैव प्रकारतेति लाघवम् । अन्य-
 या गोत्वधर्मितावच्छेदकतत्तत्पदप्रकारकानिश्चयत्वेन हेतुतायां
 तत्तत्पदत्वस्य प्रकारतावच्छेदकतया गौरवमिति जातावेव शक्ति-
 र्युक्ता । आकाशादिपदे अनन्तशक्तिकल्पनाभावेन न धर्मे शक्तिः ।
 एवं च सर्वत्र नानानीलपीतरूपव्यक्तियु वर्तमाना नीलत्वधर्मता-
 त्वादिजातिनीलपीतादिपदवाच्या । चलमेत्यत्रापि चलनक्रिया-
 निष्ठा जातिरेव । द्वित्यादिशब्दानामपि बालाद्यवस्थापरिणते
 नानाविरुद्धधर्माध्यासाद्भिन्नद्वित्याद्यर्थनिष्ठा द्वित्यत्वजातिरेव
 वाच्येति बालवृद्धशुक्रोदीरितशब्दभेदेन शब्दनिष्ठैव जातिर्वा-
 च्येत्यापि के चित् ॥

तत्राप्येवं विभागः । जातिरेव नामार्थ उक्तयुक्त्या आसे-
 पाच्च व्यक्तिलाभः । अर्थापत्तिः समानवित्तवेद्यत्वं वा ऽऽसे-

पः। निरुद्धलक्षणा वा । तेन वृत्त्या प्रकृत्युपस्थाप्यत्वस्य प्रकृत्य-
र्थत्वान्न मत्प्रयार्यान्वयाद्यनुपपत्तिः ॥

“शक्त्यादन्येन रूपेण भाने भवति लक्षणा”

इति नियमस्यापयोजकत्वादिति । एवं च घटशब्दबोधे
घटत्वशक्तिज्ञानत्वेन कारणतयां लाघवम् ॥

अन्ये तु सर्वत्र व्यक्तिरेव पदार्थः । अशक्त्याया अपि
जातेरुपलक्षणतया तदुपलसितव्यक्तिशक्त्यङ्गीकारेण न व्यभि-
चारानन्तशक्तिकल्पनादिदोषः । तदुक्तम् ।

आनन्त्येऽपि हि भावानामेकं कृत्वोपलक्षणम् ।

शब्दः मुक्तरसम्बन्धो न च व्यभिचारिष्यति ॥

इति ॥ परे तु जातिविशिष्टा व्यक्तिर्वाच्या । अन्यथा
घटत्वांशे शक्त्यभावेन घटत्वादेः शब्दविषयत्वासम्भवात् ।
न च घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकबोधे जातिशक्तिज्ञानत्वेन व्य-
क्तिशक्तिज्ञानत्वेन वा हेतुत्वान्नायं दोष इति वाच्यम् । द्रव्यादिप-
दानामप्येवमापत्तौ घटादिपदाद् द्रव्यत्वप्रकारकबोधोपपत्तेः । न च
पदज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानविधया हेतुत्वेन येन रूपेणोपस्थितयोः स-
म्बन्धस्तेन रूपेणोपस्थापकत्वानियमः । एवं च घटत्वांशे शक्त्यग्रहे-
पि तेनैव रूपेणोपस्थितिरिति वाच्यम् । उपस्थितस्याकाशादेरपि
अन्वयापत्तेरिति । एवं च द्विकं प्रातिपदिकार्थ इति । यद्वा जातिव्य-
क्तिलिङ्गानीति त्रिकपर्ययः । लिङ्गद्वेषा, शास्त्रीयव्यवहारहेतुर्लौकिकं
च । अवयवसंस्थानविशेषवच्चमन्त्यं तत्तद्व्यक्तिविशेषनिष्ठं व्यव-
स्थितम् । इयं व्यक्तिरयं पदार्थ इदं वास्त्विति सर्वत्र व्यवहारादव्यव-
स्थितं लिङ्गात्रितयानिवन्धनकार्योपयुक्तमाद्यम् । तच्च सत्त्वरजस्तमो-
गुणानां वृद्धयपचयस्थितिरूपमिति पतञ्जलिस्वामिनः । स्त्रीत्व-
पुंस्त्वनपुंसकत्वादि जातिरेवेत्यन्ये । तत्र लौकिके लिङ्गे शक्तिः ।

अलौकिके गौण्या प्रयोग आरोपात् । पशुना यजेतेत्यादौ मुख्यपुंस्त्वविवक्षणात् स्त्रीपशुना यागमसङ्ग इत्याहुः ॥ अन्ये तु पशुशब्दस्य लिङ्गत्रयसाधारण्येन प्रयोगोपि मान्त्रवर्णिकच्छागपदस्य व्यवस्थितप्रयोगेन लौकिकपुंस्त्वे शक्तिमादाय दोषोद्धार इत्याहुः ॥ यद्वा शास्त्रीयं लिङ्गं शब्दनिष्ठमेव, लौकिकं त्वर्थनिष्ठं, तत्रार्थनिष्ठे शक्तिः । कुमारवाहणपदानां तत्रैव प्रयोगात् । अत एव प्रास्मा अग्निं भरतेत्यत्रोपस्थितव्यक्तिगतपुंस्त्वे शक्तिस्वीकारात्केवलमेव्यामूहः । शब्दगते लक्षणेति । अत्र टाच्वादीनां स्त्रीधादीनां शीप्रभृतीनां द्योतकत्वमास्मिन्मते । स्त्रीधादीनामेव वाचकत्वमित्यपि केचित् । यद्वा जातिव्यक्तिलिङ्गसंख्या इति चतुष्कं प्रातिपदिकार्थः । दाधि पश्येत्यादौ प्रातिपदिकादेव तत्प्रत्ययात् । एवं च विभक्त्योक्तत्वमात्रम् । तेनैव च नामार्थप्रकारकशाब्दबोधे सुवादिजन्योपस्थितेहेतुत्वनिर्वाह इति दिङ् ॥

एतत् सर्वं महाभाष्ये सरूपाणामेकशेष इति सूत्रे स्पष्टम् ॥

आलङ्कारिकास्तु

“विषयत्वमनाहत्य शब्देनार्थः प्रकाशयते”

इतिप्रस्तावप्रश्नेन पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः ॥

परे तु शब्दस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वात्पट्टकं प्रातिपदिकार्थः । तथाहि । गामुच्चारयेत्यादिलौकिकप्रयोगे शिपिविष्टवतीषु स्यन्तरं गायतीत्यादिवैदिकप्रयोगे च शब्दोपि भासतइति निर्विवादम् । दृष्टिविषय एव शाब्दबोधे विषय इति नियमः । तथा च शब्दस्यापि शब्दशक्तिविषयतया भानमद्वीकार्थम् । तत्र घटादिपदे शब्दनिरूपितापि शक्तिभिन्ना कल्प्यतइति केचित् ॥

अन्ये तु शक्तिविषयो ऽर्थो भासते, शक्तिविषयत्वं चा-
 भ्रयतानिरूपकतान्यतरसम्बन्धेन शक्तिमत्त्वम् । तथा चार्थशक्ति-
 ज्ञानैव पदस्यापि भानम् । तेन घटादिपदानां शक्तिसम्बन्धेन
 घटत्वादिवत्पदमपि शक्यम् । एतावांस्तु विशेषो यत्सम्बन्ध-
 स्योभयनिरूप्यत्वेन सम्बन्धिद्वयोपस्थापकत्वाविशेषाद् घटत्वा-
 पवच्छिन्नशक्त्यैव घटादिवच्छब्दस्यापि तथैव वृत्त्योपस्थितौ
 सत्यामर्थशोधे तात्पर्यं सति तत्र विशेषणतया स शब्दो भासते ।
 तत्रापि घटत्वादिरूपेण त्रिशिष्य शक्तिग्रहवतां पदजात्युभयप्र-
 कारकबोधः । नल्लघुधिष्ठिरादिपदवद्विशिष्य शक्तिग्रहाभावे तु
 व्यक्तिविशेष्यकः केवलपदप्रकारको नल्लपदवाच्यः काष्ठादित्या-
 धाकारको बोधः । यत्र तूक्तोदाहरणेषु शब्दमात्रे तात्पर्यं तदा
 तत्र शक्त्या शब्दस्वरूपस्य प्राधान्येन भानामिति । एवं च ष्व
 चित्तात्पर्यवशाच्छब्द एव प्राधान्येन भासते ष्व चित्तदभा-
 वे ऽर्थविशेषणत्वेनेति सिद्धम् । अत एवाग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ
 तस्य विशेषणत्वेनान्वयादाग्निहोत्रनामकेनेति बोधः । एतेनाग्नि-
 होत्रनामके निरुद्धलक्षणेति निरस्तम्, अनुपपत्त्यभावात्, पत्वर्य-
 लक्षणातात्पर्येण सिद्धान्तानुबन्धात्, अतः शब्दोपि वाच्यः ।
 एवं च

उदेति सविता ताम्स्ताम्र एवास्तमेति च ।

संपद्यौ च विषद्यौ च महतामेकरूपता ॥

इत्यादौ रक्त एवास्तमेतीति यदा क्रियते तदा पदान्तर-
 प्रतिपादितः स एवाप्योर्पान्तरतयैव प्रतिभासतइति काव्यमका-
 शोक्तिः सद्गच्छते । अतः पट्टकं प्रातिपादिकार्थं इति । तदुक्तम् ।

“प्राप्यत्वं प्रादकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यया ।

तथैव सर्वशब्दानामेते पृषगवस्थिते” इति दिक् ॥

इति प्रातिपदिकार्थनिरुक्तिः ॥

अयं सुबुद्धिभक्त्यर्थो निरूप्यते । तत्र प्रथमापठ्ठीवर्जं सर्वविभक्तयः कारकाणि । तत्र “प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा” । लिङ्गपरिमाणवचनानां लिङ्गत्वपरिमाणत्वसंख्यात्वप्रकारकशक्त्याऽलिङ्गादिषु प्रथमायाः शक्तिः । प्रातिपदिकार्थ इति क्वचित्प्रथमाया अर्थो नास्तीति सूचनाय । पुमान् देवदत्तः द्रोणो व्रीहिः एको घट इत्यादौ पुंस्त्वद्रोणत्वैकत्वानां प्रातिपदिकार्थानां देवदत्तादौ न समवायसम्बन्धेनाम्बयः सम्भवति । नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पत्तेः । अतो लिङ्गादिकं प्रथमार्थः । तत्र च प्रातिपदिकार्थानां पुंस्त्वादीनामभेदान्वयः, विभक्त्यर्थस्य देवदत्तादौ प्रकारतपान्धेति । एवं च पुंस्वाभिन्नलिङ्गवान् देवदत्तः । द्रोणाभिन्नपरिमाणवान् व्रीहिः । एकत्वाभिन्नसंख्यावान् घट इत्यादिवोषोपपत्तिरिति वैयाकरणाः ॥

अत्राहुः । नामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिरस्यणाय विभक्त्यर्थप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिकल्पनं न युक्तम्, किं चैवं सति नामार्थयोरभेदान्वयः क्वापि न स्यात् । प्रातिपदिकार्थत्वेन प्रातिपदिकार्थं प्रथमायाः शक्त्या नीलो घट इत्यादावपि नीलाभिन्नप्रातिपदिकार्थस्य समवायसम्बन्धेन घटेऽन्वयात् । न चेष्टापत्तिः । प्रातिपदिकार्थत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवात् । किं च तण्डुलः पचतीत्यादावपि प्रातिपदिकार्थरूपविभक्त्यर्थस्य कर्मत्वसंसर्गेण पाकेऽन्वयापत्त्या ततोऽपि बोधापत्तिः । नहि विभक्त्यर्थस्यापि धात्वर्थान्वये निरूपितत्वादिवत्कर्मत्वस्य संसर्गतया भाने किं चिद्वाचक्यमस्ति । अतः प्रातिपदिकार्थेन विभक्त्यर्थस्याभेदातिरिक्तसम्बन्धेनाम्बयबोधो नास्तीति व्युत्पत्त्यन्तरकल्पने मौख्यम्, अतो नेदं शक्तिग्राहकं एक

तु प्रथमोच्चारणे ऽन्यार्थस्याभावाद् नेयं कारकविभक्तिरिति सू-
त्राशयः । एवं च मात्रपदं सङ्गच्छते । शक्तिग्राहकत्वे मात्रपदवै-
यर्थ्यप्रसङ्गः । एवं सम्बोधनेचेत्यत्रापि सम्बोधयत्वे प्रथमाया
न शक्तिरुच्यते । हे देवदत्त पचेत्यत्रापि सम्बोधयस्य विभक्त्य-
र्थस्य घात्वर्थे कर्तृत्वेनान्वयापत्तेः । तेनामान्त्रितादिसंज्ञान्तरप्रयु-
क्तकार्यमाप्त्यर्थं सम्बोधने चेति सूत्रम् । संबोधने या प्रथमा सा
आमन्त्रितमिति सूत्रार्थः । अतो न प्रथमायाः किं चिद्वाच्यं, किं
त्वाख्याताद्युक्त्यानुवाद इति दिक् ॥

एवं पृष्ठापि पृष्ठीशेषे इति सूत्रेण विहिता न कारकवि-
भक्तिः । शेषे उक्तकर्मत्वादिद्वितीयाद्यर्थभिन्ने सम्बन्धमात्रे प-
ृष्ठीति सूत्रार्थः । एवं च सम्बन्धे पृष्ठ्याः शक्तिः । सम्बन्धत्वं
शक्यतावच्छेदकं, चैत्रस्य घनमित्यादौ सम्बन्धप्रकारक एव
घोषः । स्वत्वस्वामित्वविषयत्वसाध्यत्वजनकत्वादिविशेषे तु
लक्षणा । एवं सर्पिपो जानीते मानुः स्मरतीत्यादौ सम्बन्धत्व-
प्रकारक एव घोषः । तात्पर्यग्रहाच्च विशेषघोषो लक्षणया
मानसो वेति जीर्णाः ॥

नव्यास्तु पृष्ठ्याः स्वत्वाद् शक्तिः । चैत्रस्य घनमित्यत्र
निरूपितत्वस्वत्वादिप्रकारक एव घोषः । एवं चैत्रस्य न घन-
मित्यत्र चैत्रनिरूपितस्वत्वाभाववद्घनमिति घोषः । स्वामित्वं वा
पृष्ठ्यर्थः । चैत्रनिष्ठस्वामित्वनिरूपकं घनमिति घोषः, चैत्रस्य
न घनमित्यादौ चैत्रनिष्ठस्वामित्वनिरूपकत्वाभाववद्घनमिति
घोषः । एवं घटस्याभाव इत्यादौ प्रतियोगित्वादिकं, घटमति-
योगिको ऽभाव इति घोषः । एवं स्वत्वादिविशेषे आनुशासन-
की शक्तिमाहुः ॥ तत्र । नानाशक्तिकल्पने गौरवात् । अनुशा-
सनानां लाक्षणिकत्वेनाप्युपपत्तेः । समभिव्याहारविशेषे लक्षणा-

नियमार्थानि चानुशासनानि । तेनान्यत्र छल्लणया ऽपि न
प्रयोगः । यथा ।

“सोविदर्थस्य करणे” । ज्ञानभिन्नार्थकज्ञानातिसमभिव्या-
हारे करणत्वे षष्ठी । सर्पिषो जानीते, सर्पिषोपौयेन भक्षय-
तीत्यर्थः ॥

“अपीगर्थद्वयेशां कर्मणि” । स्मृत्यर्थकद्वयशधातुसमभि-
व्याहारे । मातुः स्मरति, सुवर्णानां दपते, विशामीष्टे ।

“कृषः प्रतियत्ने” । सतो गुणान्तराधानं प्रतियत्नः । क-
पूर्णेणोदकस्योपस्कुरुते ॥

“रुजायानां भाववचनानामञ्चरेः” । पीडार्थकञ्चरभिन्न-
धात्वर्थकवृत्वाचकपदसमभिव्याहारे । दुष्कर्मणो रोगस्य रुजा ॥

“आशिषि नाथः” । आशीरर्थकनाथधातुसमीभिव्याहारे
कर्मणि । राक्षो नाथते ॥

“जासिनिमहणनाटक्रायपिपां हिंसायाम्” । हिंसार्थकस्य जा-
सधातोर्व्यस्तसमस्तनिमपूर्वकहन्धातोः नाटक्रायपारबोध सम-
भिव्याहारे कर्मत्वे । चौरस्योज्जासते, चौरस्य निहन्ति मह-
न्ति मणिहन्ति, नाटयति, क्राययति, पिनाष्टि ॥

“व्यवहृपणोः समर्थयोः” । समानद्रव्यकव्यवहारपणार्थ-
कयोर्धात्वोः समभिव्याहारे करणे । शतस्य व्यवहरति, शत-
स्य पणते, व्यवहार ऋणादानं, पणो द्यूतम् ॥

“दिवस्तदर्थस्य” । व्यवहारपणार्थकदीव्यतेः समभिव्या-
हारे । शतस्य दीव्यति ॥

“मेप्यष्टुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने” । मेप्यपदश्रुतिपदसम-
भिव्याहृतहविर्वाचिकपदे कर्मत्वे । मेदसः मेप्य, मेदसो ऽनुश्रुहि ।
हविषः मेप्य, हविषो ऽनुश्रुहि ॥

“यज्ञेश्वरकरणे” । यज्ञिसमाभिव्याहृतहविर्वाचकपदे । सो-
मस्य यजाति ।

“कृत्वोर्यपयोगे कालाधिकरणे” । मुञ्चकृत्वमुञ्चप्रत्ययान्त-
संख्यावाचकपदसमाभिव्याहृतक्रियापदसमाभिव्याहृतकालवाचक-
पदे अधिकरणत्वे । हिरष्टो मूक्ते । द्विसंख्याकमहरधिकरण-
कं योजनमित्यर्थः ॥

“कर्तृकर्मणोः कृति” । कृदन्तपदसमाभिव्याहृतकर्तृकर्मवा-
चकयोः । कृष्णस्य कृतिः, भारतस्य श्रवणम् ॥

“उभयप्राप्तौ कर्माणि,, । कृत्समाभिव्याहृतयोः कर्तृकर्म-
णोः कर्मण्येव । गर्वा दौहो गोपेन ॥

“नञोकाव्ययानिष्ठाखल्यर्थतृणाम्” । लटेशयोः शत्रुशान-
धोः उपत्ययोः कर्मत्ययान्ययानिष्ठास्यखल्यप्रत्ययसमानार्थप्रत्यया-
नां तृणप्रत्याहारोक्तशानचादीनां समाभिव्याहारे कर्तृकर्मणोः प-
ष्टौ न । अरिं जिगीषन् जिगीषमाणः, पपिवान्, सोमं, पपिश्च
सोमं चिकीर्षुः, दैत्यान् घातुको हरिः, अरिं जित्वा, सोमं म-
सितवान् ॥

“अकेनोर्भविष्यदाधर्म्ययोः” । भोजका ओदनं गच्छन्ति ॥

“कृत्यानां कर्त्तरि वा” । कृत्संयोगान्नित्यप्राप्तपष्ठ्याः
कर्त्तरि विकल्पः । भवतः कर्तव्यं भवता कर्तव्यम् । इदं सूत्रं
तृतीयाप्रतिपत्तवफलम् ॥

“तुल्यौघरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम्” । तुलोपमाभि-
सप्तदशार्थकपदसमाभिव्याहारे उपमानत्वादेसम्बन्धे उपमेयो-
घरप्राप्तपष्ठ्या तृतीयाविधिः । यया मुखस्य तुल्यश्चन्द्रः मुखेन
धेने । अत्र तृतीयाया उपमानत्वादौ लक्षणमिति के चित् । आनु-
शसनिकौ शक्तिरित्यन्ये ॥

“ चतुर्धा चाशिष्यायुष्यमद्रुद्रकुशलसुखार्थहितैः ” ।
 आयुष्यादिपदकरणकाशीरर्थकलिङ्गादिसमभिव्याहारे सम्बन्ध-
 प्राप्तपट्टी चतुर्थ्यपि कल्पते । देवदत्तस्यायुष्ये देवदत्तायायुष्यं
 भूयादित्यादि । सर्वत्र पट्ट्याः सम्बन्धमात्रवाचकतया सम्बन्ध-
 प्रकारको बोधः । कर्तृत्वकर्मत्वादिबोधस्तु लक्षणयैवानुशासन-
 वशात् । अन्यत्र लक्षणापि नास्तीति तत्त्वम् ॥

इति गागाभट्टकृते कारकवादे
 प्रथमापठ्यर्थनिरूपणम् ॥

एतद्भिर्द्वितीयादिविभक्तयः कारकाणि । ननु किमिदं
 कारकत्वम् । न तावक्किपाप्रयोजकत्वम् । देवदत्तस्य तण्डुलं
 पचतीत्यत्रानुमतिद्वारा क्रियाप्रयोजके देवदत्ते इतिप्रसङ्गात् ।
 नापि क्रियाजनकत्वम् । यथाज्ञानं पचतीति ज्ञाने इतिप्रसङ्गतेः ।
 अथ धात्वर्थान्विताविभक्त्यर्थान्वयित्वं कारकत्वम् । धनाय ग-
 च्छति स्वर्गाय यतते इत्यादावकारकयोर्धनस्वर्गयोरतिव्याप्तेः ।
 न पचतीत्यादौ नार्थेतिव्याप्तेश्च । तस्य पाकान्वितारूपात्तविभ-
 क्त्यर्थान्वयात् । निपातातिरिक्तत्वेन विशेषणे नक्तृत्वं पचती-
 त्यादौ अधिकरणे नक्तादावव्याप्तेः ॥ तस्मात्कर्तृकर्मार्थान्यत-
 पत्वं कारकत्वमिति नैयायिकाः ॥ सामान्यतः समवेतासमवेत-
 स्य द्वैविध्यात्कारकत्वं कर्तृत्वादिकं चानुगतव्यवहारसिद्धमखण्डो-
 पाधिरूपं सामान्यमिति रत्नकोशकृतः । सिद्धान्तस्त्वाख्याता-
 र्थान्वितविभक्त्यर्थान्वयित्वं कारकत्वम् । लिङ्गसंख्यादीनां का-
 रकत्वमिष्टमेव । आज्यस्य यजतीत्यादौ लक्षणिकपठ्यर्थस्या-
 प्याख्यातार्थान्वयादाज्यादेः कारकत्वम् । उपपदविभक्त्यर्था-
 नां तु कल्पितपरत्वर्यान्तरे ऽन्वयात् श्रुतभावसम्बन्धवित्त्वेन न

कारकत्वम् । अत एव तस्याः कारकविभक्त्यपेक्षया दुर्बल-
त्वमिति सम्प्रदायः । तत्र द्वितीयायाः कर्मत्वमर्थः । तच्च क्रि-
याजन्यफलशालित्वम् । घटं पश्यतीत्यत्र दर्शनजन्यज्ञातताया घट-
निष्ठत्वाद्युक्षणसमन्वयः । नन्वेवं चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ चैत्रस्य
कर्मत्वापत्तिः । क्रियाजन्यसंयोगशालित्वात् । किञ्च त्यजति-
गच्छत्योः पर्यायत्वापत्तिरिति चेत् । अप्र नैयायिकाः । परसम-
वेत्वं क्रियाविशेषणं धात्वर्थतावच्छेदकत्वं फलविशेषणं, परत्वं
च द्वितीयामकृत्यर्थापेक्षया । एवं चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ
चैत्रसमवेतव्यापारजन्यधात्वर्थतावच्छेदकसंयोगशालितया ग्राम-
स्य कर्मता । शब्दबोधोपि ग्रामसमवेतधात्वर्थतावच्छेदकसंयो-
गानुकूलग्रामान्यसमवेतव्यापारजनककृतिमांश्चैत्र इति । त्यजते-
र्विभागफलरूपापारे शक्तिरिति नोक्तदोष इत्याहुः ॥

तच्च कर्म द्विविधम् । “कर्तुरीप्सिततमं कर्म” “तथायुक्तं
शानीप्सितम्” इति व्याकरणात् । तत्रार्थं चतुर्धा । उत्पाद्य-
माप्याविकार्यसंस्कार्यभेदात् । उत्पत्तिर्नाप येनाकारेण कारकम-
भिधानोपात्तं तस्यासत एवोत्पादनम् । तस्यैव सतो ऽप्राप्तस्य
प्रापणं प्राप्तिः । बह्वतदृष्टातिशयोत्पादनं विकृतिः । तस्यैवादृष्टा-
तिशयोत्पानं संस्कार इति । यथा यूपं छिनत्ति, घटं कुरुते, पयो
दोग्धि, व्रीहीनबहन्ति, व्रीहीन्प्रोक्षतीति । एतदुक्तं वाक्यपदीये ।

यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्रकाशते ।

तन्निर्वर्त्य विकार्यं तु द्वेषा कर्म व्यवस्थितम् ॥

प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित्काष्ठादिभस्मवत् ।

किं चिद् गुणान्वरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् ॥

क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न लभ्यते ।

दधेनादनुमानाद्वा तात्त्विकं तप्तु कथ्यते ॥

इति । अनीप्सितमपि चतुर्विधम् । उदासीनं द्वेष्यं संज्ञान्त-
रैरनारुधातमन्यपूर्वकं च । ययातृणं स्पृशति । विषं भुङ्क्ते । गां
दोग्धि । विषमनुकुध्यतीति, अग्निमनुजपतीति च । अत्र ईप्सि-
तत्वानीप्सितत्वयोः शक्तिद्वयमिति सोमेश्वरः । ईप्सितानीप्सि-
तानुवृत्तिसाध्यत्वं न द्वितीयार्थो गौरवात् । न च सूत्रद्वयानर्थ-
क्यम् । वारणार्थानामीप्सित इति यवेभ्यो गां वारयतीत्यत्र
यवानामीप्सितत्वेनापादानतया ईप्सिततमे गात्रि द्वितीयाप्राप्त्य-
र्थत्वादायस्य, विषं भक्षयतीत्यादौ द्वितीयस्यापि सार्थक्यात् ॥

“अकथितं च” । दुष्टाच्चादिद्विकर्मकधातूनामपादानत्वादि-
कारकैरसम्भदन्वयं धात्वर्थतावच्छेदकफलशाले व्याप्यमानं
द्वितीयं कर्म । गां पयो दोग्धि, राजानं याचते वसुधाम्, अजां ग्रामं
नयति । गोकर्पकदोहेन पयो भावयतीति बोधः । विपरीतं वा ।
अत्र धात्वर्थव्याप्यमानमेकं कर्म व्याप्यव्याप्यमानं द्वितीयम् ।
अत एव तप्ते पयसि दध्यानपतीत्यत्र द्वितीयकर्मापेक्षया पयसः
कर्मत्वेनैवान्वयः ॥

“गतिबुद्धिमत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्षकाणामणि कर्ता स
णौ” । गत्यर्थकबुद्ध्यर्थकमत्यवसानार्थकानां शब्दकर्मकाणामकर्म-
काणां च श्यनाद्यर्थकधातूनामप्यन्तानां समभिध्याहारे यः
कर्त्ता स तेषां प्यन्तानां समभिध्याहारे कर्म ॥ गुहं ग्रामं गमय-
ति, शिष्यं शास्त्रं बोधयति, मन्त्रं यजमानं वाचयति, विष्णुं शा-
ययति । अत्रापि व्याप्यमानत्वम् ॥

“दृकोरन्यतरस्याम्” । हरणार्थकानां करणार्थकानाञ्च सम-
भिध्याहारे द्वितीया तृतीया च । शिष्येण शिष्यं वा भारं हार-
ति कारयति च । तस्मात्साध्यत्वं द्वितीयार्थ इति पार्यसारथिः ॥
यत्र च द्वितीयार्थस्य न साक्षात्क्रियान्वयस्तत्रोपपदविधाकि-

त्वम् । यथा

“अन्तरान्तरेण युक्ते” । त्वां मां चान्तराऽन्तरेण वा हरि-
रस्ति । अत्र सम्बन्धे द्वितीयाया लक्षणा । उभयसम्बन्धन्तरा-
लवर्ती हरिरिति बोधः ॥

“कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” । कालाध्ववाचिपदसमभिव्या-
हृतद्वितीयाया अत्यन्तसंयोगो व्याप्तिरर्थः । मासमधीते, क्रोशं प-
र्वतस्तिष्ठति । मासाभिव्याप्तिविशिष्टमध्ययनं क्रोशाभिव्याप्तिवि-
शिष्टपर्वतस्थितिरिति बोधः । अभिव्याप्तेः पर्वतसम्बन्धित्वाद्दुपपद-
विभक्तित्वम् ॥

“अपवर्गे तृतीया” । क्रियासम्बन्धोपवर्गः । मासेनानुवा-
कोऽधीत इति । द्वितीयापवादः ॥

“सप्तपीपञ्चम्यौ कारकमध्ये” । कृतिशक्तिद्वयमध्ये यौ
कालाध्वनौ ताम्यां सप्तमपिञ्चम्यौ । अद्य भूत्वा द्वयद्दे
द्वयहाहा भोक्ता ॥

“कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया” । उपलक्षणाद्यर्थकानुमतिपर्या-
दिसमाभिव्याहृतकर्मप्रवचनपिसंज्ञकानां योगे द्वितीया । जपमनु-
भावर्षत् । नदीपिन्ववासिता सेना । अनु हरिं सुराः । उप हरिं
सुराः । वृक्षं प्रति परि अनु वा विद्योतते विशृद् । भक्तो विष्णुं
प्रति परि अनु वा । लक्ष्मीर्हरिं प्रति परि अनु वा । वृक्षं वृक्षं
प्रति परि अनु वा सिञ्चति । हरिमभि वर्तते ॥

“यस्मादाधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी” । अत्र कर्म
प्रवचनीययुक्ते सप्तमी । उप परार्थे हरेर्गुणाः । अधि भुवि रामः ।
अधि रामे भूः ।

“पञ्चम्यपाङ्परिभिः” । एतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी ।
अपहरेः संसारः ॥

“प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्” । अत्र कर्मप्रवचनीय-
योगे पञ्चमी । मद्युन्नः कृष्णात्मति । तिष्ठेभ्यः प्रतियच्छ-
ति मापान् ।

“गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थीं चेषायामनध्वनि” । अ-
ध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मणि एते स्तः चेषायां गम्यमानापाम् ।
ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति ॥

इति कारकवादे द्वितीया ॥

अथ कर्तृत्वं करणत्वं च तृतीयार्थः । “कर्तृकरणयोस्तृती-
या” इति सूत्रात् । कर्तृत्वं च स्वातन्त्र्यं स्वतन्त्रः कर्तेति सूत्रा-
त् ॥ स स्वतन्त्रस्त्रिविधः । शुद्धः प्रयोजकः कर्मकर्ता चेति । तदनु-
कूलव्यापारफलाश्रयः शुद्धः । व्यापारानाश्रयत्वे सति फलाश्र-
यो द्वितीयः । फलानाश्रयत्वे सति अनुकूलव्यापाराश्रयस्तृती-
यः ॥ कर्तृत्वं न तावद्यत्नाश्रयत्वं, तदुपादानविषयकापरोक्षज्ञा-
नचिकीर्षाकृतिमत्त्वं वा, कूल पिपतिपति रथो गच्छतीत्यादा-
वभावात् । नापि कारकान्तरप्रयोज्यत्वे सति कारकान्तरप्रयो-
जकत्वम् । उक्तदूषणापरिहारात् । किं तु धात्वर्थव्यापारा-
श्रयत्वं तत् । यदातूत्तरारूपातेन यगाद्यसमाभिव्याहृतेन यदा-
त्यर्थान्वितधर्मवत्त्वं बोध्यते तद्वत्त्वं तत्क्रियाकर्तृत्वम् । चित्रः
पचति जानाति नश्यतीत्यादौ पाकानुकूलव्यापारवत्त्वाश्रयत्व-
प्रतिषेधित्वादिकमेव तत्क्रियाकर्तृत्वम् । पच्यते तण्डुल
इत्यादौ कर्मण्यतिप्रसङ्गवारणाय यगाद्यसमाभिव्याहृतेति । तेन
स्थाली पचति काष्ठानि पचन्तीत्यत्र स्थालीकाष्ठादावपि क-
र्तृत्वमविरुद्धम् ॥

करणत्वं तु साधकतमत्वम् । “साधकतमं करणम्” इति
सूत्रात् । साधकतमत्वं चाव्यवधानेन फलजनकव्यापारवत्कार-

णत्वम् । फलायोगव्यवच्छिन्नत्वं वा । तेनात्मना जानातीत्या-
दावात्मनोपि करणत्वमविरुद्धम् । फलोद्देशप्रवृत्तकर्तृव्यापारो-
पकार्यत्वं वा । अस्ति चेद् कुठारादौ । एवं च कुठारेण छिन-
त्ति दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गमित्याद्युपपत्तिः । अत्र कर्तृत्वकरण-
त्वयोः साक्षाद्भावनायां सम्बन्धात्तदर्थकतृतीया कारकाविभ-
क्तिः । भावनाभिन्नपदार्थान्वयार्थिकोपपदविभक्तिः । यथा

“सहयुक्तेऽप्रधाने” । साहित्ययुक्ताप्रधानवाचकशब्दसमभि-
व्याहृततृतीयाया निरूपितत्वमर्थः । शिष्येण सहागतो गुरुः ।
शिष्यनिरूपितसाहित्याविशिष्टगुरुकर्तृकमागमनामेति बोधः । एवं
च तृतीयार्यस्य भावनान्वयाभावाद्गुपपदविभक्तिः ॥

“येनाङ्गाविकारः” । विकारयुक्ताङ्गवाचकपदसमभिव्याहृत-
तृतीया सम्बन्धे । यथा अक्षणा काण इत्यत्र अक्षिसम्बन्धिकाण-
त्वविशिष्ट इत्यर्थः । अत्र च अक्षिनिष्ठकाणत्वस्य परंपरासम्बन्धे-
ने चैत्रे मकारत्वा ॥

“इत्यंभूतलक्षणे” ॥ इत्यंभूतलक्षणे तृतीया । इत्यंभूतलक्षणं
ज्ञापकत्वम् । जटाभिस्तापस इत्यत्र जटाज्ञाप्यतपोवानित्यर्थः ।
अत्र ज्ञाप्यत्वस्य तपोविशिष्टेऽन्वयः । अन्यथा एकदेशे
ऽन्वयापत्तेः ॥

“संज्ञोन्यतरस्पर्सा कर्मणि” ॥ संपूर्वस्य ज्ञायातोः कर्मणि
तृतीया द्वितीया वा स्तः । मात्रा मातरं वा संजानीते । मातृ-
विषयकपूज्यत्वादिप्रकारकज्ञानवानित्यर्थः । अत्र मातृपदार्थस्य
पूज्यत्वप्रकारकज्ञानक्रियायामन्वयात् । पूज्यत्वरूपक्रियान्वय
आर्थिकः । फलजनकज्ञानान्वयो वा । तेनात्रोपपदविभक्तिरवम् ॥

“द्वितौ” ॥ हेत्वर्थे तृतीया । पुण्येन दृष्टो हरिः । अत्र तृ-
तीयार्यस्य सहकारित्वस्य दर्शने ऽन्वयः । पुण्यसहकृतेन्द्रियजन्यं

दर्शनम् ॥

“अकर्तृयुगे पञ्चमी” । शतेन बद्धः शताद्बद्धः । अत्र शत-
स्य ऋणाक्रियाद्वारा बन्धनक्रियायामन्वयादुपपदधिभक्तित्वम् ।
शताभिन्नऋणजन्यबन्धनवान् इति बोधः ॥

“पृष्ठा हेतुमयोगे” ॥ हेतौ घौल्ये षष्ठ्येव न तृतीया । अ-
ध्ययनस्य हेतोर्वैमति । अध्ययनाभिन्नहेतुको निवासः ॥

“सर्वनाम्नस्तृतीया च” । कस्य हेतोः, केन हेतुना वसति ॥
इति तृतीयार्थः ॥

सम्पदानं चतुर्थ्यर्थः । “चतुर्थी सम्पदाने” इति सूत्रा-
त् । सम्पदानत्वं च धात्वर्थकर्मणा व्याप्यमानत्वम् । व्या-
प्यमानत्वमभिप्रेयमानत्वम् । धात्वर्थकर्मजन्यव्यापारोद्देश्यत्व-
मिति यावत् । यथा विप्राय गां ददाति दानकर्माभूतगोजन्य-
पयोदोहनादिव्यापारोद्देश्यत्वाद्द्विपस्य सम्पदानत्वम् । रजका-
य वस्त्रं ददातीत्यत्र तु ददातेर्लाक्षणिकत्वात् चतुर्थ्यपि सम्ब-
न्धमात्रे लाक्षणिकी । एवं च दानकर्माभूतगवादिप्रतिग्रहीतृत्वं
सम्पदानत्वम् । “कर्मणा यमभिप्रेति स सम्पदानमि” ति सू-
त्रस्याप्ययमर्थः । दानकर्मणा गवादिना यमभिप्रेत्याप्नोतीति
जीर्णाः । अभिनवास्तु दृष्टदारकधात्वर्थोद्देश्यत्वं सम्पदानत्व-
म् । धात्वर्थजन्यदृष्टफलशालित्वमिति यावत् । तत्फलं सकर्मके-
षु धात्वर्थतावच्छेदकमकर्मकेषु धात्वर्थजन्यमात्रम् । सूत्रस्यापि
कर्मणा धात्वर्थेनेत्यर्थः । तेन विप्राय गां ददाति पत्ये श्रेते कृ-
ष्णाय रोचते मक्तिरित्यादौ मुख्यः प्रयोगः । अप्र विमनिष्ठ-
स्वत्त्वात्पत्याद्युद्देश्यको दानानुकूलो व्यापारः । पतिनिष्ठमुखो-
द्देश्यकशयनानुकूलो व्यापार इत्यादिबोधः । एवं च कर्मका-
रत्वापेक्षया सम्पदानस्य मापान्यम् । अत एव मैत्रावरुणाद्य

दण्डं प्रयच्छनीत्यत्र न दानस्य दण्डप्रतिपत्त्यर्थत्वं किं तूपयो-
क्ष्यमाणसंस्कारत्वं सिद्धान्तितम् । आत्रेयाय हिरण्यं ददाती-
त्यत्र तु आत्रेयस्य सम्प्रदानत्वेषि न भावनोद्देश्यत्वं, भूतमा-
व्युपयोगाभावेनेष्टत्वाभावादिति दिक् ॥

“रुच्यर्थानां प्रीयमाणः” । रुच्यादित्रातुसमभिव्याहारे
तु प्रीयमाणस्यैव सम्प्रदानत्वम् । देवदत्ताय वने रोचन्ते फला-
नीति । रुचिपत्त्वस्यावच्छेदकतासम्बन्धेन वननिष्ठत्वेपि न
सम्प्रदानत्वम् ॥

“श्लाघन्हुङ्स्याशर्षां श्लीप्स्यमानः” । श्लीप्स्यमानस्य सम्प्रदा-
नत्वम् । गोपी स्मरात्कृष्णाय श्लाघते, निन्दते, तिष्ठते, शपते
वेति । स्मरहेतुकगोपीकर्तृकश्लाघनादिज्ञापनवच्चात् कृष्णस्य
सम्प्रदानत्वम् । इतीव पान्यं शपतः पिकान् द्विजानित्यत्र
पान्यस्य ज्ञापज्ञापनाभावान्न सम्प्रदानत्वम् । श्लाघनं स्तवनं,
निन्दनोऽपनयः ॥

“धाररुत्तपर्षाः” । धारयतिसमभिव्याहारे उत्तपर्षस्य स-
म्प्रदानत्वम् । मघं सुवर्णशतं धारयति देवदत्तः । देवदत्तक-
र्तृरुधारणकर्माभूतसुवर्णशतव्याप्यमानत्वात्सुवर्णशतधारणजन्य-
दुःखवन्वाद्वा । अत एव वने धारयतीत्यत्र वनस्य न तत् ।
उत्तपर्षत्वं च गृहीतवनदृष्टिभागित्वं गृद्धिजन्यसुखभागित्वं
वा । एतेन भक्ताप धारयति मोक्षं कृष्ण इत्युदाहरणं सूत्र-
विरुद्धम् ॥

“स्पृहेरीप्सितः” । स्पृहयतिसमभिव्याहारे इच्छासामा-
न्यत्रिपयस्य सम्प्रदानत्वम् । प्रकृष्टेच्छात्रिपयस्य कर्मत्वम् ।
पुष्पेभ्यः स्पृहयति, पुष्पाणि स्पृहयति । वने स्पृहयतीति
वने तदभावः ॥

“क्रुधद्रुहेर्ष्यासूपार्यानां यंप्रति कोपः” । “क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म” । अरये क्रुध्याति द्रुह्याति ईर्ष्यति अमूयाति । उपसर्गरहितक्रोधाद्यर्षकृदातुसमभिव्याहारे कोपकर्मणो हरेः सम्प्रदानत्वम् । वने क्रुध्मतीत्यादी वनस्य न तद् । शिष्यमभिक्रुध्मतीत्यादावपि न । क्रोधो ऽमर्षः । द्रोहो ऽपकारः । ईर्ष्या ऽक्षमा । अमूया गुणेषु दोषाविष्करणम् । एते क्रोधविशेषा एव ॥

“राधीक्ष्योर्यस्य विमश्रः” । राधीक्ष्योः समभिव्याहारे विविधप्रश्नविषयशुभाशुभान्धिरकरणस्य सम्प्रदानत्वम् । कृष्णाय राध्याति ईक्षते वा । गर्गकर्तृकगोपीकृतविविधप्रश्नविषयशुभाशुभपर्यालोचनाधिकरणहरिसम्प्रदानकं राधनपीक्षणं चेति बोधः ॥

“प्रत्याहृभ्यां भ्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता” । आहृप्रतिपूर्वकश्रुधात्समभिव्याहारे धात्वर्थप्रतिज्ञाननकपाचनकर्त्तुः सम्प्रदानत्वम् । देवदत्ताय गापाशृणोति प्रतिशृणोति वा । प्रतिश्रवणादिधात्वर्थेन व्याप्यमानत्वाद्याचकस्य ॥

“अनुप्रतिशृणश्च” । प्रत्यनुपूर्वकशृणातेः समभिव्याहारे पूर्वशंसनादिकर्तृर्होतुः सम्प्रदानत्वम् । अध्वर्युर्होत्रेनुशृणाति, प्रतिशृणातीति, धातुलक्ष्यमोत्साहनव्याप्यमानत्वात् । एवञ्च मुख्यैव चतुर्थी ॥

यत्र तु धात्वर्थकर्मव्याप्यमानस्यासम्भवेनान्यत्रान्वयस्तत्रोपद्विभक्तिस्तादर्थ्यादिलक्षणया । उपपदार्थे ऽन्वयेन प्रयानक्रियायामनन्वयात् । मुक्तये हरिं व्रजति, भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते इत्यादौ । अत्र कल्पितप्राप्तिक्रियान्वयेन श्रुतमजनादिक्रियायां कारकत्वेन साक्षादनन्वयात् । साध्यतरमाने लाक्षणिकत्वाच्चेति वैयाकरणाः ॥ अन्ये त्वत्र चतुर्थ्यां नोपपद्विभक्तित्वं, किं

तु साध्यत्वलक्षणया कारकविभक्तित्वमेव । अत एव सर्वेभ्यः कामे-
भ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादौ साध्यत्वेन भावनान्वयो ऽङ्गीक्रियत-
इत्याहुः ॥ परे तु तत्रापि सर्वान्कामानित्यर्थादुपपदाविभक्तित्वमेवे
त्याहुः, स्तदाग्नेमाधत्तइत्यादौ द्वितीयाया अपि उपपदाविभक्तित्वाप-
स्योपेक्षणीयमेव ॥ एवं वाताय कपिला विद्युदित्त्वत्र कल्पितज्ञान-
क्रियान्वयेन, फलेभ्यो यातीत्यादौ अमयुज्यमानतुमुन्नन्तकर्तृक-
कल्पिताहरणक्रियान्वयेनोपपदाविभक्तिः ॥

“तुमर्थाच्च भाववचनात्” । यागाय यातित्यादौ कल्पि-
तदर्शनादिक्रियान्वयेनोपपदाविभक्तित्वम् । यागसाध्यकं यान-
मित्यर्थे तु पूर्ववत्कारकविभक्तित्वमेव । जनार्दनायार्थमित्यत्रा-
प्युपपदाविभक्तित्वम् । पक्षे कारकत्वं च ।

“नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालंबपड्योगाच्च” इति विहिता
नमःपदादियोगे चतुर्थ्युपपदाविभक्तिः । यथा हरये नमः, स्व-
यम्भुवे नमस्कृत्य, हरिमनुकूलायेतुमित्यर्थः । नारायणं नमस्कृ-
त्पेत्यत्र तु छान्दसः प्रयोगः । प्रजाभ्यः स्वस्ति । स्वस्तिपदं कल्या-
णवाचकमिदं, द्वितीयं सुवन्तं, “स्वस्तिन इन्द्रो वृद्धश्रवाः” “वै-
श्वानरो वसुरग्निः स्वस्तये” इत्युभयया प्रयोगात् । उभयत्रापि
मङ्गलवाचकमेव । अग्रये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । इन्द्राय व-
पद् । स्वाहापदं स्वधापदं वपद्पदं च प्रदानार्थकम् । अलामिति
पर्याप्त्यर्थसमर्थादिपदान्तरौपलक्षणम् । अत एव स्वामिवाच-
कप्रमुपपदसमाधिन्वाहारे षष्ठ्येव साधुर्न चतुर्थी ॥

“इभ्य आढ्यो घनी स्वामी त्वाश्वरः पतिरिति ।

अधिभूर्नायको नेता प्रभूः परिहृदो ऽधिपः” ॥

इत्याद्यनुशासनात्प्रमुपपदस्य स्वामिनि शक्तिग्रहात् प्रभुत्वमुप-
भूवनप्रपस्येति प्रयोगाच्च । तस्मै प्रभवतीति त्वलंपदार्यकप्रभु-

पदसमभिन्त्याहाराच्चतुर्थ्येव साधुः । सापि जनयितुं पालायितुं वे-
ति कल्पितक्रियान्तरान्वयादुपपदाविभक्तिरेव । मन्वादियोगे
पष्ठ्यापि साधुरिति वार्त्तिकस्य तु माधं नाकलयामः ।

“मन्यकर्मण्यनादरे विभाषा ऽप्राणिषु” । मन्यघातुसमाभि-
व्याहारे तद्भात्वर्थकर्मणि विकल्पिता चतुर्थ्युपपदाविभक्तिः । न
त्वां तृणाय तृणं वा मन्ये । अत्र विकल्पितानादरक्रियान्वया-
दुपपदाविभक्तित्वम् । एवं ग्रामं ग्रामाय वा गच्छतीति
विकल्पिता चतुर्थी कल्पितचेष्टाध्वादिपदार्यान्तरान्वयादुपपद-
विभक्तिः । मनसा हरिं वृजतीत्यत्र चेष्टाध्वाभावाद् द्वितीयैव सा-
धुरिति दिक् ॥

अत्र मीमांसकाः । चतुर्थ्यां देवतात्वे शक्तिः ।

“तद्धितेन चतुर्थ्यां वा मन्त्रवर्णेन वा पुनः ।

देवतासङ्घतिस्तत्र दुर्बलं तु परंपरम्” ॥

इति वार्त्तिकात् । तथाहि । सूक्तहविषोरिति वार्त्तिकादाग्ने-
यं सूक्तमाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिप्रयोगाच्च सूक्तप्रकाश्यत्वं स्य-
ष्यमानहविःसम्बन्धित्वरूपे च देवतात्वं द्विविधं तद्धितवाच्यं,
सास्य देवतेत्यनुशासनेन देवताधिकारे अश्रेढीगित्यादिभिः सूत्रै-
रनेकदगादिप्रत्ययविधानात् । सास्य देवतेत्यत्र सूक्तहविषोः
पष्ठ्यन्तनिर्दिष्टत्वेन विशेषणत्वप्रतीतावपि उक्तमयोगेषु सामाना-
धिकारण्येनाग्न्यादिपदार्थविशेष्यत्वेन प्रतीतेस्तत्पदनिर्दिष्टाग्न्या-
दीनां देवतात्वमात्रबोधकत्वात् । तेन तद्धितस्य देवतात्वाविशिष्टा-
ग्न्यादिविशिष्टसूक्तहविर्वाचकत्वे सिद्धे “ना गृहीताविशेषणा-”
न्यायेन देवतात्वे शक्तिः । एवमशये स्वाहेत्यादावपि स्वा-
हाशब्दार्थहविस्त्वागे अग्नेश्च विशेषणत्वेन प्रतीतेः सम्बन्धा-
न्तरत्वामात्रेण देवतात्वेनैव विशेषणतीति तत्र चतुर्थ्याः शक्तिः ।

एवं मन्त्रवर्णस्यापीति जीर्णाः ॥

अत्र पितृचरणाः । नेदं धार्मिकं चतुर्थ्यां देवतात्वे शक्तिबोधकं, किं तु देवताप्रतिपादकान्तरोपलक्षणं सच्चतुर्थ्यामन्त्रवर्णादौ देवतालाक्षणिकत्वपरं, दुर्बलं तु परंपरमित्यभिधानात् । तथाहि । देवताशब्दतद्धितचतुर्थ्याद्विनीयामन्त्रा देवतात्वबोधकाः । तत्राग्निदेवता वातो देवतेत्यादावग्न्यादीनां देवतात्वप्रकारकभावात् उभयरूपे देवतात्वे शक्तिः । सूक्तप्रकाशयो ऽग्निर्द्रव्यत्यागसम्बन्धी वेति बोधः । तद्धितस्य तु हविषो ऽग्न्यादिनिष्ठत्वबोधानन्तरं त्यागादिकल्पनात् ततो दुर्बलत्वं । चतुर्थ्यास्तु त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वविशिष्टप्रतिग्रहीतृत्वरूपसंप्रदानत्ववाचिन्याः प्रतिग्रहीतृत्वत्यागेनैकदेशलक्षणया ततो ऽपि दुर्बलत्वम् । विष्णुं यजतीत्यादौ द्वितीयायास्तुद्देश्यत्वमात्रवाचिन्याः विशिष्टे लाक्षणिकत्वाद् दुर्बलत्वम् । मन्त्रकर्मसम्बन्धज्ञानानुपपत्तिकल्प्यमन्त्रप्रकाशकर्मसम्बन्धज्ञानानुपपत्तिकं देवतास्वमित्यत्यन्तं दुर्बलत्वम् । तेन सम्प्रदानत्वे एव चतुर्थ्याः शक्तिर्न देवतात्वे इत्याहुः ॥

अत्र तद्धितादियुक्तवाक्येषु देवताविधिरपूर्व इति केचित्प्रागावधिनेत्र द्रव्यसामान्यस्यैव देवतासामान्यस्याप्याक्षेपादिन्द्रादिदेवताविशेषानियमपरतया नियमविधिरित्याहुः । तद्धितचतुर्थ्यादिभिस्तुक्तव्युत्पत्त्या स्वप्रकृत्यर्थस्य देवतात्वं प्रतिपाद्यते । अत एव इन्द्रानीतिभातिपदिकोचरतद्धितेनेन्द्राग्निरूपमातिपादिकार्थद्वयनिष्ठमेकं व्यासज्यवृत्ति देवतात्वं प्रतिपाद्यते । एवं महेन्द्रपदोचरतद्धितेन महेन्द्रस्यैव देवतात्वमिति तत्र नेन्द्रस्य देवतात्वमिति । उद्देश्यत्वं च त्यागाव्यवाहितपूर्वकालीनस्ववाचकवैधपदोच्चारणवत्त्वं तेन देवतायाः प्रयोगसम्बन्धित्वमिति प्रकृतिविकृति-सम्बन्धिनिगमेष्वपि वैधपदसिद्धिरिति दिक् ॥

अधिकं मत्कृतकुसुमाञ्जलाववयेयम् ॥

॥ इति कारकवादे चतुर्थ्यर्थानिरूपणम् ॥

अपादानत्वं पञ्चम्यर्थः । “अपादाने पञ्चमी”ति सूत्रात् । अपादानत्वं च परसमवेतक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वं, विभागहेतुक्रियानाश्रयत्वे सति विभागाश्रयत्वमिति तदर्थः । “स्त्वमपाये-पादान”मिति सूत्रात् । अपायो विस्लेषः विभागवियोगादिशब्दवाच्यः । अन्यस्य विभागवियोगादिक्रियाश्रयस्य विभागादौ सति विभागवियोगाश्रयत्वेन ध्रुवं स्थिरं विभागवियोगादिनिरूपकमिति यावत्, तदपादानमिति सूत्रार्थः । यथा वृक्षात्पर्णपतति, अघःसंयोगानुकूलक्रिया पतेरर्थः । अघःसंयोगमयोजकविभागानुकूलक्रिया वा । एवं चाघःसंयोगानुकूलक्रियानाश्रयत्वे सति तादृशक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वात् वृक्षस्यापादानत्वम् । इत्य च सत्तद्वास्त्वर्थतावच्छेदकफलजनकक्रियानाश्रयत्वे सति तादृशक्रियाजन्यफलनिरूपकत्वं तादृशक्रियानिरूपकत्वं चेति निष्कर्षः । एव चौराद्व्याघ्राद्विभेति, चौरात्रायते, अध्ययनात्पराजयते, यवेभ्यो गां वारयति, पातुर्निलीयते, उपाध्पयादधीते, ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते, हिमवतो गङ्गा प्रभवति, इत्यादौ भयादिहेतुचौरव्याघ्रादीनां “भीत्रार्थानां भयहेतुः” । “पराजेरसोढः” । “वारणार्थानामीप्सितः” । “अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति” । “आख्यातोपयोगे” “जनिकर्तुः प्रकृतिः” । भुवः प्रभवः” । इत्याद्यानुशासनिकं मुरयमेवापादानत्वम् । अत्र चापन्द्वानुकूलक्रिया विभेतेरर्थः । तदनुकूलरक्षणं त्रायतेः । ग्लानिजनकक्रिया पराजयतेः । दूरदेशसंयोगानुकूलक्रिया धारयतेः । दर्शनाभावानुकूलक्रिया निलीयतेः । गुरुमुखोच्चारणानुकूलक्रिया

ऽधीते । उत्पत्त्यनुकूलक्रिया जायते । प्रकाशजनकवृद्ध्यादि-
क्रिया प्रपूर्वकभवतेरर्थः । तदनाश्रयत्वे सति तत्तत्क्रियानि-
रूपकत्वात्, भीत्रार्यानां भयहेतुरित्याद्यनुशासनानामपादा-
नत्वबोधकता, न तु पञ्चम्या उपपदविभक्तित्वबोधकतेति
वैयाकरणाः ॥

मीमांसकाश्चारण्यादौर्निरूपकत्वाभावाच्चापादानत्वम् । अत
एव अरण्याद्विभेति इति न प्रयोगः । यदि वनाद्विभेतीति प्र-
योगः तदा वनपदस्य वनस्थितव्याघ्रादौ लक्षणा । मध्यादवद्य-
तौल्यादौ विभागप्रयोजकक्रियानाश्रयस्य तन्निरूपकस्याधोभा-
गस्यापादानत्वम् ॥

नैयायिकास्तु विभागाश्रयत्वमेवापादानत्वमिच्छन्तो व्या-
घ्राद्विभेतीत्यादौ लक्षणया प्रयोगं क्रियान्तरकल्पनेन वा उपप-
दविभक्तित्वमिच्छन्ति । एवं धावतो ऽश्वात्पतति इत्यत्राश्वस्यो-
क्तक्रियाश्रयत्वेपि तस्य विभागहेतुत्वाभावादपादानत्वोपपत्तिः ।
न चैवं मेपान्मेपो ऽपसरति इत्यत्र मेपस्य कथमपादानत्वम्,
सभयकर्मजविभागस्यैक्येन तज्जनकक्रियानाश्रयत्वाभावादिति
वाच्यम् । विभागजनकक्रियाभेदादेकाक्रियामादायापादानत्वम् ।
अन्योन्यस्मादपसरत इत्यत्रोभयकर्मजविभागस्यैक्येपि तत्तज्ज-
नकक्रियामादाय परस्परस्य तदनाश्रयत्वोपपादनात् । वृक्षाद्वस्त्रं
पततीत्यत्र पतनक्रियाघातवर्धमादाय सहमनीषम् । न चैवं वृक्षा-
त्स्पन्दतइत्यापत्तिः । गृहाच्चलितो राज्याच्चलित इत्यादिवदिष्ट-
त्वात् ॥ केचिन्तु पञ्चमीजन्यापादानत्वबोधेन द्वितीयाया असा-
द्यत्वादेत्याहुः ॥ बलाहकाद्विद्युद्विद्योतते इत्यत्र निमृत्येत्यध्या-
हारेणोपपदविभक्तिः । एवमन्यादिपदसमभिव्याहारे तु पञ्च-
म्युपपदविभक्तिः । “अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदानाहिद्यु-

क्तं" इति सूत्रात् । अन्यपदेन अन्यार्थकेतरादिपदग्रहणम् । कृष्णादन्यस्तिष्ठति, आरादनात्, कृष्णादितरः, ऋते कृष्णात् । कालदेशसमभिव्याहारे ग्रामात्पूर्वश्चैत्रात्पूर्वः । अञ्चूत्तरपदं प्राक्प्रत्यगादिपदं तत्समभिव्याहारे ग्रामात्प्राक् । आञ्चपत्ययान्तदक्षिणासमभिव्याहारे दक्षिणा ग्रामात् । दूरवाचकादिपदसमभिव्याहारे दक्षिणाहि ग्रामात् । अत्र पञ्चम्यपर्यस्य लपपदार्यान्वयः । इदं च प्रभृत्यादिपदानामुपलक्षणम् । मवात्मभृति आरभ्य । ग्रामाद्वाहिः । एवं विनापृथगित्यादिपदसमभिव्याहारे द्वितीयातृतीयाभ्यां विकल्पिता पञ्चम्युपपदाविभक्तिः । एवं दूरान्तिकार्यरूपदसमभिव्याहारे द्वितीयापृष्ठीभ्यां विकल्पिता पञ्चम्युपपदाविभक्तिः । ग्रामस्य ग्रामाद् ग्रामं दूरेणान्तिकेनेति ॥

॥ इति कारकवादे पञ्चम्यर्थनिरूपणम् ॥

सप्तम्या अधिकरणत्वमर्थः । "सप्तम्यधिकरणेचे"ति सूत्रात् । अधिकरणत्वं चाधारत्वम् । "आधारोधिकरणमि"-ति सूत्रात् । तच्चाश्रयत्वं, तच्च साक्षात्परम्परासाधारणम् । परम्परा कर्तृकर्माद्याश्रयत्वद्वारा । तेन स्याल्यां पचति भूमौ वसति कटे धृते इत्यादिप्रयोगः । अधिकरणं च त्रिविधम्, औपश्लेषिकं वैषयिकमभिव्यापकं चेति, तेन गुरौ वसति पटे ज्ञानं तिलेष्टु तैलामित्यादिप्रयोगः । चर्मणि द्वीपिनं हन्ति इत्यत्र निमित्तत्वे लक्षणा । चर्मनिमित्तं हन्तीत्यर्थः । निमित्तत्वं च धात्वर्थजनकेच्छादिविषयत्वम् । गोषु दुष्टमानास्वागत इति सतिसप्तमी । "यस्य च भावेन भावलक्षण"-मिति सूत्रात् । क्रियान्तरोपलक्षणं यत्रान्या क्रिया तद्वाचकपदाक्षरं सप्तमीति तदर्थः । तेन क्रियान्तरोपलक्षणत्वं सप्त-

भ्यर्थः । उपलक्षणत्वं च क्रियाकालान्तरव्यावर्तकत्वम् । एवं मुख्यक्रियाप्रातिबन्धकक्रियानादरे लक्षणा । यथा रु-
दति प्रावृत्तीदिति । रोदनमनादृत्येत्यर्थः । अत्र षष्ठ्या अपि
लक्षणाः । “षष्ठी चानादरे” इति सूत्रात् । एवं गोषु गर्वा वा स्वामी,
ईश्वरः, अविपतिः । वैश्वामिधार्णा विश्वामिधेषु चादायादो देवरात
इत्यादिषु च । साक्षी चैत्रस्य धने वा प्रातिभूः गर्वा गोषु वा प्रसूत
इत्यादौ षष्ठीसप्तम्योरुपपदाविभक्तित्वं, श्रूयमाणस्वामित्वादिक्रि-
यासम्बन्धेन मुख्यक्रियासम्बन्धित्वात् । गोषु प्रसूत इत्यत्र क-
ल्पितज्ञानक्रियायामन्वयाच्च । गोज्ञानार्थे प्रसूतइत्यर्थः । एवं हरि-
पूजने आयुक्तः आसक्तः कुशल इत्यत्रापि । एवं निर्धारणमपि ष-
ष्ठीसप्तम्यर्थः । जातिगुणाक्रियाणामेभिरभिष्वज्यमानभेदानिरूपक-
त्वं निर्धारणत्वम् । अत्र भेदार्थिकरणभेदानिरूपकयोर्व्याप्यव्या-
पकरूपावच्छिन्नत्वं बोधयम् । तेन नराणां नरेषु वा सत्रियः शूरः,
गोषु कृष्णा सम्पन्नक्षीरा, गच्छत्सु धावन् शीघ्रः, छात्रेषु मैत्रः
मिय इति प्रयोगो न तु विप्रेषु सत्रियः शूर इत्यादिप्रयोगः । नर-
त्वावच्छिन्नानिरूपितभेदानधिकरणत्वे सति सत्रियत्वावच्छिन्न-
निष्ठमन्यनरभेदसमानाधिकरणं शूरत्वमिति बोधः । न चैवं

इज्याचारदमार्हिसादानस्वाध्यायकर्षणाम् ।

अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥

इत्यत्र

मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः ।

स्यावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥

इत्यत्र च निर्धारणषष्ठी न स्यादभेदभानादिति बाध्यम् ।
कर्मभेदस्य आत्मदर्शने निर्धारणसम्भवात्, द्वितीये तु सर्वस्येति
षष्ठ्या निर्धारणत्वसम्भवात् । अत्र एव मायुराः पाटलिपुत्रके-

भ्य आढ्यतरा इत्यत्र निर्धारणैकदेशे पञ्चम्या लक्षणा । अभेदमा-
नाभावात् । एवं मातरि साधुर्नैपुणो वेत्यत्रापि । हरिं हरौ वा
उत्सुकः प्रसितः । मूलेनावहयेदित्यत्रापि लक्षणेति दिक् ॥
अत्रचोपपदविभक्तितः कारकविभक्तेर्वर्णीयस्त्वम् । कारकविभ-
क्त्यर्थस्य श्रुतक्रियान्वयित्वात् । उपपदविभक्त्यर्थस्य कल्पित-
क्रियान्वयित्वादिति दिक् ॥

इति गागाभट्टकृते भाट्टचिन्ता- मणौ कारकवादः ॥

समासश्चतुर्विधः । अव्ययीभावतत्पुरुषद्वन्द्वबहुव्रीहिभेदात् ।
तत्र पूर्वपदार्थप्रधानो ऽव्ययीभावः । यद्वा अव्ययीमर्थप्रधानो ऽव्य-
यीभावः तेन सूत्रप्रतीत्याद्यव्ययीभावे नाव्याप्तिः । उत्तरपदार्थ-
प्रधानस्तत्पुरुषः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । अन्यपदार्थप्रधानो
बहुव्रीहिः । इति लक्षणानि । उपकुम्भं, राजपुरुषः, धवखादि-
रौ, चित्रगु, रित्याद्युदाहरणानि । नीलोत्पलमिति कर्मधारयः
पञ्चमूलीति द्विगुश्च तत्पुरुषस्यैव भेदौ । ननूनमत्तगह्वमित्यव्य-
यीभावे तल्लक्षणमव्याप्तमतिव्याप्तं च बहुव्रीहिलक्षणम् । एवं सू-
त्रप्रतीत्यादावव्ययीभावे सुप्रतिना मात्रार्थे इति सूत्रविहिते त-
त्पुरुषलक्षणान्तिव्याप्तिः । उत्तरपदार्थप्रधान्यात् । एवमर्द्धे नपु-
सकम् इत्यादिसूत्रविहिते ऽर्धपिप्पली पूर्वकाय इत्यादितत्पुरुषे
ऽव्ययीभावलक्षणान्तिव्याप्तिः । एवं द्वित्रा इति बहुव्रीहौ तल्ल-
क्षणान्तिव्याप्तिः द्वन्द्वलक्षणान्तिव्याप्तिश्च । एवं शशकुशपलाशमि-
ति समाहारद्वन्द्वे समाहारप्रधान्याद् द्वन्द्वलक्षणस्याव्याप्तिः ।
बहुव्रीहिलक्षणस्य चातिव्याप्तिरिति चेन्न । तेषां प्रायिकत्वेन
लक्षणत्वाभावात् । तत्तदधिकारपठितत्वमेव तत्तल्लक्षणमिति वै-

यांकरणाः ॥

वस्तुतो ऽव्ययार्थप्रधानत्वाविद्यमानाव्ययवार्थत्वविशिष्टान्यपदार्थप्रधानत्वान्यतरत्वमव्ययीभावत्वं, तेनोन्मत्तगद्गं सूपमतीत्याद्यव्ययीभावे नाव्याप्ति, न वा तत्पुरुषलक्षणातिप्रसङ्गः । समस्यमानान्यतरपदार्थप्रधानत्वे सति सुब्लोपाभाववत्पदान्तत्वं तत्पुरुषत्वं, तेन राजपुरुषो ऽर्द्धपिप्पलीत्यादितत्पुरुषे न लक्षणाव्याप्ति, न वा ऽव्ययीभावलक्षणातिप्रसङ्गः । एवमन्यपदार्थप्रधानत्वं बहुव्रीहित्वम् । द्वित्रा इत्यत्रापि समस्यमानपदार्थसङ्ख्याप्राधान्येन द्वन्द्वत्वे ऽप्यन्यपदार्थसङ्ख्येयप्राधान्येन बहुव्रीहित्वमन्यपदार्थतावच्छेदकं चात्रारूपत्वम् । एवं च सङ्ख्येयव्ययेति सूत्रं सङ्ख्येयप्राधान्यगमकं सङ्ख्यावाचकाव्ययादिपदानां बहुव्रीहिविधायकमिति सङ्गच्छते । एवं दिङ्नामान्यन्तरालइत्यादिसूत्राप्यन्यपदार्थप्राधान्येन बहुव्रीहिविधायकानि भवन्ति । यथा उत्तरपूर्वाकेशकोशे भुजाभुजि सपुत्र इति । अत्रांशे तुल्यसम्बन्धित्वमन्यपदार्थतावच्छेदकम् । अत एव

एकद्वैरथ वा द्वित्रैर्भ्रमरा मधुसीकरैः ।

कुक्षिम्भराः परं तेषु न सन्ति खलु केतके ॥

इत्यादावल्पत्वपरिच्छिन्नव्यक्तीनां बोधः । एवमृपदशा इत्यत्रान्यपदार्थिकादशव्यक्तीनां बोधः । अतो ऽत्राप्यन्यपदार्थप्राधान्यमव्याहृतम् । एवं तेन सहेति तुल्ययोगे इति सूत्रविहिते सपुत्र इति बहुव्रीहौ तुल्यक्रियान्वयी पिता ऽन्यपदार्थ इति बहुव्रीहित्वं सुस्थम् । समाहारद्वन्द्वे तु समान्द्विषमाणानामेव क्रियान्वयित्वेन समाहारस्याप्राधान्यात्त द्वन्द्वलक्षणाव्याप्तिर्बहुव्रीहिलक्षणाविषयातिशेति युक्तम् ॥

अन्ये तु उन्मत्तगद्गमित्यादीनां बहुव्रीहित्वं द्वित्रा इत्यादां

द्वन्द्वत्वादिकमेव । अव्ययीभावबहुव्रीह्याधिकारपाठस्तु तद्धर्म-
नपुंसकत्वस्वरादिमाप्त्यर्थः । अन्यथाधिकारसूत्रविरोधापत्तेः ।
न च तत्रापि प्रकरणविरोधापत्तिः । अधिकारसूत्रश्रुत्यनुरोधेन
प्रकरणवाधस्य न्याय्यत्वात् । अन्यपदार्थे च संज्ञायामित्यव्य-
यीभावस्य समभिव्याहारविशेषे ऽन्वर्थतावाधवत् तेन प्रकरण-
वाधाच्च । अत उक्तान्येव लक्षणानीत्याहुः ॥

अत्र वैयाकरणोः । राजपुरुष इत्यादितत्पुरुषादीनां राज-
विशिष्टपुरुषादौ शक्तिः । न तु समासान्तर्गतराजादिपदशक्त्या
राजादिवोधः । समर्थः पदविधिरिति महाधिकारेण एकार्याभा-
ववृक्षणे सामर्थ्ये समासादिसकलवृत्तिविधानात् । पदोद्देशेन
द्विधीयमानः समासादिः समर्थः विग्रहवाक्यार्थाभिधाने शक्तिं
प्राप्त इति सूत्रार्थः । एकार्याभावश्च समस्मानपदद्वयस्य स्वा-
र्थपरित्यागेनकार्यप्रातिपादकत्वम् । स चार्थो ऽराजकीयभिन्नो
राजसम्बन्धवांश्चायामिति भेदरूपः संसर्गरूपश्च । न च, कल-
तराज्ञादिपदशक्ति एव तादृशापस्थितिसम्भवे किं समासश-
क्तिकल्पनेनेति वाच्यम् । राजपुरुषादिपदे उक्तरूपेणोपस्थितये
चित्रगवादिपदे स्वामित्वोपस्थितये च तत्कल्पनात् । अन्यथा प-
ङ्कजादिपदेषु पञ्चत्वेनोपस्थितये ऽतिरिक्तशक्तिकल्पनं न स्या-
त् । किं च समासगतराजपदेन राज्ञः स्वतन्त्रोपस्थिते राजा पु-
रुष इत्यत्रेव विशेषणान्वयापत्तिः । न च सविशेषणानां वृत्तिर्न
वृत्तस्य च विशेषणयोगो नेति निषेधेन तदनापत्तिः । तस्य वि-
शिष्टशक्तिसिद्धपदार्थिकदेशत्वकृतानन्वयानुवादकत्वात् । अपि
चैवं वाक्यसमासयोस्तुल्यार्थत्वेन विभाषावचनस्य समामानिय-
मनिवारणार्थत्वं कल्प्यामिति गौरवम् । किं च कृतविश्वः भातो-
दक उद्धृतौदन इत्यादिवहुव्रीहिषु विश्वजनककृतिमान् उदकक-

तृकृमातिक्रम्य ओदनोद्धरणानधिखित्यार्थकेषु कृतादिपदानां
 लक्षणासम्भवात् । चित्रगवादिपदे च विनिगमनाविरहेण चित्र-
 पदे गोपदे वा लक्षणासम्भवादुभयत्र लक्षणायां बोधावृत्तिप्रस-
 क्तेः । न च प्रत्ययार्थान्वयानुरोधेन चरमपदे लक्षणेति वाच्यम् ।
 अनेकपदानामन्यपदार्थप्रतिपादकत्वाभावेन बहुव्रीहित्वमज्ञापत्तेः ।
 न च तात्पर्यग्राहकतया अन्येषां तत्प्रतिपादकत्वम् । घटादिप-
 देष्वप्याद्यवर्णानां तात्पर्यग्राहकतयान्यवर्णेषु शक्त्यापत्तेः । किं
 च शिवो नाम गायको यस्येति शिवनामगायक इति बहुव्रीहौ
 शिवकर्तृकगानकर्माभूतनामवानिति बोधस्य शक्तिकल्पनं विना
 सुतरामनुपपत्तिः । अतः समासेषु विशिष्टशक्तिरङ्गीक्रियते । किं
 च तत्र शक्त्यनङ्गीकारे ऽर्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यात् ।
 न च चित्रगुमानयेत्यादिषु कर्मत्वाद्यर्थबोधकत्वं समस्यमानोत्तर-
 पदार्थगतस्वार्थबोधकत्वं वा समासोत्तरविभक्तीनामिति वाच्यम् ।
 अर्थपिण्णलीत्यादौ व्यभिचारात् । क्लृप्तव्युत्पत्तिभङ्गापत्तेश्च ।
 किं च समासस्य प्रातिपदिकतया तदेकदेशपुरुषादिपदार्थस्य
 पुरुषादेः प्रातिपदिकार्थत्वाभावेन तत्प्रकारकबोधो न स्यात् ।
 न स्याच्च समस्यमानपदार्थयोः परस्परान्वयः । विभक्तिजन्यो-
 पस्थित्यभावेन राजपदार्थप्रकारकबोधायोगात् । अभेदातिरिक्त-
 सम्बन्धेन नामार्थप्रकारकबोधे विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात् ।
 किं च राजपदस्य सम्बन्धानि सम्बन्धे वा लक्षणा । नायः ।
 राजः पुरुष इति वाक्यस्य समासभिन्नार्थकतया तेन विवरणावि-
 रोधात् । नान्त्यः, विरुद्धविभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्व-
 यव्युत्पत्त्या राजसम्बन्धरूपः पुरुष इति बोधापत्तेः । अतः समा-
 सेषु शक्तिरङ्गीकार्येत्याहुः ॥

अत्र गौतमीयाः । समासेषु क्लृप्तराजपदादेरेव सम्बन्धि-

लक्षणया राजसम्बन्धव्यभिन्नः पुरुष इति बोधसम्भवेन शक्तिकल्पनं युक्तम् । महाधिकारस्याप्यजहत्स्वार्थलक्षणव्यपेक्षारूपसामर्थ्ये सामासादिविधानेनोपपत्तेः । पदोद्देशेन विधीयमानः समासादिः समर्थः स्वार्थवाचकपदनिष्ठ इति सूतार्थः । एतेन राजपदार्थे शोभनादिविशेषणान्वयापात्तेः, निष्कौशम्बिः गोरय इत्यादौ क्रान्तयुक्तादिपदकल्पनापत्तिश्च परास्ता । राज्ञः पदार्थिकदेशतया तत्र विशेषणान्वयात् । लक्षणया क्रान्ताद्युपस्थितिसम्भवाच्च । लक्षणाशक्तिर्मा बोधेच्छायां समासविग्रहनियमेन विभाषासूत्रोपपत्तेः । राजादिपदशक्त्यग्रहे राजपुरुषश्चित्रगुरित्यादौ बोधाभावेन तत्र शक्तिग्रहस्यावश्यकतया पङ्कनादिपदेष्ववयवशक्त्यग्रहेऽपि बोधोदयेन तच्छक्तिग्रहस्यानावश्यकतया पङ्कनादिपदबैलक्षण्यस्य स्पष्टत्वात् । किं च चित्रगुरिति समासस्य न स्वामित्वादी शक्तिः सम्भवति, तत्तत्पदेन सेवकदेशादिप्रतीत्या निषेधेन तदप्रतीतिः तत्रतत्र शक्तिकल्पनायां नानार्थतापात्तेः, पञ्चत्वस्य तु नियतप्रतीत्या तत्र शक्तिरिति वैलक्षण्यम् । किं च माप्तोदक इत्यादावपि उदकपदे लक्षणा, माप्तादिपदस्य धातुप्रत्ययतदर्थज्ञानविलम्बेन तत्र लक्षणाया विलम्बितत्वात् । प्रत्ययार्थस्य सान्निहितपदार्थगतत्वानुरोधाच्च । अत एव चित्रगवादिपदेऽपि गोपदे लक्षणा । विरुद्धविभक्तिरहितमातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्त्यङ्गीकाराच्च चित्रराजादिपदार्थान्वयासिद्धिः । न चैकलक्षणायापनेकमन्यपदार्थेति व्याकरणविरोधः तेनानेकस्यान्यपदार्थे वर्धमानस्य समासानुशासनादिति वाच्यम् । सर्वपदस्यापि तात्पर्यग्राहकतया परंपरया अन्यपदार्थबोधकत्वात् । अतोऽन्यपदे लक्षणा । घटादिपदशक्तिस्तु विशिष्टस्य सङ्केतितत्त्वादिशिष्टे कल्पते । अस्तु वान्त्यवर्णे शक्तिः । अत्र

बलतराजादिपदादेव लक्षणया तादृशार्थबोधसम्भवे शक्तिक-
ल्पनमन्यायपम् । यस्तु समासे ऽर्थवत्त्वाभावात् प्रातिपदिकसंज्ञा
न स्यादिति । तत्र । कृत्तद्धितसमासाश्चेति तद्विधानात् शश-
शृङ्गमित्याद्यनर्थकेषु ताद्विधानप्रयोजनकत्वात् । एतेन तत्र कर्म-
त्वानन्वयद्रूपणमपास्तम् । समस्यमानपदलक्ष्यार्थगतस्वार्थबोध-
कत्वव्युत्पत्त्यङ्गीकारात् । विशिष्टशक्तिस्वीकारे उक्तरीत्या उक्त-
स्मृतिविरोधः । विशिष्टस्यातिरिक्ततयानेकत्वासम्भवात् । अतो
लक्षणैव युक्तेत्याहुः ॥

आचार्यादयस्तु बहुव्रीहौ शक्तिरेव, तस्य मतुवर्थसमाना-
र्थकत्वात्, मतुपो गोमांश्चैत्र इत्यादावभेदान्वयाप सम्बन्धिवा-
चित्वनिश्चयात् । अत एवेन्द्रपीताधिकरणे तत्पुरुषाद्बहुव्रीहौ
लाघवमङ्गीकृतमित्याहुः ॥

अत्र मीमांसकैकदेशिनः ॥ “सर्वत्र यौगिकैः शब्दैर्द्रव्य-
मेवाभिधीयत” इति वार्त्तिकत्वात् सर्वेषां कृत्तद्धितसमासरूपयौ-
गिकशब्दानां द्रव्ये शक्तिमाहुः ॥

परे तु अनिर्हातशक्तिकैकदेशयौगिकपदपरमिदं वार्त्तिकं तेन पा-
चको गोमानित्यादिकृत्तद्धितानां द्रव्यवाचित्वेपि बहुव्रीहेर्न तद्वा-
चित्वं तत्रापि विशेष्ये द्रव्याविनामूतगुणवाचकपदबहुव्रीहेरेकहाय-
नीपिहासीत्यादेर्द्रव्यवाचित्वे द्रव्याक्षेपकत्वे वा चित्रगुरित्यादौ
तदसम्भवेन द्रव्यलक्षणाया आवश्यकत्वात् । अतः ख चिद्ब-
हुव्रीहौ लक्षणा ॥ न चैवमिन्द्रपीताधिकरणाविरोधः । इन्द्रपीत-
पदे तत्पुरुषेपि पूर्वपदलक्षणया पीतपदे हुताहुतेशपलक्षणया
लक्षणाद्वपापत्यां लाक्षणिकबहुव्रीह्यपेक्षया तत्पुरुषस्य तुर्वलत्वा-
त्सिद्धान्तसिद्धिः । अत एव निपादस्यपत्यधिकरणे लक्षणा-
पत्या तत्पुरुषापेक्षया कर्मधारयस्य प्राबल्यमुक्तम् । अन्यथा

तत्र ज्ञानोपायास्येपलाघवेन बहुव्रीह्यापत्तेर्दुस्तरत्वात् । अतः
 क्व चिद्बहुव्रीहौ लक्षणेत्याहुः ॥

ये तु सर्वत्र बहुव्रीहौ शक्ति मभ्यन्ते तेषां भावं नाकलयामः ॥

अन्ये तु मतुषोपि सम्बन्धो वाच्यः । तस्य चेश्च प्रकारतया
 ऽन्वयः । सम्बन्धिनि वा लक्षणा । तेन बहुव्रीहेर्न मतुवर्धकाव-
 पित्याहुः ॥

अहं तु ब्रुवे । समासेषु न शक्तिर्न वा लक्षणा, किं तु समा-
 सोपस्थिताविग्रहवाक्यादेव बोधः । श्लोकादावन्वयपक्षावपादिवत् ।
 अत एव रामेश्वर इत्यादौ ।

रामस्तत्पुरुषं प्राह बहुव्रीहिं महेश्वरः ।

अन्ये तु ऋषयः सर्वे कर्मधारयमूचिरे ॥

इत्यादौ तादृशविग्रहवाक्योपस्थित्यैव बोधः । एवं
 च विग्रहमन्देशे बोधसन्देशो ऽप्युपपद्यते । अतः समासवा-
 क्यस्य विग्रहवाक्योपस्थित्या बोधजनकत्वं युक्तम् । न च बहु-
 व्रीहौ विग्रहवाक्यात्पुरुषमकारको बोधः समासे तु पुरुषस्य विशे-
 प्यत्वेन भानामिति कथं वैषम्यमिति वाच्यम् । चित्राणां गवां
 घः प्राप्तस्पोदकस्य यः कृतस्य विश्वस्य य इति विग्रहवाक्य-
 स्वापि तादृशस्पाङ्गीकारात् । न चैवं सर्वत्र पृष्ठीबहुव्रीह्यापत्त्या
 शेषो बहुव्रीहिरिति सूत्रानुपपात्तिरिति वाच्यम् । तस्योक्ताव्य-
 योभावादिसंग्रहसमासपिन्नपरत्वात् । अत एव निपादस्यपति-
 मित्यादौ व्यधिकरणतत्पुरुषात् समानाधिकरणतत्पुरुषस्य ज्या-
 यस्त्वं सङ्गच्छते । सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्ययोर्विग्रहवाक्या-
 धेनत्वादिति । विशेषणपदे सामानाधिकरण्यं च विशेष्य-
 समानालिङ्ग्यत्वानुरोधकृतसमानविभक्तिविशेषकत्वम् । तेन
 देवदत्तस्य पत्न्या इत्यत्र विशेषलिङ्गकत्वाभावाद्देवदत्तः पचतीत्या-

दौ समानविभक्तिकृत्वाभावान्नातिप्रसङ्गः । सामानाधिकरण्यं च
 भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकानामेकत्र प्रवृत्तिः । अत्र लिङ्गनियमानु-
 शिष्टविभक्त्यन्तत्वं विवक्षणीयम् । तेन देवदत्तो मित्रमित्यादौ
 न व्यभिचार इति दिक् ॥ अथ राजपुरुष इति तत्पुरुषे पूर्वपदे
 लक्षणा । न च तत्र लुप्तपष्ठ्यैव सम्बन्धबोधोऽत्र शक्तिर्न वा लक्ष-
 णेति वाच्यम् । पठ्ठीलोपमजानतोऽप्यर्थप्रत्ययात् । किं चैवं साधु-
 शब्दस्मारकत्वेनापञ्चशोपयोगवद्विग्रहस्मारकत्वमात्रेण समाप्तो-
 पयोगः स्यात् । न च सम्बन्धस्य संसर्गतया भानोपपत्तेर्न
 लक्षणेति वाच्यम् । विग्रहसमासयोर्भिन्नार्थत्वापत्तेः । विग्रह-
 वाक्ये सम्बन्धस्य प्रकारतया समाप्ते संसर्गत्वायोगात् । अतो
 लक्षणावश्यकी ॥

अत्र पक्षधरः । राजपदेन राजसम्बन्धी लक्ष्यते ।
 राजसम्बन्धी पुरुष इत्यनुभवात् । विरुद्धार्थकविभक्त्य-
 वरुद्धयोः मातिगदिकार्ययोर्भेदान्त्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् ।
 एवं घटो नेत्यत्रापि घटपदेन घटप्रतियोगिकलक्षणया घटप्रति-
 योगिकाभावयोरभेदान्त्वयानुभवः । अतो राजपदेन सम्बन्धी
 लक्ष्यते इत्याह ।

अन्ये तु राजपदेन सम्बन्ध एव लक्ष्यते, लाघवा-
 त् । न चात्राभेदस्य नियमतः प्रतीतिः । नीलोत्प-
 लमित्यादिसमानाधिकरणतत्पुरुषे ऽपि नीलस्यैव समवाये-
 न प्रकारत्वाद्भेदान्त्वयः । नीलमुत्पलमिति वाक्ये तु समान-
 विभक्त्यवरुद्धत्वस्य विरुद्धविभक्त्यनवरुद्धत्वापेक्षया लघुतया
 तन्त्रत्वादस्त्वभेदान्त्वयः । एवं च भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति
 एकधर्म्युपस्थापकत्वरूपं सामानाधिकरण्यं नीलघटयोरभेद इ-
 त्यादिब्यवहारश्च युज्यते । नीलरूपघटत्वयोरभेदाभावे इति

वाच्यार्थः । तेन समासे समानविभक्तिकत्वाभावादभेदप्रत्यया-
योगेन सम्बन्धमात्रं लक्ष्यते । अर्धपिप्पलीत्यत्रापि पिप्पलीपदेन
सम्बन्ध एव लक्ष्यतइत्याहुः ॥

परे तु नीलोत्पलामिति कर्मधारये नीलपदस्य नील-
वाति लक्षणा । अभेदशब्दोत्पले प्रकारतया भासते व्यास-
समासयोः समानप्रकारकभानजनकत्वनिपमात् । यदि च
व्यासेपि कर्मत्वार्थकद्वितीयाया अभिन्ने लक्षणा तस्य चोत्पले
ऽभेदेनान्वयस्तदा समासे ऽप्यभिन्ने लक्षणेति समानार्थकत्वो-
पपत्तिरित्योहुः ॥

अन्ये तु विशेषणाविभक्तेः साधुत्वार्थत्वादभेदस्य व्या-
से समासेपि संसर्गनयैव भानम् । अन्यथा ऽभिन्नलक्षणा-
यां नीलाभिन्नाभिन्नपुत्पलमिति बोधः स्यात् । अभेदलक्षणा-
यामपि लक्षणैव दोषः । अतः कर्मधारये न लक्षणा । अत एव
निपादस्थपातिशब्दे तत्पुरुषबहुव्रीह्येषया लक्षणामावलायवेन
कर्मधारयोद्गीकृतः । अद्गीकृतं च फलमुखमध्ययनप्रयुक्तं गौरव-
मित्याहुः ॥

चार्थे द्वन्द्व इति विहिते द्वन्द्वे पदद्वये लक्षणा । तथा-
हि । समुच्चयान्वाच्येपतरेतरयोगसमाहाराश्चत्वारश्चार्थाः । तु-
ल्यवद्गुणयोः क्रियाप्रयोजकत्वे समुच्चयः । अन्यतरस्याप्रयोजक-
त्वेन्वाचयः । चकारसमाधिव्याहार एवैतद्वोधक इति न तयोः
सम्भसः । चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रेण चकारमात्रबोधितेर्धे द्वन्द्ववि-
धानादनयोश्चकारं विना अपिशब्देनपि बोधाच्च । इतरेतरयो-
गमाहारायोस्तु चकारमात्रार्थत्वात्तत्रैव समासः । यथा घवत्-
दिशौ छिन्धि कुञ्जपलाशमानयेति । अत्रेतरतरयोगद्वन्द्वस्थपदो-
पस्थितयोर्धवत्सादेरयोश्छिन्नादाक्रयान्वयेन द्विवान्वयेन च कुञ्जा-

पि न शक्तिर्लक्षणा वा, घटी घटा इत्यादिस्वरूपैकशेषेपि न लक्षणा, घटपदाच्च शक्त्यैव युगपक्षानाघटोपस्थितौ द्वित्वबहुत्वान्वयसम्भवात्, पितरावित्यादिविरूपैकशेषेषु पितृपदेन जनकदापत्ये लक्षिते द्वित्वान्वये लक्षणैव, पाणिपादमित्पादौ समाहारद्वन्द्वेष्येकत्वान्वयानुरोधेन तावत्पदार्थवृत्तिरेकबुद्धिविपर्ययः समाहारो लक्षणयोपस्थाप्यते इति सिद्धान्तः । अत्र केचित् । इतरेतरयोगे विभक्त्युपस्थिते द्वित्वादिसंख्यायां धवे स्वद्विरेषान्वयः । तत्र च न धवत्वाद्यन्वयितावच्छेदकं द्वित्वपर्याप्तधिकरणत्वानवच्छेदकत्वाद्, विभक्तेः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वात्पसंख्याभिधायकत्वानियमात् । अतो धवपदं साहित्याश्रयतया धवलद्विरौ लक्षणयोपस्थापयतीति साहित्यावच्छिन्ने द्वित्वान्वयः । नचैवं स्वद्विरपदवैयर्थ्यम् । साहित्याश्रयविशेषलाभतात्पर्यकत्वात् । वृत्तिद्वयविरोधापत्त्या धवेपि लक्षणैव, अत इतरेतरयोगद्वन्द्वे लक्षणा आवश्यकी । एवं च पितृत्वारुणपदे मित्रयोर्विषययोरिति विग्रहोपदर्शकं वाक्यमुपपद्यते । अन्यथा द्वित्वचनानुपपत्तेः । एवं समाहारद्वन्द्वेष्येकत्वान्वयार्थं साहित्ये लक्षणावश्यकी । परं त्वितरेतरयोगद्वन्द्वे साहित्याश्रये लक्षणा, एवं च विभक्तेः प्रकृत्यर्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरपरित्यक्ता भवति । एवं सरूपैकशेषस्यलेपि साहित्योपस्थित्या द्वित्वान्वयमर्थे लक्षणेत्याहुः ॥

तत्र, प्रत्यक्षेणैव पदद्वयेनोपस्थिते ऽर्थद्वये द्वित्वान्वयसम्भवात् । योग्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य शब्दबोधहेतुत्वे मानामावात् विभक्तेः पदार्थतावच्छेदकधर्मसमानाधिकरणसंख्याभिधायकत्वाच्च । अत एव घटेन जलमाहरतीत्य सच्छिद्रेतरत्वेन न घटोपस्थितिः किं तु घटत्वेनैव, घटश्च पटश्च स्त इति द्वित्वान्वयश्च । एतेन सुप्तिङोरेकसंख्याभिधायकत्वलक्षणसापानाधिकरण्यनिप-

मादेकत्वेनोपस्थिते द्वित्वान्वयासम्भवाच्चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादौ चकारोपात्तसाहित्यान्वयिनि द्वित्वान्वयेन क्रियायां वा द्वित्वान्वयेन बोधः । अन्यथा एकत्वेनोपस्थिते द्वित्वान्वये एको द्वाविति प्रतीत्यापत्तिरिति परास्तम् । वस्तुतो यत्र सुबुपस्थाप्यसंख्या तिङ्बुपस्थाप्यसंख्याविरोधिनी तत्र सामान्ताधिकरण्यानुपपत्तिः । सुबुद्वयोपस्थाप्यैकत्वद्वयस्य तिङ्बुपस्थाप्यद्वित्वेन विरोधाभावाद् घटश्च पटश्च स्त इति प्रयोगो युक्तो न त्वेको द्वाविति तत्रैकत्वस्य विरोधित्वादिति न च समाहारलक्षणार्था पाण्यादीनां क्रियान्वयो न स्यादिति वाच्यम् । परंपरासम्बन्धेन पाण्यादौ क्रियान्वयाङ्गीकारात् । के चिच्छु एवं नञ्त्पुरुषे ऽप्यघटः पट इत्यादौ घटप्रतियोगिकान्योन्याभावे नञो लक्षणा, तत्राप्यन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य व्युत्पत्तिलभ्यत्वादन्योन्याभावमात्रे लक्षणा । एवं च घटप्रतियोगिकान्योन्याभावान् पट इति बोधः । एवं न घट इति वाक्ये ऽपि लक्षणैव । नञः संसर्गाभावे शक्तत्वादिति दिक् ॥

इति श्रीमागाभट्टकृते भाट्टचिन्तामणौ

समासवादः ॥

अथ नञर्थो विचर्यते । घटो नास्तीत्यादौ घटपदस्य घटप्रतियोगिकाभावे लक्षणा, नञ्त्पुसर्गवल्लक्षणातात्पर्यग्राहक इति नास्त्येव नञर्थ इति के चित् ॥

तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यस्त्वं तदल्पता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः पट् प्रकीर्तिताः ॥

इत्युक्तेः पट्सु शक्तिरित्यन्ये । संसर्गाभाव एव नञर्थो न भेदः । घटो न पट इत्यादौ नञर्थभेदस्याभेदातिरिक्तसम्बन्धेन

घटे ऽन्वयासम्भवाच्चङ्गेदवैति लक्षणाया भावश्यकत्वात् । अतः
संसर्गाभाव एव नर्थ इत्यन्ये ॥

संसर्गाभावो ऽन्योन्याभावश्च नर्थः । तदात्म्यसंसर्गाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तादात्म्यारोपजन्यप्रतीतिविषया-
भावत्वं प्रतियोग्यवच्छेदकदेशकालावच्छेदेन प्रतियोगिसमानो-
धिकरणाभावत्वं वा ऽन्योन्याभावत्वम् । तदन्याभावत्वं
संसर्गाभावत्वम् । आरोपश्च प्रत्यक्ष इव शब्दोपि ग्राह्यः ।
तेनातीन्द्रियप्रतियोगिकाभावे नाभ्यासिः । अभावबुद्धौ प्रति-
योग्यारोप एव नियामको न तु तदारोपसम्बन्धो नियामकः ।
तत्संसर्गे गौरवाद्, घटो भविष्यति नष्ट इत्यादौ प्रतीतिविषय-
योः प्रगभावध्वंसयोर्नर्थत्वायोगात्कपाले घटो नेत्यादौ अ-
त्यन्ताभावस्यैव प्रतीतेः । अत्यन्ताभावान्योन्याभावावेव
नर्थयो न संसर्गाभावत्वेन तस्य शक्तिरिति पितृचरणाः । एतेन
पीतघटवति नीलघटो नास्तीति प्रयोगमत्ययी न वा घटवति
नीलो घटो नास्तीति प्रयोगः । तत्र च नर्थयान्वयितावच्छेदकस्य
प्रतियोगितावच्छेदकत्वनियमः । घटो नास्तोत्यत्र घटत्वस्पोम-
परूपात्वात् । कम्बुग्रीवादिमात्रास्तीत्यत्र कम्बुग्रीवादिमस्त्वमेव
तथा । न च तस्यान्वयितावच्छेदकत्वेपि गौरवाच्च प्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वमिति वाच्यम् । उपस्थितस्यैव प्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वे लाघवात् । अनुप्रविष्टत्वेन गौरवाभावात् । अन्व-
यितावच्छेदकता च पर्याप्तिसम्बन्धेन बोध्या तेन घटवति घट-
पटौ न स्त इति प्रत्ययप्रयोगौ घटत्वपटत्वयोरन्वयिताव-
च्छेदकत्वेपि तत्पर्याप्त्यनाधिकरणत्वात् । द्वित्वस्यैव तादृशत्वेन
प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् इति के चित् ॥

अन्ये तु कम्बुग्रीवादिमात्रास्तीत्यत्रान्वयितावच्छेदकं न प्रतियो-

गितावच्छेदकं गौरवात् । घटपटौ न स्त इत्यत्रान्वयितानव-
च्छेदकमपि प्रतियोगितावच्छेदकं प्रतीतिबलादित्याहुः ॥

अत्र चाभावाधिकरणभूतलादिप्रकारकाभावविशेष्यकबो-
धे ऽधिकरणप्रकारकप्रतियोगिविशेष्यकबोधसामग्रीहेतुः । सा
च्च समन्वयन्तभूतलादिपदसमाभिव्याहारः । एवमभावप्रका-
रकाधिकरणविशेष्यकबोधे ऽपि तेन भूतलं घटे भूतले न
घटः चैत्रः पचति न पचति चैत्र इत्यादिप्रयोगप्रत्य-
याः । अन्यथा भूतलं न घटः चैत्रो न पाककृतिरित्यत्राधिकर-
णवाचिसप्तम्यन्तपदाभावेऽप्यत्यन्ताभावबोधः स्यात् । अत एव
पृथिव्यां गन्धो न जलइत्यादौ गन्धावेशेष्यक एव बोधः ॥

अन्ये तु नञो ऽभावमात्रे शक्तिः । शक्यतावच्छेदकं च लाघ-
वाद्भावत्वम् । अतो नान्योन्याभावे लक्षणाः । न चैवमपि घटप-
दाशौलघटत्वप्रकारकप्रतीतौ घटपदलक्षणे वान्योन्याभावप्रकार-
कप्रतीत्यर्थं नञो लक्षणादृश्यकी । अन्यथा न घट इत्यत्राभावाप्र-
कारकप्रतीतौ घटः पटो नेति प्रतीत्यनन्तरं घटः पटो न वेति
संशयः स्यात्, भिन्नप्रकारकत्वेनाभावनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वा-
त् । एवं वाक्ये प्रतिषेधस्थले ऽपि संसर्गाभावप्रतीत्यर्थं लक्षणाव-
श्यकीति वाच्यम् । प्रतियोग्यधिकरणवाचकपदयोः समानविभ-
क्तिकत्वस्यान्योन्याभावबोधहेतुत्वस्य तयोः मध्यमादिविभक्तिक-
त्वस्यात्यन्ताभावबोधे हेतुत्वस्य च कल्पनया लक्षणाया अभावात् ।
यद्वा नञ्समाभिव्याहारे एतपदार्थयोरप्राधारेणभावसंसर्गेणान्वयः ।
तत्रात्यन्ताभावप्रत्ययः । यत्राभेदसंसर्गेणात्वयस्तत्रान्योन्याभावा-
भानमिति व्युत्पात्तिः । तेन न पचति चैत्र इत्यत्रात्यन्ताभावबो-
धः सुबन्धः । किं चात्रात्यन्ताभावबोधो न नियतः । कदाचिद-
स्मादेव वाक्यात्पाकानुकूलकृतिमास्त्रिभवेत् इत्यन्योन्याभाव-

स्यापि बोधात्, अतस्तादृशतात्पर्यज्ञानात्तादृशो बोध इति न
लक्षणावश्यकीति । न चैवं प्रतिषेधपर्युदासयोस्तुल्यत्वापत्तिः ।
इष्टापत्तेः । नानुयाजेषु न होतारं वृणीतइत्यत्र वाक्यभेदक-
रोत्यनुषङ्गविकल्पपरिहारार्था पर्युदासबीजत्वात् । न तौ प-
श्चादित्यत्र पञ्चमकरणाभावस्य निषेधबीजत्वात् । एवं च समासे
षाक्ये वा क्वापि न लक्षणोक्ति के चित् ॥

दीधितिकारास्तु संसर्गाभावत्वमन्योन्याभावं च नमः शक्य-
तावच्छेदकमिति नमो नानार्थत्वं, तथाप्यघट इति समासे ऽन्यो-
न्याभावंदुपस्थित्यर्थे नमो लक्षणा । अत एव प्रतिषेधापेक्षया
पर्युदासो दुर्बलत्वेन गीयते । नानुयाजेष्वित्यत्र प्रतिषेधेपि न
विकल्पापत्तिः । अन्नयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्या-
पि विशेषविधिनिषेधयोर्विशेषनिषेधाभ्यनुष्णाफलकत्वनियमस्य
दुपपत्तिसिद्धतया विधिप्रतिषेधयोरुद्देश्यतावच्छेदकैक्ये विधेय-
प्रतिषेध्यतावच्छेदकैक्ये च विकल्पस्य युक्तत्वात् । यथातिरात्रे
षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यादौ न तौ प-
शौ करोतीत्यत्र च । तत्राप्यतिदेशशास्त्रस्य पशूद्देश्योनाज्यमा-
गन्नयोपकारविशेषविधिपरत्वेन विधिनिषेधपारेकविषयत्वात् ।
नानुयाजेष्वित्यत्र तदभावेन वैषम्यात् । अतो ऽत्र पूर्वोक्तयुक्त्यै-
व पर्युदाससिद्धिरित्याहुः ॥

के चिन्तु निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकतया इष्टसाधनत्वेन प्र-
मितस्य निषेधविषयत्वनियमः । एवं च विध्यर्थव्यतिरे-
कबोधकनिषेधेनानिष्टसाधनत्वं निष्फलत्वं वा निषेधस्य बो-
ध्यतइत्युभयोः प्रामाण्यायोगात् व्रीहिशाल्वयवशास्त्रपारिवां-
शतः पाक्षिकप्रामाण्याङ्गीकारेण विकल्पापत्त्या सामान्यविधे-
र्विशेषविधिसमभिध्याहारेण तदितरपरत्वरूपपर्युदासाङ्गीकार-

इत्याहुः ॥

अत्रेदमाभाति । सर्वत्र नश्वरस्यान्वपितावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वव्युत्पत्तिः । अन्यथा नीलघटवति नेह घट
इत्यत्यन्ताभावव्यवहारस्य, नीलघटो न घट इत्यन्योन्याभावव्य-
वहारस्य चापत्तिः । न च पदार्थैकदेशस्य घटत्वस्य कथम-
भावान्वयः । अभावस्यैवं घटेन सममन्वये घटत्वावच्छिन्नप्रति-
योगितायाः संसर्गत्वात् । सा च विलक्षणप्रतियोगिताविशेष
इति केचित् । यत्रानुयोगिवाचकपदे सप्तमी तत्रात्यन्ताभाव-
बोधः, यत्र प्रथमा तत्रान्योन्याभावबोध इति व्युत्पत्तिमाहुः ॥

परे तु तादृशव्युत्पत्तेर्न पचति चैत्र इत्यादावत्यन्ताभावम-
त्ययेव्यभिचारादेवं वाच्यं, नञसमभिव्याहाराभावे पत्पदार्थयो-
दाधाराधेयभावसंसर्गेणान्वयस्तत्रात्यन्ताभावप्रत्ययः । यत्राभे-
दसंसर्गेणान्वयस्तत्रान्योन्याभावभानामिति । एवं च चैत्रः पच-
तीत्यादावाख्यातार्थयत्नस्य समवायेन चैत्रे भानम् । न पचती-
त्यत्र यत्नाभावः । तत्सम्बन्धावच्छिन्न एवाधाराधेयभावनियाम-
कस्वरूपसम्बन्धेन चैत्रे भासतइति । एवं चैत्रस्य धनामित्यत्रापि
षष्ठ्यर्थस्वामित्वस्य धने निरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
काभावो विशेषणतया भासते । यदि तु स्वत्वं षष्ठ्य-
र्थस्तदा चैत्रनिरूपितस्वत्त्वाभाव आश्रयतासम्बन्धेन भासतइति ।
एवं नञसमभिव्याहाराभावे यादृशप्रतियोग्यनुयोगिवाचकप-
दयोर्विरुद्धाविभक्त्यर्थानिवरुद्धयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिः । तत्समाभि-
व्याहृतनञा ऽन्योन्याभावबोधः । अत एव समानविभक्ति
कप्रतियोग्यनुयोगिवाचकसमाभिव्याहृतनञ्पदजन्यबुद्धिविषयत्व-
मन्योन्याभावलक्षणमस्तिमाहुः ॥

अन्ये तु भूतले न घटाः, घटो न पट इत्यत्र भूत-

लाभिकरणको घटप्रतियोगिको ऽभावः पटप्रातंयोगिकभेदवान्
घट इति बोधः । यत्र तु घटो नास्ति घटपटौ न स्त इति
क्रियासमभिव्याहारस्तत्र लक्ष्यवर्तमानत्वेन नञर्थान्वयः,
तत्रैव च भूतलक्ष्यत्वान्वयः, एकत्वान्वयस्तु प्रथमान्त-
पटपदायै, तथा च भूतलक्ष्यत्ववर्तमानत्वाभावाश्रय एकत्वाश्रयो
यः, भूतलक्ष्यत्ववर्तमानत्वाभाववन्तौ द्वित्वावच्छिन्नौ घटपटावि-
ति बोधः । एवं जातौ सत्ता नास्तीत्यत्र सत्ताभावो जाता-
विति बोधो जात्याधेय इति वा बोध इत्याहुः ॥

अत्र च सर्वत्र प्रातिपदिकार्थे नञर्थे घटपटादीनामभेदाति-
रिक्तेन प्रतियोगित्वसम्बन्धेनान्वयः । निपातेषु भिन्नव्युत्पासि-
स्वीकारादिति के चित् । घटपदस्य घटप्रतियोगिके लक्षणाङ्गी-
कारे न कोपि दोष इति दिक् ॥

इति श्रीगागाभट्टकृते भाट्टचिन्तामणौ

नञर्थवादः ।

उपसर्गरूपा निपातरूपाश्चोपसर्गवादाः ।

म, परा, अप, सम्, अनु, अव, निम्, निर्, दुस्, दुर्, वि,
आह, नि, अधि, अपि, अति, सु, उद्, अभि, मति, परि, उप,

इत्युपसर्गा द्वार्षिण्यतिः । एतद्भिन्ना नञ्यादयो निपाताः ।

मादीनां च धातुसमभिव्याहारएवोपसर्गत्वं निपातत्वं च । त-
त्रापि कश्चिद्भात्वर्थपतिक्रम्य वर्त्तते । कश्चित्तमेव विशेनाष्टि ।
यथा मस्थानं पराजयः प्रवेशो विजय इति । अत्र गमनजयाभा-
वात्तुपसर्गार्थो, प्रविशतीत्यादौ तन्निष्ठः प्रकर्षः विजयतइत्यादौ ज-
यत्यर्थे विशेषः । चादिनिपातानां केषां चित्केवलमप्युपसर्गत्वोपि
सहस्युपसर्गमानपदार्थान्वयित्वं तदर्थानाम् । यथा

तदस्यः स्वानर्णान्यटयाति च मौनं च भजते

विकारः कोप्यन्तर्जटयति च तापञ्च कुरुते

इत्यादौ लोके मैत्रावरुणः प्रेक्ष्यति चान्वाहेत्यादौ वेदे स-
मुच्चयः । चार्थो भावनान्वयी, घटं च पटं चानयेत्पादौ लोके
यदप्रये चेत्यादिवेदे चोपपदार्थान्वयित्वं, तेनाग्निनिरूपितसमुच्च-
यस्य प्रजापती विशेषणत्वेन समुच्चयस्य भावनान्वयाभावेन न
विधिः, किं तु समुच्चयविशिष्टप्रजापतिविधिः । न चैवं गौड्या-
श्व इत्यत्र दक्षिणोद्देशेन समुच्चयविधिर्न स्यात् । इष्टापत्तेः ।
विशिष्टदक्षिणाविध्यङ्गीकारात् । तस्याश्च ऋत्विग्भ्यो ददातीति
विनियोगश्चमसाध्वपुर्व्यावृत्त्यर्थः । एतच्च दशमे स्फुटम् ॥

तत्रोपसर्गा द्योतका न वाचकाः । प्रजयतीत्यादौ प्रकृष्ट-
जपादौ जिघात्वादेर्लक्षणयैवोपपत्तेः, तत्र शक्तिकल्पने गौरवा-
त् । प्रतितिष्ठतइत्यत्र गमने प्रशब्दार्थे विभक्त्यर्थानन्वयमस-
ङ्गात् । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वात् । न चैवं न-
ञोप्यभावे शक्तिर्न स्यादिति वाच्यम् । भूतले न घट इत्यत्र घट-
पदलक्षितभेदस्य नामार्थयोर्भेदान्वयाव्युत्पत्त्या भूतले ऽनन्वया-
पत्तेः । भेदस्य नञर्थत्वे तु निपातार्थातिरिक्ते तन्निपमात्र भे-
दान्वयानुपपत्तिः । न च घटपदस्य घटाभिन्ने लक्षणया भूतले-
नान्वयोस्त्विति वाच्यम् । भेदप्रकारकबोधस्यानुभाविकत्वादि-
ति के चिद् ॥

अन्ये तु घातौ शक्तिलक्षणपोत्पसर्गसमभिव्याहारतदभा-
वहेतुकत्वस्य उपसर्गाणां द्योतकत्वशक्तेश्च कल्पनायां गौरवाद्
वाचकत्वैव युक्ता । एवं चैवकारादावन्ययोगव्यवच्छेदायोगव्य-
वच्छेदयोरिवकारादीनां सादृश्यादीनां शक्तिप्रदर्शनमुपपन्नम् ।
अत एवात्र श्लेषापन्त्यत एवोद्दिपन्तीति वैदिकप्रयोगस्य, तत्रै-

वायाति इत एवाभिवर्त्तत इति लौकिकप्रयोगस्य, चोपपत्तिः ।
अतो वाचकत्वमित्याहुः ॥

त्वतलादिभावप्रत्ययानां घटत्वं पटत्वमित्यादौ घटत्वत्वेन
पटत्वादिकमर्थः । घटत्वत्वं च घटेतरासमवेतत्वे सति घटनिष्ठा-
न्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे सति समवेतत्वम् । अ-
धेतरसमवेताभावनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभा-
वसमवेतत्वे पट् शक्तयः । संसर्गः समभिव्याहारलभ्यः । सत्त्व-
मित्यादावैकदेशे लक्षणा । तत्र सादितरासमवेतत्वस्याप्रासिद्धेः ।
एवं प्रमेयत्वमित्यत्रापि । एवमन्यत्राप्युक्तम् ॥

के चित्तु भावप्रत्ययस्य धर्मत्वेन धर्मे शक्तिः । धर्मत्वमा-
धेयत्वं श्रवयतावच्छेदकं, शक्ततावच्छेदकं तु स्वतलत्वादिकं न
भावप्रत्ययत्वम् । घटत्वमित्यादौ घटधर्म इति बोधः । पटे घटत्वं
नास्तीत्यत्र तु नार्थस्य घटमात्रवृत्तित्वाविशिष्टभावप्रत्ययार्थे धर्मे
ऽन्वयः । भावप्रत्ययसमभिव्याहृतनवः प्रकृत्यर्थमात्रवृत्तित्वाविशि-
ष्टप्रतियोगिताक्ताभावबोधकत्वव्युत्पत्तेः । एवं समासाद्युत्तरभा-
वप्रत्ययेपि नीलोत्पलत्वमित्यत्र नीलोत्पलधर्म इति बोधः । समा-
सोत्तरभावप्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थवृत्तित्वाविशिष्टधर्मबोधकत्वव्युत्पत्त्या
न रक्तोत्पले नीलोत्पलत्वमिति बोध इत्याहुः ॥

अन्ये तु कृतद्धितसमासोत्तरभावप्रत्ययस्य पदार्थतावच्छे-
दकद्वयसामानाधिकरण्ये शक्तिः, लोके वाचकत्वमौपगवत्वं नी-
लोत्पलत्वमित्यादौ वेदे च वैश्वदेवीत्वं निपादस्यपातित्वमित्यादौ
पाककृतिपुरुषत्वयोरुपगुप्तम्बन्धत्वापत्यत्वयोर्नीलत्वोत्पलत्वयो-
र्वैश्वदेवदेवताकत्वापिप्तात्वयोर्निपादत्वस्यपातित्वयोः सामाना-
धिकरण्यस्य विशेषणतया भानादिति ॥

अन्ये तु सामानाधिकरण्यस्योत्तरपदार्थतावच्छेदकविशेष-

णतया भानम् । सामानाधिकरण्यमात्रे शक्तिः । प्रत्ययाना प्रकृ
 त्पर्यान्वितस्वार्थबोधकत्वानियमात् । प्रत्ययार्थप्राधान्यानियमस्य
 भावप्रत्ययार्थातिरिक्तसमासाद्यतिरिक्तपरत्वात्तेन नीलत्वसमा
 नाधिकरणमुत्पलत्वमिति बोध इत्याहुः ॥

परे तु नीलादिपदस्य तत्समवायिनि लक्षणा । अभेदः स
 सर्गः । नीलत्वमपवाद्यापिन्नसमवेतोत्पलत्वमिति बोध इत्याहुः ॥

वैश्वदेवीत्यादितद्धितस्य देवतात्वविशिष्टे सर्वनामार्थे शक्तिः,
 सर्वनामार्थश्च बुद्धिस्थप्रकारविशेषावच्छिन्न पयस्त्वादि, एव च
 मातिपदिकार्यवैश्वदेवानां देवतात्वे देवतात्वस्य च निरूपकत्वे
 न सर्वनामार्थद्रव्यविशेषणत्वेनावय । ससबन्धिकत्वादेकदे
 शान्वयेपि न दोषः । आमिक्षापदे तु प्रकारविशेषोपस्थापने त
 द्दितस्य तात्पर्यग्राहकत्वमिति प्राञ्चः ॥

के चित्तु तद्धितस्य सर्वनामार्थे शक्तिर्देवतात्वे तु निरूढ
 लक्षणा, कृतप्रत्ययानामाश्रयवाचिनां कृताश्चैव विश्वदेवमातिप
 दिकार्यस्य लासितदेवतात्वे ऽन्वयो व्युत्पत्तिर्यच्चिन्त्यादित्याहुः ॥

अन्ये तु तद्धितार्थो द्रव्यविशेष एव, देवतात्वतु मातिपदि
 कार्यतद्धितार्थयोः ससर्ग इत्याहुः ॥

परे तु देवतात्वमेव तद्धितार्थः, सर्वनामार्थस्य व्यक्तिन्या
 येन वाध इत्याहुः ॥

अपरे तु तद्धितेनानिर्धारिताविशेषद्रव्यसामान्यप्रतीतेर्न द्र
 व्यविशेषवाचित्व, किं त्वामिक्षापदादेव विशेषनिर्णय इत्याहुः ॥

देवतात्वबोधकानि च देवताशब्दस्तद्धितशतुर्था द्वितीया
 मन्त्रवर्णशचेति, देवतास्तरपयति मजापतिर्ब्रह्मा देवता इत्यादौ
 राग्निदेवतामेके नक्षत्रदेवतामेके इत्यादौ च द्रव्यत्यागादे
 प्रयस्वरूपदेवतात्वस्य देवतापदवाच्यस्यान्वयः । धात्वर्थ

त्यागांशेनुवादः । एवमाग्नेय इत्यादितद्धितस्य देवतात्वविशिष्टद्रव्यविशेषवाचित्वम् । न च द्रव्यविशेषवाचित्वमसिद्धमिति वाच्यम् । बुद्धिस्थप्रकारावाच्छिन्नबोधकसर्वनामार्थे सास्यदेवतेति तद्धितविधेः । एवं च तद्धितस्य देवतात्वविशिष्टे बुद्धिस्थप्रकारे ऽष्टाकपालावादी तद्व्यक्तित्वादी वा शक्तिस्तदवाच्छिन्नस्य तु व्यक्तिन्यायेन लाभः । बुद्धिस्थत्वेन भानाभावात्तु न बुद्धिस्थत्वे शक्तिः । तेषां प्रकाराणां नानात्वेपि बुद्धिस्थत्वस्योपलक्षणत्वेन शक्तिग्रहसम्भवः, शक्तिग्रहोपलक्षणस्य न शक्यतावच्छेदकत्वमिति दिक् ॥

तदादिपदानां बुद्धिस्थित्वेन बुद्धिस्थे शक्तिः। न च बुद्धिस्थमानयेति बोधापात्तेः, पदार्थस्मरणशब्दबोधयोः समानप्रकारकत्वादिति वाच्यम् । पदान्तेर तादृशानियमे ऽपि तदादिपदेषु घटत्वादिरूपैव पदार्थोपस्थितेः शब्दबोधस्य च कल्पनं फलानुरोधादिति केचित् ॥

अन्ये तु तदादेर्घटत्वादिनैव शक्तिरिति नानार्थतैवत्याहुः ॥

त्वंपदस्य तत्कालीनसम्बोध्यत्वविशिष्टचैत्रादावस्मत्पदस्य तत्कालीनस्वतन्त्रोच्चारणविविधविशिष्टचैत्रादां शक्तिः । स्वातन्त्र्यचान्यबोधतात्पर्येणानुच्चारणविविधत्वं, तेनान्यतात्पर्येणोच्चारिते वाच्यस्तत्रया मद्रचनात्स राजेत्यादी लक्षणया सीताप्रतीतिर्न कविप्रतीतिरुच्चारणप्रतीतिर्वा । अत्रापि संबोध्यत्वादिकं न भासते भासते चेति । वयं याम इत्यत्र स चाहं च त्वं च वयमित्येकशेषादन्यत्रात्पर्येकेपि सर्वेष्वारोपितस्वातन्त्र्यप्रतीतिः ।

एवमिदमवाच्छिन्न ऽदः पदस्य शक्तिः ॥

यत्किञ्चिच्छब्दस्य पर्याप्तिसम्बन्धेन बुद्धिधिपयत्वाविशिष्टघटत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिः। यत्किञ्चित्प्राचीनमपीपोमीयाद् यत्कि-

श्वित्सोपकृष्टमित्यादौ तथैव बोधात् । अत एव शक्यताच्छेद-
कतावच्छेदकस्य विषयत्वस्यैवपान्न वाक्यभेदः, यत्किञ्चिदा-
नयेत्यादौ तु पर्याप्तिसम्बन्धेनोपेतबुद्धिविषयत्वविशिष्टे लक्षणा ॥

केवलकिञ्चित्पदस्याज्ञातप्रकारावच्छिन्ने शक्तिः ॥

एवं सर्वपदस्य पर्याप्तिसम्बन्धेन बुद्ध्यवच्छिन्ने शक्तिः ।
सर्वेषु घटेषु द्रव्यत्वमित्यत्र घटपर्याप्तिमानं, सर्वेषु घटेषु रूपमि-
त्यत्र व्यापकत्वे लक्षणा । कस्यापि रूपस्य सर्वघटवृत्तित्वाभावा-
त् । सर्वेषु सत्त्वं प्रमेयत्वमित्यादौ भेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे
लक्षणा । एवं सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ सर्वे ब्रह्मणे परिहरतीत्या-
दावपीति दिक् ॥

क्त्वाप्रत्ययस्य समानकर्तृकत्वे पूर्वकालत्वे च शक्तिरिति वै-
याकरणाः ॥

नैधापिकास्तु भुक्त्वा वृजतीत्यादौ भोजनोत्तरकालीनं वृज-
नमिति बोधाद्दुत्तरकालत्वे समानकर्तृकत्वे च शक्तिः । समान-
कर्तृकत्वं समभिव्यथाहृतधात्वर्थजनकव्यापारयोरेकनिष्ठत्वं, तेन
स्थो गत्वा तिष्ठतीत्यादिप्रयोगः । उत्तरकालत्वं च तात्पर्य-
विषयीभूताव्यवधानाविशिष्ट बोध्यम् । तेनाद्य गत्वा श्वस्तिष्ठ-
तीत्यादिप्रयोगः । मुखं व्यादाय स्वपितीत्यादौ समानकर्तृकत्व-
मात्रे सामानाधिकरण्ये वा लक्षणा । मुखं व्यादत्तइति वैपरी-
त्येन बोध इति कश्चित् । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन य-
जेतेत्यादौ त्वव्यवहितत्वमानमिति दिक् ॥ आयुषपदस्य यु-
द्धसाधनत्वे शक्तिः । साधनत्वमात्रे लक्षणा । स्तोमपदस्य स्तो-
त्रसाधनरुक्समुदाये शक्तिः । त्रिवृदादिपदानामभ्याससाध्यन-
वत्त्वविशिष्टरुक्समुदाये शक्तिः । त्रिवृद्बहिष्ववमानमित्यत्रान-
भ्यस्ते लक्षणा । एवं पञ्चदशादिपदानां संस्थापदस्य तद्विषय-

कव्यापारोपरमे शक्तिः । आरम्भपदस्याद्यपदार्थे शक्तिरिति के-
चित् । आद्यप्रवृत्तौ शक्तिरित्यन्ये । आद्यत्वं तत्समानविषयकप्र-
वृत्तिध्वंसव्याधिकरणत्वम् । एवमन्यदूह्यम् ॥

इति श्रीगागाभट्टकृतभाट्टचिन्तामणौ

शब्दखण्डः ॥

“औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञान-
मुपदेशो व्यतिरेकश्चार्थे ऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं वा-
दरायणश्चानपेक्षत्वात्” ।

एवं प्रत्यक्षादिलक्षणकथनेन तेषां धर्माधर्मप्रमायामकारण-
त्वमित्युक्तम् । इदानीं चोदनासूत्रप्रतिज्ञातस्य विधिप्रामाण्यस्य
परीक्षा क्रियते । कारणदोषबाधकज्ञानरहितमगृहीतप्रादिज्ञानं प्र-
मेति पूर्वमुक्तम् । विधिजन्यज्ञाने तथात्वमस्ति न वेति चिन्ता ।
तत्र पूर्वं पक्षः । नैतादृशप्रमाजनकत्वं विधीनां सम्भवति, स्व-
र्गाद्यामुष्मिकफलकर्मबोधकानामपूर्वकल्पकार्यापत्तिरूपप्रमाणसा-
पेक्षतया निरपेक्षतज्जनकत्वरूपप्रामाण्यासम्भवात् । ऐहिकफ-
लचित्रादिकर्मबोधकानामपि प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरेण बाधात् ।
नहि तत्रापि द्वारभूतादृष्टकरूपनं, मानाभावात् । कारीर्यादी ता-
स्कालिकफलदर्शनात् हिरण्यधारणस्य भ्रातृव्यदुर्बलत्वजनने
दृष्टद्वारत्वसम्भवे तत्कल्पनायोगाच्च । अतो न बाधकराहित्य-
म् । स एव यज्ञायुधी यजमानो ऽञ्जसा स्वर्गं लोकं यातीति
यज्ञायुषपदवाच्यस्यादिसंयोगविशिष्टस्य यजमानशरीरस्य दाहेन
मस्मीभूतस्य स्वर्गलोकगमनवादस्याशक्यपरिहारः प्रमाणान्तरवि-
रोधः । किं चात्र कारणदोषो ऽप्यास्ति । तथाहि । विधिस्यसो-

मादिपदानां स्वार्थेन संयोगतादात्म्यादिसम्बन्धासम्भवात् प्रत्यायकत्वं सम्बन्धः । तच्चायं शब्दो ऽस्य वाचक इति पुरुषान्तरौपदेशार्थनिमोक्षार्थज्ञानम् । एवं च विधिवाक्यार्थज्ञानस्य पुरुषोपदेशार्थनित्वेन पुरुषाणां च भ्रान्त्यादिसम्भवेन कारणदोषवत्त्वम् । न च पदपदार्थयोर्नित्यः स्वाभाविकः सम्बन्धः सम्भवति । प्रथमश्रवणे ऽप्यर्थप्रत्ययमसङ्गात् । आधुनिकैः पुरुषैरिदं पदमत्र शक्तमिति व्यवहारकरणाच्च । न चाधुनिकैः पुरुषैर्नित्यस्य सम्बन्धस्योपदर्शने ऽपि न तत्कल्पनामिति वाच्यम् । आधुनिकैरकल्पनेपि सर्गाद्यकालिकपुरुषे न तत्कल्पनासम्भवः । न च सर्गादौ मानाभावः । “स ऐक्षत बहुस्यां प्रजापेय”मिति “नासदासीन्नो सदासी” दिति श्रुतेरेव मानत्वात् । तथा च । सर्गादौ भगवता स्यावरं जङ्गमं जगद्धर्माधर्मौ च सृष्ट्वा व्यवहाराय तत्तच्छब्दानां तेनतेनार्थेन सम्बन्धं कल्पयित्वा धर्माधर्मप्रतिपादकपदे वेदान्कल्पयित्वा हिरण्यगर्भादिभ्यः प्रतिपादितास्तैरन्पेभ्य इत्येवमुत्तरोत्तरं शब्दार्थप्रतीतिरिति ॥

सिद्धान्तस्तु प्रथमे श्रवणे ऽर्थप्रत्ययाभावस्य नित्यसम्बन्धानवगममूलकत्वेनोपपत्तेरिदृशार्थकल्पने मानामावात् । सर्गत एकरूपस्यानुभवसिद्धत्वेन सर्गादौ नाशाभावान्मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणानामपि पौरुषेयसम्बन्धापेक्षितया पौरुषेयतया च शाक्यग्रन्थवदतीन्द्रियार्थे प्रामाण्यासम्भवेनाप्रमाणप्रतिपादितसर्गादेर्दुरापेतत्वात् । अतो न सर्गादिकाले पदपदार्थसम्बन्धकरणं सम्भवति । किं च सर्वपदानामर्थानां च सम्बन्धसिद्धौ वाक्येन तत्सम्बन्धकरणं स्यात् । अज्ञातार्थसम्बन्धकपदघटितवाक्येन तदसम्भवात् । न चैवं श्रोतृणामप्रसिद्धसम्बन्धत्वात्सम्बन्धवि-

शेषकथनमप्यनुपपन्नमिति वाच्यम् । सतः सम्बन्धस्योपाया-
भावादज्ञातस्य वाक्येन ज्ञापनसम्भवात् । वृद्धव्यवहारेणैव
सम्बन्धज्ञानसम्भवे तज्ज्ञापकवाक्यकथनस्यानावश्यकत्वाच्च ।
तस्मान्न पौरुषेयः सम्बन्ध इति सम्बन्धस्य नित्यतया पुरुषापे-
क्षा नास्तीति सिद्धं चोदनाप्रामाण्यम् । न च तथापि चित्रादी-
नामनन्तरफलादर्शनेन विसंवादादप्रामाण्यमिति वाच्यम् । शब्दो-
क्तसाधनत्वमात्रस्यापूर्वद्वारेण कालान्तरोपि तैलपानवत्सम्भवे-
नाविसंवादात् । अपूर्वद्वारकत्वस्याङ्गप्रधानमेलनान्यथानुपपत्त्या
वाक्यार्थबोधे संसर्गलभ्यत्वात् । पशुत्पत्तिमात्रस्याफलतया तदु-
पयोगस्य फलत्वेन तत्पर्यन्तस्यापि द्वारकत्वमात्रेणैव तदु-
पवोधाच्च । अतो न विसंवादः । न च तथापि स एव यज्ञा-
युधीत्यत्र दृष्टविरोधादप्रामाण्यमिति वाच्यम् । शरीरशरीरिणाम-
त्यन्तभेदाभावेनैव तत्पदव्यपदेश्यस्य शरीरस्य यज्ञायुधैः परम्प-
रया यज्ञायुधवत् आत्मनः स्वर्गगमनलिप्सितभोगोत्पादाविरोधा-
भावात् । फलवाचकफलभोक्तृवाचकपदयोः सामानाधिकरण्य-
स्या “मिं चिनुत ऋध्नोत्येव” “द्विरात्रेण यजते स्वर्गमेव लोक-
मेवे” त्यादौ बहुशो दर्शनात् । एवमत्रापि यज्ञपानः स्वर्ग-
यानीत्युपपन्नम् । एवं सङ्कल्पादेवास्य पितरः क्षमुत्तिष्ठन्तीति
सङ्कल्पनिरूपितकर्तृत्वबोधकपट्ट्या ऽऽत्मनः सङ्कल्पे प्रति कर्तृत्व-
म् । न च व्यापकस्य स्पन्दो न सम्भवतीति वाच्यम् । मयत्नद्वारा
प्रयोजकत्वसम्भवात् । सर्वथात्वर्यस्य क्रियात्वेन तत्र कर्तृत्वस-
म्भवाच्चेति । तस्मात्कारणदोषवाधकज्ञानरहिताशुदीतग्राहित्वेन
वेदप्रामाण्यम् । वादरायणग्रहणं पूजार्थम् ॥

नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वात् ॥

ननु कयं पदार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वम् । वर्णानामनित्यत्वे-
न पदानामप्यनित्यत्वात् । तथाहि । वर्णा अनित्या, यत्नान-
भिव्यङ्ग्यत्वे माति प्रयत्नोत्तरमुपलभ्यमानत्वाद्, घटादिवदित्य-
नुमानेनानित्यत्वम् । न च स एवायं गकार इति प्रत्यक्षरूपप्रत्य-
भिज्ञावलेनाभिव्यङ्ग्यत्वकल्पनमिति वाच्यम् । उत्पन्नो गकारो
विनष्टो गकार इति प्रतीत्या प्रत्यभिज्ञाया एव जातिविषयत्व-
स्य कल्पनात् । अत एव कदा चित्तजातीयोपमिति प्रत्यभिज्ञो-
पपद्यते । अन्यथैकव्यक्तिकत्वेन तज्जातेरभावात्तादृशप्रत्यभि-
ज्ञानुपपत्तिः । स्वरूपेण जात्युपस्थितौ सोपमिति प्रत्यभिज्ञा
जातित्वेन जात्युपस्थितौ तज्जातीयो ऽपमितीति विशेषः । किं
च आत्यतिरिक्तस्यैकस्य मूर्तस्य युगपद्भानादेशोपलम्भो नास्ती-
त्यनुभवः । एवं च वर्णानां युगपद्भानादेशोपलम्भाच्चेदासिद्धिः ।
तस्मात्प्रत्यभिज्ञानाद्येनानित्यत्वासिद्धिरिति चेन्न । अनभि-
व्यङ्ग्यत्वस्यासिद्धतया हेतोरसिद्धेः । प्रयत्नाभिव्यङ्ग्यत्वस्यै-
वाङ्गीकारात् । न च श्रोत्रनिष्ठग्रहणयोग्यताजनकसंस्कारोत्पाद-
कत्वेन तन्निष्ठग्रहणप्रतिबन्धकदोषनिराकरणेन चाभिव्यञ्जक-
त्वे श्रोत्रस्याकाशाहंकारदिगन्धनपरुषस्य नित्यव्यापकगन्धस्य
वा ससृजत्वात्सर्वग्रहणापत्तिरिति वाच्यम् । अवच्छेदककर्ण-
दृष्ट्यापेव संस्कारोत्पत्त्यङ्गीकारात् । उत्पत्त्यादिप्रतीतेरभि-
व्यञ्जकध्वनिस्वरादिविषयत्वेन प्रत्यभिज्ञाया जातिविषयकत्वा-
योगाच्च । न चानेकोत्पादादिप्रत्ययानां विषयभेदकल्पनमपेक्ष्यै-
कस्याः प्रत्यभिज्ञाया एव विषयभेदकल्पनमुचिनमिति वाच्यम् ।
उत्पादविनाशप्रत्ययवच्छेदाभेदप्रत्ययस्यापि नानात्वात् । भेदस्या-
न्योन्याभावव्यावर्तकधर्मादिरूपतया नानात्वेन तदभावप्रत्यय-
स्यापि नानान्वात् । ध्वनीनां भेदस्योपपत्तिद्वयेन गकारादि-

व्यक्तिकल्पनाधिक्याच्च ॥

के चित्तूत्पादाविनाशप्रत्यययोर्भ्रान्तिवकल्पने व्यञ्जकध्व-
निनिष्ठयोस्तयोः परंपरासम्बन्धेन वर्णनिष्ठं भानमभ्युपेयम् ।
तथा च परंपरायटकवायोरापि विषयतापत्त्या गौरवम् । प्रत्याभि-
ज्ञाया गत्वगकारभेदविषयिण्या जातिविषयत्वकल्पनेपि नाति-
रिक्तविषयताकल्पनामिति लाघवमाहुः ॥

तदपि गकारादिव्यक्तितत्प्रागभावध्वंसकल्पनागौरवेण
निरस्तम् ॥

चिन्तामणिस्तु तारत्वमन्द्रत्वविरुद्धधर्माध्यासेन प्रत्यभिज्ञा-
या न प्रामाण्यं सम्भवतीति जातिविषयत्वं तस्याः । तथाहि । सजा-
तीयसाक्षात्कारप्रतियन्धकतावच्छेदकतया तत्प्रतिबध्यतावच्छे-
दकतया वा गत्वादिव्याप्यनानातारत्वमन्द्रत्वादिजातिसिद्धौ
पूर्वगकारापेक्षयोत्तरगकारो मन्द्र इत्यनुभवः पूर्वापरगकारयोरैक्ये
न सम्भवति । अतो ऽस्ति गकारयोर्भेदः । एवं गकारनिष्ठशु-
कपुरुषजन्यतावच्छेदकवैजात्यभेदेनापि तज्जेदः । अन्यथा त-
च्छ्रवणे शुकाद्यनुमितिर्न स्यात् । अतः प्रत्यभिज्ञाया एव जा-
तिविषयकत्वकल्पनमित्याह ॥

तदपि “मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम्”

इत्यक्षरशिक्षार्या मन्द्रत्वादिधर्मस्य स्वरनिष्ठत्वोक्तेरकिञ्चि-
त्करम् ॥

अन्ये तु वर्णो ऽनित्यः । स्वाधिकरणनिष्ठाधेयतानिरूपक-
त्वसम्बन्धावच्छिन्नव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावप्रतियोगिगुणत्वात् । संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
गगनपरिमाणाभावप्रतियोगिनि व्यभिचारधारणायाधेयतानिरू-

पकत्वसम्बन्धावच्छिन्नेति । उभयाभावप्रतियोगिनि तत्रैव व्य-
भिचारवारणाय व्यासज्येति । ईश्वरज्ञानस्य नाव्याप्यवृत्तित्वम् ।
संयोगाभावस्य न गुणत्वमिति । संयोगदृष्टान्तेनानित्यत्वमाहुः ॥

तदपि गुणत्वाभावेन हेत्वसिद्ध्या प्रत्युक्तम् । वर्णात्मकशब्द-
स्याकाशवन्धापकत्वेन द्रव्यत्वाङ्गीकारात् । सामान्यवत्त्वे सति म-
नोभिन्नेन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वादिति हेतुस्त्वाकाशका-
लदिशा षडिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयत्वेनानैकान्तिकः । इष्यते हि
विशेषगुणसम्बन्धित्वेनात्मन इव बाह्याविषयसम्बन्धित्वेन काळा-
दिप्रत्यक्षम् । इदानीं घटो ज्ञातो घटाकाशे भवनिरुत्पन्न इत्याद्य-
नुभवात् । अतो नानित्यत्वम् ॥

यद्यु वर्णानां नित्यत्वे युगपन्नानादेशोपलम्भो न स्यादि-
त्युक्तम् । तन्न । आदित्योपलम्भवत्तदुपपत्तेः । एकस्यैवादि-
त्यस्य दूरस्थतया सर्वैः स्वसांपुरूपेण ग्रहणम् । एवं व्यापकव-
र्णानामपि तत्तद्ध्वनिभिस्तद्देशाभिव्यक्तानां स्वसामीप्योन्मुखा-
दिक्रमेण च ग्रहणमुपपन्नम् । तस्मान्नित्यः शब्दः । अनुमानं च
नित्यः शब्दः, ध्वनिभिन्नत्वे सतिथावणत्वात्, शब्दत्ववत् । अ-
नेनैवानुमानेन वर्णानां द्रव्यत्वसिद्धिः । न चैवं सैवेयं गुर्जरीति
प्रत्याभिज्ञानाद् ध्वनीनामपि नित्यत्वं स्यादिति चाख्यम् । रथ-
न्तरादिगीतीनां नित्यताङ्गीकारेणैष्टापत्तेः । वर्णाभिव्यञ्जकध्व-
नीनामेवानित्यत्वाङ्गीकारात् । गुर्जरीतीनां तु वर्णाभावेऽपि प्रती-
यमानानां रथन्तरादिवन्न गीतिरूपता । अतस्तेषामपि न बा-
धकम् । दर्शनस्य, उत्पत्त्यादिदर्शनस्य, परार्थत्वाद्, ध्वनिविषय-
त्वादित्यर्थः ।

उत्पत्तौ वा वचनाः स्युरर्थस्यातन्निमित्तत्वात् ॥

तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोर्थस्य तन्निमित्तत्वात् ॥

नन्वस्तु पदपदार्थयोस्तत्सम्बन्धस्य च नित्यत्वम् । तथापि वाक्यस्य वाक्यार्थप्रतिपादकत्वासम्भवान्न प्रामाण्यं सम्भवति । तथाहि । न तावद् घटादिपदानां प्रत्येकं घटादिकर्मकत्वरूपवाक्यार्थप्रतिपादकत्वं सम्भवति । अनन्तवाक्यार्थसाधारणपदानां वाक्यार्थविशेषसम्बन्धसम्भवात् । एतेन पदसंघातरूपवाक्यस्य प्रत्यायकत्वमपास्तम् । तर्हि वाक्यस्य वाक्यार्थप्रतिपादकत्वासम्भवान्न प्रामाण्यं सम्भवतीति चेद्,

अत्र वैयाकरणाः । कृष्णैहि रक्षैनमित्यादौ वाक्ये पदरूपावयवविभागे मानाभावादेकास्यदितानुपूर्वाकस्यागमनवाचकस्यात्र सत्त्वे मानाभावाच्च न पदसमुदायस्य वाक्यत्वं, किं त्ववयविरूपं तस्यैव विशिष्टार्थशक्तिः, स एव वाक्यस्फोटः । एवं च एकं वाक्यं सूक्ष्मं वाक्यं महद्वाक्यामित्याद्यवाधितसंख्यापरिमाणा प्रतीतिरुपपद्यते । अन्यथा पदसमुदायस्य वाक्यत्वे समुदायस्य समुदायपेक्षया भेदाभावात्तत्प्रतीत्यनुपपत्तिः । अतो वाक्ये शक्तिः । एवं घटेनेत्यादिपदे प्रकृतिप्रत्ययविभागे तदंशे च शक्तिकल्पने मानाभावादवयविरूपपदस्यैव शक्तिरूपः स्फोटः । एवं भवतिपचतीत्यादौ भूषानुलढाद्युपस्थितौ मानाभावादानुपूर्वाविशिष्टवर्णानां शक्तिरिति वर्णस्फोट इत्याहुः ॥

तन्मन्दम् । विस्मृतपूर्ववर्णस्यान्तिमवर्णस्मृतिमतः पदार्थप्रत्ययाभाववत्पदार्थस्मृतिमतो विस्मृतपूर्वपदस्य वाक्यार्थप्रत्ययाभावापत्तेस्तत्त्वपदार्थस्मृतिवर्षेण पदानुमानावलम्बं मानाभावाच्च । किं चैवं पदार्थवद्वाक्ययोपि निर्भागः स्यात् । तदा

प्रसङ्गो वाद्यतन्त्रोद्देशाधिक्रियागमाः ।

प्रयुक्तेशपभेदादच न कल्पेरन्निति स्थितिः ॥

इति । वाक्यस्य निरवयवत्वं तु पठ्यमानश्लोकार्थनिवचोभे सति तदवयवपदार्थमदर्शनेन जायमानेन श्लोकार्थानुभवेन विरुद्धत्वात् प्रत्युक्तम् । पूर्वमज्ञाताया वाक्यश्लोकार्थानुभवजनकत्वायोगात्पूर्वं ज्ञानकल्पने स्मारकत्वापत्तिः । वाक्यशक्तिज्ञानं तद्दे-
तुकवाक्यार्थानुभवश्चैकदा विरुद्धौ । एवं पदानामपि निरवयवत्वं प्रत्युक्तम् । धातुप्रत्ययविभागानभिज्ञस्य बोधापत्तेः । एवं वर्णस्फोटोपि स्फोटवर्णेषु शक्तिकल्पनगौरवमपेक्ष्य धातुप्रत्ययोपस्थापकत्वकल्पनालाघवेन निरसनीयः । धातुप्रत्ययानभिज्ञस्य यदन्तपदैः पदार्थानुपस्थितेश्च । एकत्वमहत्वमतीतिस्तु एको महान्वान्यराशिरितिवदौपाधिकी । अतो न वाक्यस्फोटरूपा वाक्यशक्तिरिति ॥

के चिन्तु पदानामितरपदार्थान्विते शक्तिः । इतरपदार्थश्च तत्समाभिव्याहारेण विशिषितो ऽननुगत एव । एवञ्चाकाङ्क्षितयोग्यसन्निहितार्थाभिधायकानां पदानां वाक्यार्थप्रतीपादकत्वमित्याहुः ॥

गुरवस्तु कार्यान्वयस्य वाक्यार्थतया पदानामेव कार्यान्विते अनुभाषिका शक्तिः । स्मारिका च जातिगुणादौ । अनुभावशक्तिग्रहे च स्मारकशक्तिज्ञानस्य हेतुता, तेनोपपत्तेर्न वाक्यार्थे शक्तिः । तथाहि । प्रयोज्यवृद्धमयोजकवृद्धव्यवहारेण शक्तिं गृह्णन् बालः प्रयोज्यवृद्धमवृत्तेश्च भातृस्तन्यमवृत्तिदृष्टान्तेन कार्यताज्ञानजन्यत्वमनुपाय तज्जनकापेक्षार्या प्रयोजकवृद्धवाक्यानन्तर्पात्तस्यैव हेतुतां ज्ञात्वा तत्रत्यपदानां कार्यान्विते शक्तिं जानाति, तत आवापोद्वापाभ्यां तत्तत्पदार्थे शक्तिं जानन्नपि पूर्ववदृतां कार्यान्वितशक्तिं न वाधते । एवं च पदानां कार्यान्वित-

वाचकत्वादन्येपि शक्तिरित्याहुः ॥

एतन्मतद्वयमपि इतरान्विते कार्यान्विते वा तस्यापि शक्ति-
ग्रहस्य गौरवप्रतिसन्धानदशायां चन्द्रतारकापरिमाणज्ञानवद्
बाधसम्भवात्कार्यवाचकपदसमभिव्याहाराभावे शाब्दबोधानुद-
यमसङ्गाच्च न युक्तम् ॥

नैयायिकास्तु घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकप्रत्यक्षादौ समवा-
यादेरिव घटकर्मप्रकारकानयनविशेष्यकशाब्दबोधेपि निष्ठत्वादेः
संसर्गतया भानं सम्भवति । प्रकारविशेष्ययोरेव शाब्दत्वात्संस-
र्गस्योभयसमभिव्याहारगम्यत्वात्संसर्गमर्यादालभ्य इत्याहुः ॥

सिद्धान्तस्तु घटमानयेत्यादौ घटपदोपस्थितघटसामान्य-
स्यानयनान्वयबोधासम्भवाद् घटानयनविशेष एव वाक्यार्थः,
स च लाक्षणिकः, अतो लाक्षणिक एव वाक्यार्थः । तत्र च
नामसु कारकविशेष्यता सर्वत्र च भावनाविशेष्यतेति नियमः
स्मृतिगम्यः । एतेनाख्यातसमभिव्याहारे प्रथमान्तार्थविशेष्यक-
बोधनियमं वदन्तस्तादृशानियमे मानाभावेन परास्ता । नहि
प्रथमान्तपदार्थस्य प्राधान्यबोधकं स्मृत्यादि मानमस्ति । वा-
क्यार्थसंसर्गस्योभयविधत्वेन विनिगमनायोगात् । तथा च ला-
क्षणिकवाक्यार्थे पदसमुदायरूपवाक्यस्य पदजन्यपदार्थोपस्थि-
तिद्वारा जनकत्वमिति वाक्यस्य वाक्यार्थबोधे प्रामाण्यमिति
युक्तं विधीना धर्मे प्रामाण्यम् ॥

वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्याः ॥

उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम् ॥

नन्वस्तु पदानां पदपदार्थसम्बन्धस्य च नित्यत्वं, वाक्या-

र्थप्रमितेश्च वाक्यजन्यतया विधीनां प्रामाण्यं, तथाप्यानुपूर्ववि-
 पवेदानां नित्यत्वासम्भवात्काठकादिसमाख्यया तत्कर्तृकत्वनि-
 श्चयाच्च पौरुषेयत्वं सम्भवति । पुरुषे च दोषसम्बन्धसम्भाव-
 नया न प्रामाण्यं सम्भवति । तथाहि । वेदः प्रागभावप्रतियोगि-
 तावच्छेदकधर्मवान् वाक्यत्वाद्, भारतवदित्यनुमानेन पौरुषे-
 यत्वम् । न च सामान्यधर्मस्य प्रागभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे-
 न वेदत्वस्यातथात्वादसिद्धिरिति वाच्यम् । वेदत्वस्यातादृश-
 त्वेपि इदानीन्तनवेदत्वादीनां तदवच्छेदकतया नासिद्धिः ।
 अन्यथा घटादीनामपौरुषत्वप्रसङ्गः । वस्तुतो वेदत्वं प्रागभावप्र-
 तियोगितावच्छेदकं कार्यवृत्तिधर्मत्वात् । तद्वदत्ववादित्यनुमाने-
 न वेदत्वस्यापि तथात्वात् । अतो वेदानां पौरुषेयत्वम् । एवं च
 काठककालापकादिसमाख्या ब्रह्मः प्रावाहाणिरकामयतेत्याद्य-
 नित्यसंयोगोप्युपपद्यते । तदुक्तं, सन्निकृष्टकाला वेदा इदानी-
 न्तना इति । तत्र चास्मदादीनां कर्तृत्वासम्भवाद्वासादिवदी-
 श्वर एव कर्त्ता। एवं च त्रयो "वेदा अजायन्तेत्यग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्प-
 लुर्वेद" इत्यादिदर्शनमुपपद्यते अतो न स्वतः प्रामाण्यमिति चे-
 त्, न । उक्तानुमानस्य वेदत्वं न प्रागभावप्रतियोगितावच्छेदकं
 सामान्यधर्मत्वादित्यनुमानेन सत्प्रतिपक्षितत्वात् । प्रतियोगिता-
 वच्छेदकभेदाभावेन सकलघटप्रागभावैक्ये प्रतियोग्युत्पत्तिनाश-
 त्वासम्भवेन च नित्यत्वापत्तेः । इष्टापत्तौ तूत्पन्नस्य पुनरुत्पत्ति-
 प्रसङ्गः, प्रागभावनाशस्वीकारे घटानुत्पत्तिप्रसङ्गः । अवयवश-
 स्तच्चाशस्वीकारो निरवयवत्वादेवायुक्तः । प्रतियोगिभेदेनाभा-
 वनानात्वकल्पने संसर्गाभावान्धोन्धाम्बुयोरैक्यप्रसङ्गः । अतो
 न सामान्यधर्मस्य प्रागभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वम् । प्रथमा-
 नुमानमपि वेदाः प्रागभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्माभाववन्तो,

ऽस्मर्यमाणकर्तृकत्वाद्, 'आत्मवादित्यन्वयिना अस्मर्यमाणकर्तृक-
वाक्यत्वादिति व्यतिरोक्तिणा च सत्प्रतिपक्षितम् । वेदशून्यका-
लाभावेन वेदमागभावासिद्धेश्च । तथाहि । पूर्वकालो न वेदशू-
न्यः कालत्वाद्, वर्तमानकालवत् । पूर्वकालीनं वेदाध्ययनं गु-
र्वध्ययनपूर्वकं, वेदाध्ययनत्वाद्, इदानीन्तनवेदाध्ययनवत् । वे-
दान् पौरुषेया, अस्मर्यमाणकर्तृकत्वादित्यनुमानेनापौरुषेयत्वासि-
द्धेश्च । नन्वस्मर्यमाणकर्तृककूप्यादौ व्यभिचारः । तत्रापि सा-
मान्यतः कर्तृस्मरणात् । अतः पौरुषेयत्वासम्भवादपौरुषेयत्व-
म् । एवं "वाचा विरूपनित्ये" ति श्रुतिः ॥

स्वयंभूरेप भगवान् वेदो गीतस्त्वया पुरा ।

शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मर्चारो ऽस्य न कारकाः ॥

इति स्मृतिश्चोपपद्यते । काठकादिसमारुया तु श्रुतिस्मृतिवि-
रोधात्प्रवचननिमित्तत्वेनोपपादनीया । अग्नेर्ऋग्वेद इत्यादिश्रु-
तिरपि अग्निना ज्ञापितइति व्याख्येया । अनित्यसंयोगोऽपि
प्रवाहनित्यतामादायोपपादनीयः ॥ प्रवाहनित्यत्वं च सजातीय-
प्रागभावसमव्याप्तसजातीयध्वंसकत्वरूपम् । यद्वा बहुसूत्रादिवा-
क्यवदसत्यकथादिना विधेयस्तुतिपरत्वेनोपपादनीया । अतोऽपौ-
रुषेया वेदा इति सिद्धं वेदप्रामाण्यम् ॥

विश्वामित्रकुलध्वजः समभवद्यो भट्टनारायण-
स्तद्वंशस्य करीरतां दधदयं विश्वेश्वरारूपः कृती ॥

गागाभट्ट इति प्रयान्दिनकरात्प्राप्तः पितृर्लालनात्
तद्ग्रन्थे प्रयमादिमोह्यिरभवच्छ्रीमाट्टचिन्तामणौ ॥ १ ॥

अहो बहु परीक्षितुं निकपणीयमेतन्निजे

न मत्सरकडुपिण्ठे कपशिलानिभे चेतसि ॥

परं तु हृदपालुभिः खलु दयालुभिः स्याप्यतां
 महाद्भुतरसाम्बुधौ निजकृपानिधौ मद्रवः ॥ २ ॥
 इति भट्टकुलावतंसमीमांसकमहामहोपाध्याय-
 श्रीगागाभट्टकृतभाट्टचिन्तामणौ
 प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥
 ॥ संपूर्णोऽयं भाट्टचिन्तामणेस्तर्कचरणः ॥

